3 1761 04940976 6

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by the

INSTITUTE FOR

CHRISTIAN STUDIES

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
DISCARD
TORONTO, ONTARIO, CANADA

BR
143
.H3
v. 25

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING,

DOOR

IJSBRAND VAN HAMELSVELD,

VERVOLGD DOOR

A. IJ P E IJ.

Doctor en Hoogleeraar der Godgeleerdheid te Groningen.

ZESDE DEEL.

MET PLATEN.

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
MDCCCXVI.

LIBRARY
AUG 2 7 1997
UNIVERSITY OF TORONTO

INHOUD

VAN DE

KERKHERVORMING,

ZEVENDE BOEK.

Bevattende het zevende Tijdperk; beginnende met de geſchiedenis der kerke, na den vrede van Paſſau voorgevallen, tot den aanvang der achttiende eeuw.

DERDE AFDEELING.

Geſchiedenis van de Hervormde Kerk, na den vrede van Paſſau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van den ſtaat der Hervormde Kerk. Bladz. 138.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Theologiſche Studiën in de Hervormde Kerk. . . . . 92.

DERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de geloofsleer in de Lutherſche Kerk. 196.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de theologiſche verſchillen in de Hervormde kerk. . . . . 220.

VIER-

VIERDE AFDEELING.

Geſchiedenis van de bijzondere kerkgenootſchappen der Proteſtantſche Disſenters, na den vrede van Paſſau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Doopsgezinden enz. . Bladz. 277.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Unitariſen, Socinianen, enz. 293.

DERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Remonſtrantsch-Hervormden en Rhijnsburgers. . . . . 307.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Kwakers. . . . 318.

VIJFDE HOOFDSTUK,

Geſchiedenis van de bedorvene Myſtieken. . 324.

VIJFDE AFDEELING.

Geſchiedenis van de Oosterſche of Griekſche kerk, na den vrede van Paſſau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de zoogenoemde regtzinnige Griekſche kerk. . . . . 346.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige Griekſche kerk. . . . . 364.

GE-

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING.

ZEVENDE BOEK.

BEVATTENDE HET ZEVENDE TIJDPERK; BEGINNENDE MET DE GESCHIEDENISSEN DER KERKE, NA DEN VREDE VAN PASSAU VOORGEVALLEN, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

DERDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMDE KERK, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van den ſtaat der Hervormde Kerk.

De Hervormde kerk maakte in haren oorſprong ééne en dezelfde maatſchappij uit met de Lutherſche kerk. Alle de leden van deze ééne maatſchappij hadden geen ander doel, dan naar dezelfde voorſchriften, welke hun het onvervalschte Evangelie aan de hand gaf, God te dienen, in opregtheid des harten, en met gelijke gevoelens, gezuiverd van al het gene hun in het kerkgenootſchap

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inleiding.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

der Roomschgezinden reeds zoo lang had tegengestaan. Ook terwijl zij nog met angst worstelden tegen de magt van dat kerkgenootschap, dat, verontwaardigd over hunne ondernemingen, alles in het werk stelde, om hun den uitgang uit de algemeene maatschappij der Westersche Christenen te betwisten, bleven zij onder elkänderen vrij digt gesloten, wel bevroedende, dat zonder ééndragt alle hunne pogingen mislukken zouden. Algaande weg evenwel, wanneer slechts de hoop op eenen goeden uitslag hen eenigen adem deed halen, werd de rust voor hunne eigène onderlinge belangen gevaarlijk, altoos schadelijk. Zoodra waren zij telkens niet het gevreesd bereik van hunnen geweldigen vijand ontvlugt, of er lieten zich onder hen luide krakeelen hooren over punten, waarin zij het met elkänderen hadden moeten ééns zijn, en het zeker ééns zouden zijn geweest, hadde bij sommigen het misverstand aan het goede hart meer willen toegeven, en bij anderen, de drift van het boze hart de uitspraken van het gezond verstand niet door overschreeuwen verbluft. Maar ook telkens werden zij op nieuw ontrust door hervatten wederstand van hunne partij, die alle krachten inspande, om hen onder de Pausselijke hierarchij op de vernederendste wijze andermaal te doen bukken. Die wisseling van hoop en vrees was derhalve het beste behoedmiddel tegen eene volstrekte scheuring. Was het uitzigt helder, dan ontstonden er kibbelarijen; was het daarentegen beneveld, zoo herstelde zich dadelijk de broederliefde, en door de ééndragt werd de magt ver-

verſterkt. Dit duurde tot na den *Paſſauſchen* vre- na C. G.
de, toen de zaak der Duitſche Proteſtanten tegen de Jaar 1552
overmagt der Roomschgezinden volkomen beveiligd tot 1700.
ſcheen, en de eerſten over de laatſten eene eindelijke overwinning behaald hadden. Maar het gene verſtandigen hadden moeten duchten, gebeurde ook toen werkelijk. Men vond het nu zoo noodig niet meer, dat men ſteeds de handen in één hield geſlagen. Vrijheid van denken en onderwijzen was de leus van de Proteſtantſche gemeenſchap. Edele vrijheid, zonder welke die gemeenſchap niet beſtaan konde, en door welke zij zich van het ſlaaffche juk van gewetensdwang had losgeworſteld! In den gemeenſchappelijken ſtrijd tegen de Pausſelijke overheerſching was die vrijheid niet alleen binnen hare juiste grenzen gebleven, maar had zij ook ten voordeele van eene gezuiverde godsdienstleer in hare werking eenen betamelijken gang gehad. Dan na de overwinning der wederpartij overſchrijdde die vrijheid bij ſommigen, gelijk wij reeds verhaald hebben (*), hare grenzen, en bij de overigen werden die grenzen niet alleen meer binnenwaarts gezet, maar ook zij zelve verloor in die engte hare waarde, hare kracht. Men betwistte elkänderen het gebruik van dit edel geſchenk, door de Goddelijke goedheid aan den verſtandigen mensch wijsſelijk verleend, om uit de diepten der rede en der openbaring het gene waar en regt is optedelven. Het willekeurig gezag eener heerschzuchtige waanzinnigheid, die anderen in het ge-

(*) D. XXIII; Herv. D. IV; 217-262.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

gene zij naar hun inzigt meenden te moeten denken, den breidel in den mond legde, nam deszelfs plaats in. Onverdraagzaamheid ſtak het hoofd op, met vreesſelijke blikken dreigende de hoogſte ongenade aan allen, die in hunne gevoelens zich met de overigen niet verëenigen konden. Hiermede paarde zich natuurlijker wijze vijandſchap, nijd en haat, waardoor alle hoop op broederlijke verëeniging allengs verminderde en ten laatſte geheel verdween. In het jaar 1557 was het vuur van twist over deze en gene juist niet de belangrijkſte geloofspunten, onder de hoofden der Proteſtanten, met hooggaande vlammen aan het branden geraakt. Het waren, herhaal ik, juist niet de belangrijkſte punten, waarover men met zulk een' wrevel tegen elkänderen in het harnas optrad. En nogtans ſteeg de woede der ſtrijdenden zoo boven alle palen der gezonde rede, dat, ware hunne tot nog toe beſtaan hebbende gemeenſchap, betrekkelijk den openbaren eeredienst, dien men aan God en den Verlosſer der menſchen toebragt, toen niet in twee partijen geſcheurd, er de ontzettendſte tooneelen van bloedſtorting zouden zijn opgerigt, waarop de geheele Proteſtantſche kerk tot hare eeuwige ſchande zich in zichzelve reeds lang vernield hadde. Die ſcheuring was derhalve toen allernoodzakelijkst. Alzoo ontſtonden er voort na het jaar 1560, in *Duitschland* twee Proteſtantſche kerkgemeenſchappen, de Evangelisch-Lutherſche en de Evangelisch-Hervormde.

Uitgebreidheid der her-

Gelijk wij van den ſtaat der eerſte een historisch verſlag hebben gegeven, zoo ook moeten wij hier het-

hetzelfde doen ten aanzien van de laatſte. Daar de gevoelens, door de Evangeliſche hervormde kerk omhelsd, in *Zwitſerland* uit den boezem der Onroomſchen het eerst waren opgekomen, hadden zij zich ook in de harten aldaar van den aanvang aan zoo diep gevestigd, dat alle twisten, in *Duitschland*, onder de Proteſtanten gerezen, op dezelve geene inbreuk maken konden. *Zwitſerland*, voor zoo verre het Proteſtantsch was, bleef Evangelisch hervormd, en is het gebleven door alle tijden heen, zelfs tot heden toe. Uit *Zwitſerland* gingen onder de Proteſtanten van *Frankrijk*, wegens de overeenſtemming in taal en zeden, die zelfde gevoelens over; en geen *Lutheraan* werd er bijkans gevonden. Ook in *Grootbrittannië* waren de Proteſtanten Evangelisch hervormden. De *Proteſtanten*, in ons vaderland, waren, langen tijd, in tweeſtrijd, geſlingerd wordende door twijfeling, en niet wetende, bij welke partij zij zich voegen zouden. Uit *Sakſen* was al vroeg het vruchtbaar zaad der hervorming van Gods leer en dienst overgewaaid, of, indien dit woord hier niet wel gebezigd mogt zijn? overgebragt. LUTHER was dus de man, die het verſtand verlichtte, het hart verbeterde. Aan hem had men verpligting, onberekenbare verpligting. Staande de verſchillen, die in *Duitschland* van tijd tot tijd gevoerd werden over het gene waarin de Lutherſchen en Zwinglianen, en naderhand de Kalvijnisten, het niet eens konden worden, bleef men hier te lande gematigd. Men zag of hoorde die met koele bedaardheid aan. Uit dat twistvuur, in

na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

vormde kerk in Europa, en hare ſtaat, in het algemeen beſchouwd.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

Duitschland hevig vlammende, mogten herwaarts vonken overſtuiven; maar er werd geen brand door geſticht, naauwelijks waren zij ergens nedergevallen, of zij waren uitgedoofd. De leer van ZWINGLIUS maakte hier te lande weinig of geen' opgang. Eenige Kalvijnisten, aanhangers van den uitmuntenden JAN KALVIJN, die tusſchen LUTHER en ZWINGLIUS in het midden ſtond, ter verëeniging van beider gevoelens, betrekkelijk het heilig Avondmaal, deden zich hier wel inmiddels op; maar zij maakten geene bijzondere ſekte uit; hun getal groeide van lieverlede ſterk aan; maar zij hielden zich ſchuil onder de min ſtrenge *Lutheranen*, met welke zij zich trouwens in hunne belijdenis grootendeels konden verëenigen. Eerst na de jaren 1573 en 1574 verklaarden zich alle de Proteſtanten voor *Evangelisch Hervormden*, zoo als zij zich noemden, in navolging der Franſche en Waalſche Proteſtanten, zoo dat er ſlechts weinige Lutheranen overbleven; gelijk wij voorheen breedvoeriger verhaald hebben (*). De geloofsbelijdenis, die WILLEM de eerſte, in de hervormde kerk, gedurende zijne afwezigheid, had afgelegd, gaf, bij zijne terugkomst, aan de Nederlanderen het ſterkſte voorbeeld, om, door eene algemeene omhelzing van denzelfden godsdienst, de zaak te beſlisſen. Ook de ſtaatkundige betrekkingen der Nederlanders met die van *Engeland* deden niemand hieromtrent eenige bedenking maken. En eindelijk met de Waalſche, Franſche en Zwitſerſche Hervormden hadden zij ſedert lang in de beste gemeen-

(*) D. XXIV; Herv. V; bl. 141-143.

meenſchap geſtaan. In *Duitschland* daarentegen maakten die Hervormden een zeer klein getal uit; en dit nam zelfs aanmerkelijk af, na dat, de Proteſtanten in twee partijen geſcheurd zijnde, alle hoop op eene herëeniging geheel verdween. Zie hier dus den ſtaat der hervormde kerk in het algemeen beſchouwd. Wij gaan over tot een berigt van deszelfs bijzonderheden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Het hoofdpunt der openlijke belijdenis, waarin alle deze Hervormden zich van de Lutherſchen onderſcheidden, was ſteeds de leer van het heilig Avondmaal. Hoe verſchillend de denkwijze omtrent deze leer bij beide deze partijen van den beginne geweest is, hebben wij een en andermaal in de reeds geboekte geſchiedenis gezien; en zoo verſchillend bleef zij ſteeds door het geheele tijdperk heen, dat nu onze aandacht tot zich trekt. Omtrent dit ééne waren alle de Hervormden tegen de Lutherſchen éénsgevoelend. Dan voor het overige dachten allen onder elkänderen, aangaande eenige bijzondere leerſtukken, niet gelijk. In *Zwitſerland*, in *Frankrijk* en in de *Nederlanden* waren de Hervormden, bij voorbeeld ten aanzien van de leer der voorbeſchikking en voldoening, vrij éénſtemmig in hunne gevoelens. Hunne ſymboliſche kerkſchriften waren, wat de vorm betreft, wel verſchillend, maar de ſtof en inhoud was dezelfde. Doch ten aanzien van de gemelde punten verwijderden zich, in de zeven vereenigde Nederlanden, kort na den aanvang der zeventiende eeuw, eenige Hervormden, die de bijzondere gevoelens volgden van JACOBUS ARMINIUS, Berigt nopens het gene waarin de Hervormden voornamelijk van de Lutherſchen, en waarin zij onderling van elkänderen onderſcheiden zijn.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leijden*, bekend onder den naam van Remonſtranten, die, daar zij ſedert dien tijd een afzonderlijk kerkgenootſchap hebben uitgemaakt, ook vervolgens onze bijzondere oplettendheid tot zich zullen trekken. In *Groot-brittannië* verſchillen, in hunne geloofsbegrippen, betrekkelijk de genoemde leerſtukken, van de eerstgemelde Hervormden weinig of niet de zoogenoemde Puriteinen, daar integendeel in *Engeland* de Episkopalen er vrij wat van verſchillen, die hierin meer op de zijde zijn van de Remonſtranten. Ook deze Episkopalen wijken van alle de overige Hervormden af in hunne geheel bijzondere meening aangaande het regt der Episkopale of Bisſchoppelijke kerkregering, welke meening door hen zoo verre wordt gedreven, dat zij alle inwijding tot het leeraarsambt, die door geenen Bisſchop geſchied is, voor niet geldend verklaren. Zij hebben dus hunne Bisſchoppen en Aartsbisſchoppen, aan welke alle de overige Geestelijken ondergeſchikt zijn.

Berigt van den ſtaat der Hervormde kerk in Zwitſerland.

Zwitſerland was de wieg en bakermat, indien men zoo ſpreken moge, van de ganſche hervormde kerk. Aldaar werd het Evangelie het eerst regt zuiver gepredikt door ULRIK ZWINGLIUS, die in vele punten anders dacht, dan de met hem gelijktijdig ter bevordering van hetzelfde doel werkende MARTEN LUTHER in *Sakſen*. De twist, tuſſchen beide deze groote mannen daar over ontſtaan, duurde tot den dood van den eerſten, die ten jare 1531 ſneuvelde in eenen veldſlag, werwaarts zijne kerkelijke bediening hem, als leeraar zijns volks, geroepen had.

had. Intusſchen had evenwel ZWINGLIUS meer onbelemmerd kunnen hervormen, dan LUTHER, om dat hij van eerſten aan de Overheid op zijne zijde had. Alzoo had hij het groote werk der kerkverbetering in *Zurig* reeds ten jare 1523 volmaakt tot ſtand gebragt, terwijl hij verſcheidene wakkere medearbeiders had, die in alles zijne voetſtappen volgden. In *Bazel* had hij WOLFGANG FABRICIUS CAPITO en JOHANNES OECOLAMPADIUS, te *Bern* BERTHOLD HALLER, en te *Schafhuizen* en *St. Gallen* SEBASTIAAN HOFMEISTER. Aan de drie eerſten gelukte het, hunnen arbeid ook een volkomen beſlag te geven ten jare 1528, en aan den laatſten gelukte dit in het volgende jaar 1529. De eigenlijke werkkring van ZWINGLIUS en zijne medearbeiders was beperkt binnen de grenzen van *Zwitſerland*, waar de gemelde Kantons, die de grootſte helft des volks aldaar uitmaakten, de heilzame vruchten van derzelver ijver voor waarheid en godsvrucht mogten ingaderen. Het Christen volk in de overige Kantons bleef onhervormd en Roomschkatholiek. Ook dat is het nog heden (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Vijf jaren na den dood van ZWINGLIUS trad in het vrijheidlievende *Geneve* een tweede Stichter der Hervormde Kerk op, die alles in zich veréenigde om aan dezelve eene volkomene vastheid te geven. Deze Hervormer was JOHAN KALVIJN, ook reeds uit de geſchiedenis der algemeene Kerkhervorming ons

(*) Vergelijk ROOS *Christliche Kirchengeſchichte*; II. bl 761.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ons genoegzaam bekend. In den aanvang vond hij wel zulken tegenſtand, dat hij zijnen arbeid ſtaken moest, maar van het jaar 1541 werd zijn invloed te *Geneve* zoo op den ſtaat als op de kerk onbepaald en onbegrensd. *Geneve* werd de verzamelplaats van Italiaanſche en Franſche Proteſtanten, die hun vaderland vlugtende verlaten hadden. In de vrije Republiek van *Geneve* waren zij tegen alle vervolging beveiligd, en hadden het genoegen de reine leſſen eener hemelſche wijsheid uit den mond te ontvangen van eenen man, die, wegens eene uitgebreide geleerdheid, en eene door oude en nieuwe letterkunde fijn geſlepen ſcherpte van geest, onder alle Hervormers niet alleen in *Zwitſerland*, maar ook in *Sakſen*, nergens zijne weêrgade had (*). Op zijn' raad werd er ten jare 1558 eene Akademie geſticht te *Geneve*, dat hier door werd, het gene *Wittenberg* was, de vruchtbaarſte kweekhof voor Hervormers van geheele Christen volken. Zij was de eerſte hervormde Akademie, en bleef ook de eenige tot het jaar 1576, toen te *Leijden* de tweede werd opgerigt. Van deze Hoogeſchool werd door de kweekelingen van KALVIJN, die tot het jaar 1564, en naderhand door die van THEODORUS BEZA, een' man, geheel naar deszelfs grondbeginſelen gevormd, die er tot het jaar 1604 onderwees, de leer der hervormde kerk door geheel *Europa* meer en meer verbreid. Zij drong die der Lutherſche kerk in vele landen ter zij-

(*) Zie SPITTLERS *Grundriſ der geſchichte der chriſtlichen kirche*; bl. 396.

zijde, geheel ter zijde. Alleen in *Duitschland*, waar LUTHERS gedachtenis te zeer geëerbiedigd werd door zijne landgenooten, ging dit bezwaarlijker, en bleek het ten laatſte, dat zulks geheel niet konde geſchieden. Het gene aan de verbreiding van KALVIJNS godsdienstgevoelens zulken voorſpoed allerwege, behalve in *Duitschland*, bezorgde, was, dat hij, ten aanzien van de avondmaalsleer, naar het oordeel van onpartijdigen, juist het middenpunt van vereeniging getroffen had tusſchen de Lutherſche en Zwingliaanſche partij. Hier kwamen de broederverſchillen bij, welke de Lutherſchen, in *Duitschland*, onder elkanderen, met zulk eene hevigheid, voerden, en die tot zulk eene hoogte klommen, dat het grootſte deel zich niet ontzag, LUTHERS besten vriend, den zoo geleerden als zachthartigen MELANCHTHON, te lasteren en te verketteren. Deze verſchillen mishaagden in andere landen zeer, en bragten dus niet weinig toe ter uitzetting van het kerkgenootſchap der Hervormden. Zij bevestigden altoos hetzelve allerkrachtigst in *Zwitſerland*, waar het na den dood van BEZA nu niet wankelen immer konde. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

KALVIJN en BEZA, beide van afkomst Franſchen, hadden op de Hervormden in *Frankrijk* den grootſten invloed; alle derzelver leeraars waren hunne disſipelen. Veel ook hadden zij door hunne vermogende achtbaarheid bewerkt ter vestiging van de hervormde kerk in dat rijk, die eindelijk ten jare 1598, onder HENDRIK den vierden, de ſtrengſte ſteunſelen ſcheen gekregen te hebben in het toen uitgevaardigde, zoo genoemde, *Edikt* van *Nantes*. Dan de In Frankrijk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

de vrijheid, aan de Hervormden hier door verleend, ſtak nu den Roomschkatholieken te zeer in het oog. Na eene ſterke, doch vruchtelooze, tegenworſteling van dezen was zij hun bewilligd geworden. Het kon dus niet misſen, of hier uit moest eene bron ontſpringen van nieuwe onlusten, die wel niet dadelijk hare ſchadelijke wateren overäl deed heenſtromen, maar toch langzamerhand, vooräl na den dood van den gemelden Monarch, haren verderfelijken invloed in het hervormde kerkgenootſchap, dat tegen de ongelijk veel ſterker partij der Roomschgezinden niet beſtand was, allenthalve deed ondervinden. Onder HENDRIK den vierden bloeide het rijk, omdat de gevoelens en beginſelen, waarmede hij bezield was, in het houden van de teugels zijner regering, regt en billijk waren. Maar zijn treurig einde was ook het einde van veel geluk. Een krankzinnige dweeper, die den vorst ten jare 1610 om het leven bragt, opende met zijne bebloede handen de ijzeren deur eener helſche partijzucht der Roomſchen tegen de Hervormden, die voor hen bukken, en eindelijk ook voor hen vlugten moesten. Onder de voogdijſchap van 's Konings zoon LODEWIJK, den dertienden, toen zijne moeder MARIA DE MEDICIS het rijk beſtuurde, zagen zich de Hervormden mede weldra beroofd van hunnen voornaamſten handhaver, den Hertog SULLY, die zoo wel de vriend van hen als van zijnen jammerlijk vermoorden vorst ſteeds was geweest. Geheel zijnen invloed verloor hij aan het hof; hij zocht wel deszelfs vertrouwen weder te herſtellen; maar vruchteloos; hij was bij hetzelve

ge-

gehaat. Ter bereiking van dit zijn oogmerk had hij den Hervormden geraden, zich voor den troon der Regentes te vlijen met ootmoedige overgave van hunne belangen aan hare moederlijke zorg voor het welzijn der onderdanen, en haar openhartiglijk de verzekeringen te betuigen, welke zij koesterden van hare billijkheid, betrekkelijk de algemeene godsdienstbelangen van haar volk. Hadden de Hervormden dezen raad gevolgd, mogelijk had wel dezelve eene goede uitwerking gehad; maar ook mogelijk had dezelve in de onlusten over hunne zaak geweest het gene de olie is in vuur en brand. Het laatſte vreesden de Hervormden, die uit dezen hoofde eene verdenking opvatteden tegen SULLY, als wilde hij, met opöffering van hunne belangen, voor zich zelven de gunst van het hof daardoor weder verwerven. In die verdenking werden zij geſterkt door de uitgelekte loosheden van ſommige grooten, die tot hun kerkgenootſchap behoorden, maar die of zich hunne zaak geheel niet meer aantrokken, of geheel van hen afvielen. Onder de eerſten twijfelden zij niet, of moest bijzonderlijk genoemd worden de Hertog en Maarſchalk DE BOUILLON; en onder de anderen liet zich dadelijk zien de Hertog VAN LESDIGUIERES, de grootſte Generaal zijnes tijds, maar een man zonder karakter, die het opperbevel over de ganſche Franſche krijgsmagt kocht voor zijne Proteſtantſche Geloofsbelijdenis, overgaande tot de Roomſche kerk. Het bleek trouwens, dat de Regentes geen ander doel had, dan om de voornaamſte Hervormden, door giften en gaven, zich aan haar

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

haar hof en zoo mede aan de Roomſche kerk te verbinden. Waren dezen eenmaal toch der Hervormde kerk ontvallen, zoo waren hare grondzuilen gevallen; en het geheele gebouw zoude moeten volgen. Eenige braven evenwel, die haar onderſteunden, waren onomkoopbaar, hoe veel gelds en goeds de Koningin ook uitloofde; als daar waren de Hertog VAN ROHAN, PHILIP VAN MORNAY, Heer VAN DUPLESSIS-MARLAY, die een vriend van HENDRIK den vierden was geweest, en bij zijne geloofsgenooten in zulken aanzien ſtond, dat men hem den Paus der *Huegenoten* noemde. Deze laatſte hield er zich van overtuigd, dat de Hervormden niet beter doen konden, dan zich gedwee te houden, en aan den grooten beſtuurder der kerk den gang hunner zaken aan te bevelen. Hij, die alles in zijne hand heeft, zoude voor hen en hunne belangen zorgen. Rust ware het beste middel, waar door zij alles, wat hun tegenſtond, afweren konden. De Hertog VAN ROHAN liet zich van den Prins VAN CONDÉ, die in zijn hart de Hervormden haatte, maar hen in zijne beſcherming nam, om zich tegen het koninklijk huis, dat hij belaagde, te ſterker te maken, verſchalken, om voor hem de wapenen op te vatten. VAN MORNAY, verſtandiger, dan alle de Hervormden zamengenomen, voorſpelde hun uit dezen aanſlag, hoe zij ook uitviel, de droevigſte gevolgen. Deze voorſpelling werd vervuld. Wel werd de burgeroorlog ten jare 1616 dra door een getroffen vergelijk geëindigd, maar de Hervormden werden ten hove aangezien voor allergevaarlijkſte ſtokebranden, die door vuur

en

en zwaard hunne zaak zochten door te drijven ten nadeele der kroon. De veröntwaardiging des Konings, hier uit tegen hen gerezen, was mede de oorzaak, dat de, tot het Koningrijk *Navarre* behoorende, provintie *Bearn*, waar de hervormde godsdienst schier algemeen beleden werd, toen het in het jaar 1617 met *Frankrijk* vereenigd was geworden, door de wapenen werd gedwongen tot het omhelzen van den Roomschen Godsdienst. De Hervormden in *Frankrijk* trokken gewapender hand daar tegen op. Alzoo ontstond er ten jare 1621 een godsdienstöorlog, onder den Generaal ROHAN aan de zijde der Hervormden. VAN MORNAIJ had getracht hen tot bedaren te brengen; maar het was hem onmogelijk geweest. Met wisseling van geluk en ongeluk vochten de Hervormden als leeuwen. En de uitslag was voor hen niet onvoorspoedig. Hunne partij werd ten jare 1522 voor *Montpellier* bewogen eenen vrede met hen te sluiten, waar bij eene nieuwe bevestiging van het Edikt van *Nantes* ten grondslage gelegd werd, en waarvan de herstelling eener volkomen vrije godsdienstoefening in onderscheidene oorden des rijks het gevolg was. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Al haast evenwel bleek het, dat het hof van *Frankrijk* zich genegen had getoond tot het maken van vrede, om zijne krachten andermaal te verëenigen ter fnuiking van der Hervormden magt. ROCHELLE, de hoofdsterkte van deze partij, werd ten jare 1624 door een' vijandelijken aanval bedreigd; maar de Hertog VAN SOUBISE, de broeder van ROHAN, verijdelde de, daartoe door den Kardinaal RICHE-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

CHELIEU genomene, maatregelen. Deze doorſchrandere ſtaatsman, die aan het roer des rijks ſtond, vond het trouwens ook ten dien tijde geraden, genoegen te geven aan den Koning van *Grootbrittannië*, KAREL den eerſten, die door zijnen gezant aan het Franſche hof de zaak der Hervormden zich ernſtiglijk aantrok. Het vredesvergelijk des jaars 1512 werd dus ten jare 1526 vernieuwd, maar was van korten duur. Andermaal rezen er hevige klagten over het ſchenden des verdrags; en indedaad niet zonder reden; de Hervormden werden op vele plaatſen onderdrukt. *Engelands* afgezant, BUKINGHAM, kondigde, in naam des Konings, *Frankrijk* den oorlog aan, die ook gevoerd, maar ongelukkiglijk gevoerd werd, zoo dat de Hervormden er ſchier alle hunne vrijheid bij verloren. BUKINGHAM was de bewerker geweest van dezen oorlog, maar eene andere partij in *Engeland* had de daartoe in werking gebragte veêrkracht door ſtaatslist en ſektezucht derwijze weten te verlammen, dat er ten jare 1629 een vredeverbond werd getroffen, waarbij den Hervormden ſlechts bij 's Konings genade vrijheid vergund werd hunnen godsdienst te oefenen, en zij even daardoor al ras geheel ten doele ſtonden zoo van den brandenden geloofsijver hunner katholieke medeburgers, als van de willekeurige gezindheden der listige hovelingen, wier belangen naar de geſteldheid der zaken van het rijk telkens gewijzigd werden.

RICHELIEU, ſchoon pronkende met den kardinaalshoed, dien hem de heilige Vader te *Rome* had

op

op het hoofd gezet, volgde nogtans deszelfs algemeene grondbeginſelen niet, naar welke de Hervormden, als ketters, moesten worden uitgeroeid. Hij was daarvan zoo afkeerig, dat hij veelëer alle zijne pogingen in het werk ſtelde, om hen, op eene zachte wijze, zonder eenigen gewetensdwang, tot den ſchoot der Roomſche kerk terug te brengen. Staatkunde had bij hem, als Roomschgezinden, boven godsdienstijver verre de overhand. Moesten zijne pogingen mislukken, gelijk zij, bijzonder in het werk geſteld door zijnen vriend Pater JOSEF, dien hij in ſtaatsbetrekkingen dikwerf gebruikte, werkelijk mislukten, de Hervormden nogtans wilde hij niet vervolgen; indien zij maar niet te magtig werden, waren zij hem niet in den weg. Diensvolgens genoten de Hervormden tot 's Kardinaals overlijden, dat ten jare 1643, kort na den dood van LODEWIJK den dertienden, voorviel, nog al tamelijke voorregten van godsdienstvrijheid, overëenkomſtig het Edikt van *Nantes*. Zij hadden hunne Akademiën te *Saumur* en te *Sedan*; ook eene menigte kerken, waar onder die van *Charenton*, in de nabijheid van *Parijs*, beſtemd voor de gemeente van die hoofdſtad, bijzonder uitmuntte. Zij hielden ook hunne provintiale Synoden. Eindelijk ontbrak het hun niet aan geleerde Theologanten en bekwame Predikanten, van welke velen nog bij de nakomelingſchap met grooten roem bekend zijn (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wer-

(*) Verg. SCHRÖCKHS *Christl. Kirchengeſch. ſeit der Reformation*; V. d. bl. 21, 22.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

Werkelijk bloeide de Franſche hervormde kerk, in het midden van de zeventiende eeuw. Het voetſpoor van RICHELIEU werd gedrukt door den Kardinaal MAZARIN, die gedurende de minderjarigheid van LODEWIJK den veertienden, ten hove het hoogſte gezag in handen had. Dezen verdraagzamen ſtaatsman hadden de Hervormden al het goede, waar over zij zich mogten verblijden, te danken. Van het gene zij in een rijk, waar de vorst en het volk den Roomſchen godsdienst beleed, begeeren mogten, werd hun ſchier niets geweigerd, en het gene zij volgens het Edikt van *Nantes*, als het ware, te eiſchen hadden, niet onthouden. Na dat LODEWIJK de veertiende zelf het koninklijk bewind had in handen genomen, hadden ook nog terſtond de Hervormden zoo zeer geene redenen van klagen. Hunne zaken gingen onbelemmerd voort; en zij gedroegen zich als ſtille onderdanen, die te vrede waren met het gene men hun niet ontnemen wilde, en ook, in hunne godsdienſtige betrekkingen, niets meer verlangden. LODEWIJK de veertiende ſchijnt er uit zich zelven nooit aan gedacht te hebben, om der Hervormden voorregten te beſnoeijen. Maar hij was omgeven van listige ſtaatsdienaren, van loze biechtvaders; dezen bragten hem zulks in zijn hoofd, vooräl na dat hij ten jare 1669 aan zijn hof eene verandering in de levenswijze gemaakt had, die nu meer ingetogen was, en blijken droeg van eene meer godsdienſtige gezindheid, gewijzigd naar de bijgeloovige begrippen der Roomſche kerk. Deze, waar zij in hare oude kracht ſtaat, weet men, kan geene ket-

ketters dulden; zij moeten tot de moederkerk terug worden gedwongen; en bieden zij wederſtand, vervolgd, verdelgd worden. Zoo ſprak men nu ook ten hove over de zaak met den Koning, die daar aan zijn oor wilde leenen. Het eerſte moest dus eerst beproefd worden. Men beraamde een geheim plan, volgens hetwelk men vijftig hervormde Predikanten in het ſtille zoude zoeken over te halen tot den Roomſchen godsdienst. Had men die gewonnen, dan wilde men eene kerkvergadering beleggen van honderd Geestelijken, van welke de helft zoude beſtaan uit zulke verborgen Roomſche hervormden, en de helft uit openbare Roomschkatholieken. Dezen zouden in die vergadering het kwanswijze ééns trachten te worden over de punten van verſchil, de laatſten zouden de eerſten overtuigen van misbegrip, en dezen, genen bijvallende, zich vereenigen met de Roomſche kerk. Dit tot ſtand gebragt zijnde, dacht men, dat de ganſche menigte der Hervormden van zelve afvallen, en het Edikt van *Nantes*, als nutteloos, dan met allen glans vernietigd of opgeheven zoude kunnen worden. Welk een fijn geſponnen ontwerp! Wat weet de listige ſchalkheid bij eenen onverdraagzamen godsdienstijver niet uit te vinden? Alleen kwam het aan op de uitvoering, die elk weldenkende, brave, Christen voor onmogelijk zoude houden. En nogtans! er waren in de daad eenige ligtzinnige, onwaardige, hervormde Predikanten, die tot ſchande van hunne gedachtenis, hun geloof voor geld veil hadden. Anderen weder lieten zich door ſchoonſchijnende redenen, als ware

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

het verſchil in de gronden van den godsdienst ſlechts van luttel belangs, overhalen tot het beproeven van eenen maatregel, die hun voorkwam voor de belangen van de ééne algemeene christelijke kerk allerheilzaamst te zijn. Met één woord het geheime doel ſcheen den vrienden der verëeniging van beide zijden volkomen bereikbaar. Alles, wat in den weg had geſtaan, kwam hun voor opgeruimd te zijn. Daartoe had dan ook inzonderheid de beroemde BOSSUET zijne *verklaring van de leer der Katholieke kerk*, die bekend is, uitgegeven. En toch werd, hoe geheim ook alles gehouden was, de toeleg ontdekt. De hervormde Geestelijkheid kwam ten jare 1673 te *Charenton* op eene Synode zamen, en ſmeet éénsſlags alle de genomene maatregelen in duigen.

Maar! wat kan het geld niet doen onder een ligtzinnig volk? Wat kan het geld niet doen onder een volk, dat geene beginſelen heeft? Ik ſpreke hier niet van enkel philoſophisch zedelijke beginſelen, waarin de zwakke rede, aan zich zelve overgelaten, dikwerf dan op deze, dan op gene gedachte of redenering hinkt, maar ik ſpreke van christelijk godsdienſtige beginſelen, die in eene vaste overtuiging des harten hunne grondvesten behooren te hebben, zullen zij deugen; van beginſelen, die in het hart een' onwrikbaren wortel moeten hebben, geſtevigd door het geloof aan het gene God in het Evangelie, door zijnen Zoon, ons voorſchrijft, en zelf zegt. Waar die beginſelen zijn, daar kan geen geld, daar kan geen blinkend ſchuim van aardsch ſlijk die wegwerken. Hoe toch kan immer zulk een, op zich zelf nie-

nietig, en in verband met aardſche betrekkingen ſtaêg wisſelbaar ding, gewogen tegen het gene eeuwige waarde heeft, hoe kan zulk een op zijn best ſlechts tijdelijk goed den ſlagboom ſchuiven voor de oneindige kracht der deugd, voor het eindeloos vermogen van den godsdienst? Dat is niet mogelijk. Geene kracht van aardſche zinnelijkheid is beſtand tegen hemelſche almagt. Zij derhalve, die zich, elk voor honderd franks, lieten bekoopen, om van openbare Hervormden openbare Roomschkatholieken te worden, gelijk er velen zoo waren, toonden, dat zij ligtzinnige Franſchen waren, dat hun hart den godsdienst nooit regt welkom had geheeten, en dat het heldere licht van het reine Evangelie voor hunne oogen nog was beneveld door den damp van onverſchilligheid, van gewetenloosheid, van onkunde en gevoelloosheid! Men beroemde zich, ja! met zesduizend franks achthonderd ketters bekeerd te hebben. Welk eene losheid van beginſelen! welk eene afzigtige beeldtenis van den, midden onder de ſtralen des lichts ſtaanden, maar zijne oogen ſluitenden, mensch, in zijne belangrijke betrekking tot God! Wie kon het denken, dat *Europa*, bij den afloop der zestiende eeuw, nog in zijnen boezem een volk koesterde, van hetwelk de meest opgeklaarden, de besten, gelijk men hen, als hervormde Christenen, daar voor houden moest, met den geopenbaarden godsdienst ſpeelden, als kinderen ſpelen met nietswaardig klatergoud? Ja, of zulke menſchen waren onnozele kinderen in verſtand, of zedelooze fielten van hart. In anderen mogten zij den godsdienst eerbiedigen, als eene bron na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

van algemeene gelukzaligheid, waaruit zij zelven, bij wege van weêrflag ook, eenig tijdelijk heil meenden te ſcheppen; maar van eigen gemoedelijken godsdienst, als, eenen naar hunne denkbeelden, ondraagbaren last, waar onder de vrije draf hunner loszinnigheid te zeer beklemd wierd, toonden zij ten uiterſte afkeerig te zijn. Die ongelukkige, die afvallige, die zedelooze Hervormden zijn het geweest, welke aan de ganſche Proteſtantſche kerk in *Frankrijk* den val berokkend hebben. De Koning werd in den waan gebragt, dat hij door eene ligte verdrukking de ganſche kerk dezer andersgezinde Christenen nu ſpoedig aan het wankelen zoude brengen. Hij zag toch, hoe onſtandvastig van godsdienstbeginſelen zij waren. Er werden ten hove bevelen uitgevaardigd, om hen ſlechts te benaauwen. Niet allen evenwel, aan welke dat werd aanbevolen, gingen hierin met zulk eene gematigdheid te werk, als wel vooreerst ten minſte nog het doel des Konings was. De gouverneurs der provintiën handelden, elk overëenkomſtig zijnen eigen, bijzonderen, of gematigden, of warmen, of heeten, godsdienstijver, voor het katholicisme. Hier was dus de vervolging ſterker, dan gins; hier bleef het ſlechts bij het willekeurig verminderen van de kerken der Hervormden, en bij het beperken van hunne ſcholen; gins weder werd hun het gezamenlijk uitoefenen van hunnen godsdienst gewapenderhand betwist, en hun leven met moord bedreigd. De gemeenten ſtoven uit elkänderen als gehcele kudden van weerlooze ſchapen, door wolven gejaagd en nagezet. Hare herders en leeraars

zaars werden gegrepen, gebonden, en ter dood gebragt. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Nog was de nood niet op het hoogst. Het gene tegen de Hervormden met zulk eene woede werd in het werk gesteld, wist men voor den Koning te verbergen, aan wien de ongelukkigen zelven niet konden of durfden klagen. Dan ten jare 1681 wist LOUVOIS, een staatsdienaar, die alles vermogt, den Koning te overreden, om, bij gelegenheid dat er eenig krijgsvolk moest gezonden worden naar *Poitou*, bevel te geven, dat de Hervormden met eene dubbelde inkwartiering zouden bezwaard worden. Dit was de oorsprong van die geweldige dwangmiddelen, welke ter bekeering van de Hervormden werden in het werk gesteld. Ontelbaren werden door deze zoogenoemde *Dragonnaden* (*) overgebogen tot het omhelzen van den Roomschen godsdienst; maar de meesten bleven volstandig in het geloof, dat zij eenmaal omhelsd hadden. Dezen moesten de verschrikkelijkste folteringen uitstaan; zij werden door de geene genade kennende krijgsknechten op de wreedste wijze mishandeld, met eene beestachtige woede aangevallen, tot den laatsten penning uitgeplunderd, met het oorlogstuig geslagen, gemarteld. Velen schoten er het leven bij in. Ontelbaren verkochten in het stille voor weinig gelds hunne

(*) Men noemde hen anders ook *Les conversions par logemens*, „ bekeeringen door inkwartiering;" *La Mission bottée*, „ de gestevelde zending." Zie SCHRÖCKHS a. w. VIII d. bl. 470.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

ne vaste en losse goederen, met oogmerk, om het rijk te ontvlugten. Ook dit gelukte hun. Toen liet LOUVOIS de grenzen met wachten bezetten, en de wachten straks verdubbelen. En evenwel vonden niet weinigen nog een' weg voor den uittogt. Binnen den tijd van drie jaren wisten ongeveer vijftig duizend huisgezinnen te ontkomen. Die in de vlugt gegrepen werden, klonk men in boeijen; men zond hen weg naar de galeijen, of wierp hen in akelige kerkers. Alle de geblevenen werden met het uiterste geweld gedwongen de mis te hooren; menig een, door dien dwang balsturig, ontzag zich niet, de hostie, welke hij ontvangen had, weg te werpen, maar werd ook daardoor een man des doods; hij werd ten vure gedoemd en levend verbrand. Staande deze, met het bloed der onnozelen beplengde, tooneelen, vervulde, aan alle zijden des rijks, de moordkreet van het razende bijgeloof de lucht, op eene zoo hart ontroerende wijze, dat, bij de hooge Fransche Geestelijkheid, nu ten laatste het gevoel eener edeler gezindheid in werking kwam, om aan die schreeuwende daden van gaêdelooze ontrouw en onregtvaardigheid, indien het geschieden konde, palen te stellen. Zij zocht dat te doen in eene plegtige Kerkvergadering, te *Parijs* gehouden in het jaar 1682; maar hare bedoelingen werden door den geweldigen wederdrang der lager Priesterschap, inzonderheid der vervolgzuchtige Jesuiten, dadelijk verijdeld. De moedwil van dezen geraakte er te heviger door aan het branden; en hun vuur deed ook het zwak en ligtgeloovig hart van den Ko-

Koning in wrevel gloeijen. Deze, door hunne woelingen afgemat, zag geen' anderen uitweg, dan dien der hoogſte onregtvaardigheid. Waartoe komt een Vorst niet, die niet uit eigen oogen ziet, maar zich door de list zijner Hovelingen laat leiden! Wanhopig de heiligſte wetten zijns troons met voeten tredende herriep hij, met eene verſchrikkelijke ſtem, waar het ganſche rijk, waar geheel *Europa* van daverde, plegtiglijk het Edikt van *Nantes*, dat hij zelf met een' zoo duren eed bezworen had. Geen donderſlag kon, in *Frankrijk*, het oor van het beste gedeelte zelfs der Roomschkatholieken, dat eene billijke veröntwaardiging gevoelde over zulk eene wederregtelijke inbreuk op de ſtatelijkſte verbindtenis, ontzettender treffen, dan deze tot God en menſchen ſchreeuwende uitſpraak van den misleiden Monarch. Misleid was de vorst inzonderheid door den vromen maar ſlimmen MAINTENON en den vervolgzieken LOUVOIS, die hem hadden diets gemaakt, dat zijn rijk van alle ketters gezuiverd was, op eenige halſtarrigen na, die het voorregt eener godsdienſtige vrijheid verbeurd hadden, even als of dat niet reeds lang zijne wezenlijke kracht verloren hadde. Deze in de Franſche gedenkboeken zwart gebrandmerkte gebeurtenis viel voor in Wijnmaand des jaars 1685.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Intuſschen vervulde deze geweldige maatregel dat gedeelte van *Europa*, waar het vuur der vervolgzucht tegen de Proteſtanten niet geſtookt werd, met de grootſte veröntwaardiging; en kreeg het anders bloeijende *Frankrijk* er den verderfelijkſten

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

knak door. Onberekenbaar was het verlies, dat het rijk er door leed aan volk, en met hetzelve aan geld, aan kunſten, aan koophandel, aan ſcheepvaart, en wat niet al meer? En toch was het doel niet bereikt. In het ſtille ſchuilden er nog ontelbare Hervormden; zij ontdekten zich van tijd tot tijd meer en meer. Men beraamde allerlei middelen, om het rijk geheel te zuiveren, maar vruchteloos. Men opende de grenzen des rijks, om aan elk, die wilde, gelegenheid tot vertrek te geven. Maar er werd weinig gebruik van gemaakt. Die voorheen niet gevlugt waren, ſchenen te vaste betrekkingen op hun vaderland te hebben. Nu ſcheepte men een groot aantal van deze ongelukkigen in, die overgevoerd werden naar *Amerika*, ontbloot van alles, en overgegeven aan de onzekerheid van hun toekomſtig lot in een vreemd werelddeel. Nog bleven er te veel over, van welke men zich niet zoo gemakkelijk meester konde maken. En hun getal groeide meer en meer aan. Toen ten jare 1688 de oorlog uitbarſtte, begon men in de daad voor hunne heimelijke aanſlagen te vrezen; te meer, daar men toch wijs genoeg was, om te bevroeden, dat bij den eerſten opſtand ook alle de nieuwbekeerden dadelijk zouden bijvallen. Er werden ten gevolge van die vrees ook koninklijke beſluiten uitgevaardigd, die niet alleen zachtheid ademden, maar de Hervormden met de hope vleiden van eerlang in het verloren genot van godsdienſtvrijheid herſteld te worden. Maar de oorlog was naauwelijks geëindigd, of al die hoop vervloog weldra weder als een op-

optrekkende rook, die zich in de lucht verſpreidt, en niets achterlaat. Die teleurſtelling bragt den toorn der Hervormden wel ras der wijze aan het gisten, dat er, in het begin der achttiende eeuw, ten jare 1702, een binnenlandſche oorlog door hen werd aangevangen, in de gebergten van *Chevennes*, eene zeer bevolkte landſtreek in *Languedok*; waarvan wij elders een historisch verſlag gegeven hebben (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Verbazend groot was, voor deze rampſpoedige tijden der vervolging, het getal der Hervormden in *Frankrijk*; en van dezen (de genen, die tot de Roomſche kerk weder waren ingekeerd, niet gerekend) waren de meesten deels vermoord, deels weggeſcheept naar elders, deels geweken naar *Chevennes*, waar zij, als het verst verwijderd uit het koninklijk oog, het meest veilig dachten te zijn; in welke gedachte zij evenwel zich dra bedrogen zagen. Grootſtendeels evenwel waren zij den doodelijken ſlag van het bebloede zwaard hunner vervolgers ontvlugt naar onderſcheidene deelen van *Europa*, waar zij het volkomenſte genot eener gewenschte godsdienstvrijheid, en de vriendelijkſte omhelzingen hunner geloofsgenooten, tot hunne onuitſprekelijkſte blijdſchap, vinden mogten. Deze ongelukkige vlugtelingen, die onder den naam van *Refugeés* bekend zijn, ſtroomden, als het ware, bij ganſche ſcharen, naar het *Brandenburgſche*, *Sakſiſche*, *Hannoverſche*, *Heſſiſche*, *Wurtembergſche*;

(*) Zie onze *Kerkelijke Geſch. van de achtt. eeuw*, VI; bl. 377-379.

na G. C. Jaar 1552. tot 1700.

ſche; inzonderheid ook naar *Engeland*, *Ierland*, *Zwitſerland;* en insgelijks naar ons vaderland, waar zij met broederlijke liefde ontvangen, en dadelijk door allerlei onderſteuningen werden voortgeholpen. De taal des lands niet magtig zijnde, verkozen zij meestäl die ſteden ter hunne woonplaats, waar reeds lang Waalſche gemeenten geweest waren, of zoo zij in andere ſteden gingen wonen, waar zulke gemeenten niet waren, bekwamen zij de vrijheid, om gemeenten op te rigten, die alzoo den naam van Franſche kerken kregen (*). Onder deze Franſche vlugtelingen waren vele geleerden, kunſtenaars, fabrikanten, ambachtsmannen, werkzame lieden, die daar zij alles verlaten hadden, dus wel laag gedaald waren, maar door hunne ſchranderheid, door hunne bekwaamheid en vlijt, ſtraks, onder hunne nieuwe medeburgers, weder opklommen tot eenen zoo goeden ſtand, als waarin zij zich weleer bevonden hadden. Niemand was den ſtaat, die hen had opgenomen, tot last. De Overheid beſchouwde hunne noeste bezigheden, gepaard met een ſtil gedrag, als een offer der dankbaarheid, als eene rijke belooning voor het goede, dat men haar bewezen had. Wat hebben wij, om ons ſlechts te bepalen tot

(*) Zoodanige Franſche kerken zijn er, bij voorbeeld, te *Groningen*, *Harderwijk* en *Veere*, opgerigt ten dien tijde. De overige gemeenten zijn oorſpronkelijk Waalſche gemeenten, geſticht reeds ten tijde der hervorming, door vervolgde en herwaarts overgekomene Waalſche Hervormden.

tot de klasse der geleerden, niet te danken, met betrekking tot het vak der historiekunde, aan eenen BASNAGE, in het vak der predikkunde, aan eenen SAURIN, in het vak der christelijke zedekunde, aan eenen PLACETTE, en in het vak der wijsbegeerte aan eenen PIERRE BAYLE, die het eerst van allen hier te lande, met zijn scherpzigtig kritisch oog de waarheid van den ingewikkelden klomp der hypothesen, waar onder de gevoelens der wijsgeeren bedolven lagen, te onderscheiden wist (*)? na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wisselvallig, ook soms met bloed bezoedeld, waren de lotgevallen der Hervormden in *Engeland*. Al vroeg werd hier de kerk gescheurd in twee partijen, in *Konformisten* en *Nonkorformisten*. Onder EDUARD den zesden was er eene Liturgie ingevoerd, waar naar de openbare godsdienst in de kerken geoefend en verrigt werd, ten genoegen van alle de Hervormden. Dit duurde tot even na het jaar 1553, toen Koningin MARIA door bloedgierige vervolgingen hare Protestantsche onderdanen uit elkanderen dreef, die om hun leven te behouden het vaderland verlieten, en eene veilige wijkplaats in *Frankfort* aan de *Main* en elders in *Duitschland* zochten. Toen deze vlugtelingen onder MARIA's zuster, koningin ELIZABETH, ten jare 1558 weder in *Engeland* In Engeland.

(*) Deze geheele geschiedenis van den ongelukkigen toestand der Hervormden in *Frankrijk*, hunne lotgevallen enz., vindt men breedvoerig en naauwkeurig in het werk van ELIAS BENOIT, *Histoire de l'Edit de Nantes*; 1693.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

land terug kwamen, vonden zij de zaken in eene gansch andere geſteldheid, dan waarin zij die gelaten hadden. ELIZABETH had den Roomschgezinden, zoo veel zij konde, te gemoet willen komen, in den openbaren eerdienst der Hervormden zich naar derzelver gebruiken alleszins ſchikkende. Zelfs betuigde zij haar welgevallen, wanneer een prediker de kenmerkelijkſte geloofspunten, waarin de Proteſtanten van de Roomschgezinden onderſcheiden waren, zoo verklaarde, dat de laatſten beter dan eerſten zich met hem vereenigen konden. Zij ſcheen langs dezen weg de verſchillende godsdienstgezindten in haar rijk tot ééne gemeenſchap te willen hervormen, de Proteſtanten tot Roomschgezinden en de Roomschgezinden tot Proteſtanten maken. In naam was zij Proteſtantsch hervormd. De heerschzucht van PAULUS den derden, die door zijn pauſelijk gezag haar de kroon van het hoofd had willen rukken, had haar alle verbindtenis met den ſtoel van *Rome* doen breken en tot de hervormde kerk, bij openbare belijdenis, overgaan. En nogtans ſcheen zij in het hart, ten minſte zij was in de daad meer katholiek, dan hervormd. Slechts katholiek mag men ſchrijven; want van het Roomsch pausſelijke katholicisme had zij eenen onveranderlijken afkeer. Deze ſtaat van zaken mishaagde geheel aan de teruggekeerde uitgewekenen. Naar de toen plaats grijpende godsdienstinrigting konden noch wilden zij zich ſchikken. Ook het doel van ELIZABETH kon hun niet gevallen; zij waren tegen de Katholieken, welken de Koningin de hand boven het hoofd

hoofd wilde houden, uit aanmerking van de bitterſte vervolgingen, die zij hadden moeten ondergaan, allergeweldigst ingenomen. Eindelijk zij beſchouwden het gedrag van ELIZABETH uit het ware oogpunt, als een gewrocht van fijne ſtaatslist, welke zij te meer wraakten, daar de Vorstin naar hun vermoeden in haar hart geen' anderen godsdienst beleed, dan dien der aan zich zelve gelaten rede, geene goddelijke openbaring erkennende. Het eene en andere deed de Hervormden in ijver ontbranden tegen de kerkregeling, welke ELIZABETH had ingevoerd; zij weigerden zich aan dezelve te onderwerpen. Eenigen van hen wilden den openbaren godsdienst verrigt hebben naar de kerkwetten, die EDUARD de zesde gemaakt had. Aan dezen zocht dan ook ELIZABETH het meeste genoegen te geven; zij liet, door een zeker getal Godgeleerden, eenige godsdienstregels ontwerpen, waarin van EDUARDS Liturgie behouden moest worden zoo veel geſchieden konde. Dezelven werden door haar overgezien, hier en daar veranderd en vervolgens gewettigd. Men gaf er den naam aan van *de wet der éénvormigheid* (*). Alzoo werd de openbare eerdienst des Engelſchen volks in de hervormde kerk, die onder de onmiddellijke zorg van het rijksbeſtuur ſtond, vastgeſteld, en de grondſlag van eene verdeeldheid gelegd, die niet te heelen was. De genen, die zich naar deze wijze van godsdienstoefening gaarn

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *The Act of Uniformity of common prayer and ſervice in the church.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

gaarn wilden ſchikken, werden *Konformisten* genoemd. Zij waren dezelfde, die anders onder den naam van Episkopalen bekend zijn, en maakten wel het grootſte getal uit. Begeerden trouwens de hervormde gemeenten godsdienſtiglijk zamen te komen in hare kerken, zoo zagen zij zich wel genoodzaakt, zich aan de gemaakte ſchikkingen te onderwerpen. Hare leeraars werden anders van hun ambt ontzet, of indien dezen aan de godsdienstwetten des rijks geneigd waren te gehoorzamen, naar elders verplaatst, en de kerken geſloten. De wil der Koningin werd met de grootſte kracht doorgedrongen, en het voorgeſchreven plan der openbare godsdienstplegtigheden met de uiterſte geſtrengheid gehandhaafd. Zij, die zich met hetzelve niet konden vereenigen, kregen den naam van *Nonkonformisten*. Zelven noemden zij zich liever *Puriteinen*, dewijl zij eenen eerdienst verkozen, die *gezuiverd* was van het bijgeloovige, dat, naar hunne gedachte, maar al te veel plaats had bij de godsdienstplegtigheden, zelfs reeds door EDUARD vastgeſteld, en nu door ELIZABETH nader bevestigd. Dezen wilden zich alleen houden aan de godsdienſtige inrigtingen, die in de hervormde kerk van *Zwitſerland* gevolgd werden, en waren afkeerig van alles, wat met derzelver eenvoudige voorſchriften eenigzins ſtrijdig was. Om zich in naam te onderſcheiden van de *Episkopalen*, lieten zij zich ook gaarn noemen *Presbyterianen*, als geen beter kerkbeſtuur kennende dan het zoo geheeten *Presbyteriaanſche*, dat in *Zwitſerland*, in *Frankrijk*, in de *Nederlanden* en elders ſtand greep.

greep. Zij konden onmogelijk eenig kerkbeſtuur van Biſchoppen dulden, die, met een te hoog gezag bekleed, eene overheerſchende magt oefenden; hoedanigen ook in de eerſte christenkerk niet geweest waren. De kerk moest, hunnes oordeels, geregeerd worden door Priesters of Leeraaren, die elkanderen allen gelijk waren. na C. G. jaar 1552. tot 1702.

Welke verdienſten voor de hervormde kerk van *Engeland* ELIZABETH ook moge gehad hebben, onverſchoonlijk was in haar, als eene Proteſtantſche Vorstin, het gedrag tegen de Nonkonformisten, die toch in de hoofdleer van den godsdienst zelve niet verſchilden van de Konformisten. Het Proteſtantisme had haar andere gevoelens omtrent deze hare geloofsgenooten moeten inboezemen, anders doen handelen. De verdrukkingen, welke dezen van haar te lijden hadden, waren zoo veel te langduriger, naar mate zij bijkans eene halve eeuw het rijksbewind in handen had, en ſtrekken harer nagedachtenis dus ook zoo veel te meer ter oneere. In de laatſte jaren hares levens was ELIZABETH jegens de Puriteinen wat gematigder. Na dat dezelven eenen geweldigen ſtorm hadden uitgeſtaan, kregen zij ten laatſte eenige lucht en begonnen adem te halen. Nog in het jaar 1592 ging er, op ELIZABETHS hoog gezag, dat toen bijna volſtrekt oppermagtig was, van wege het Parlement, een zeer hard gebod uit, waarbij de gevangenis, en in ſommige gevallen ook uitbanning gedreigd werd aan alle Puriteinen, die nalatig waren den Episkopalen godsdienst in de openbare kerken waar te nemen. Maar

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

dit ook was, onder hare regering, de laatſte maatregel, die tegen de Puriteinen werd in het werk geſteld. De ſtrengheid, waarmede dit gebod in het eerst gehandhaafd werd, verſlapte allengs te meer zigtbaar, deels om dat het Parlement in weerwil van hetzelve zachte gevoelens bleef koesteren, deels om dat de Koningin zelve, nu tot hooger jaren geklommen, gaande weg ook zachter van aard ſcheen te worden. In het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw genoten de Puriteinen eenige rust, die te genoegelijker werd, naar gelang de hoop op betere tijden hen ſtreelde onder ELIZABETHS toekomſtigen opvolger JAKOB den zesden, Koning van *Schotland*. Deze Vorst was in de grondbeginſelen der Puriteinſche partij opgevoed, en ſcheen aan dezelve dus in allen deele toegedaan te zijn, ook naar het oordeel der Episkopalen, die uit dien hoofde zich nu wel wachtten van nieuwe brandſtoffen aan te brengen ter aanſtoking van het vuur der vervolging, dat tegen de nog onderliggende partij zoo lang gevlamd had. Maar hoe moeijelijk is het voor een' Vorst ſteeds te handelen naar goede grondbeginſelen, die verſtandige onderwijzers hem in de jeugd reeds diep ingeprent hebben? Het ſtaatsbelang, dat op de vorſtelijke ſchouders ligt, heeft altijd een zoo zwaar gewigt, dat het hart er onder, aan de eene of andere zijde te ſterk gedrukt, in zijne vrije wijze van handelen doorgaans belemmerd wordt, en in zijne daden naar de uitſpraken der overtuiging niet altijd werken kan. In *Schotland* was de open-

openbare godsdienstinrigting Presbyteriaansch, naar de voorſchriften van *Geneve* geregeld. Ook daarin had de Koning geene verandering willen maken. Maar die inrigting had hij in de ondervinding meenen te leeren kennen als geheel niet geſchikt voor een monarchaal beſtuur, hoedanig dat ook geſteld mogt zijn. Niet alleen matigden zich, naar zijn inzien, de godsdienstleeraars te veel vrijheid aan in het berispen van de gebreken hunner wettige overheid, maar ook legden zij geene onbeduidende bewijzen aan den dag van hunne geneigdheid, om van den ſtaat geheel onafhankelijk te zijn. Ter onderſteuning van 's rijks regten kwam het hem voor dat het kerkbeſtuur, onder Bisſchoppen, van ongelijk veel meer kracht was. Nu hij derhalve ten jare 1603 het bewind over *Engeland*, nevens dat over *Schotland*, in handen kreeg, onder den naam van JAKOBUS den eerſten, Koning van *Grootbrittannie*, zoo viel hij in deze zijne nieuwe betrekking dadelijk der Episkopale partij op de zijde. En de Puriteinen werden niet minder gedrukt, dan onder ELIZABETH, zoo dat ongeveer het jaar 1612 deze ongelukkigen door het dragen der verongelijkingen, die hun toen door den inmiddels aangeſtelden Aartsbisſchop van *Kantelberg*, WILLEM LAUD (*), werden aangedaan, afgemat, het beſluit namen, naar de na C. G. jaar 1582 tot 1700.

(*) De Aartsbisſchop GEORG ABBOT had den Puriteinen al te zeer begunſtigd. Dit belgde den Koning, die hem in zijne bediening deed ſchorten, terwijl LAUD, Bisſchop van *Londen*, benoemd werd, om inmiddels deszelfs plaats te bekleeden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1702

de volkplanting *Nieuw Engeland* in *Noordamerika* over te ſtevenen, waar zij meer vrijheid dachten te zullen genieten. Dan de ſtaatkunde des Konings was tegen deze ſchikkingen der Puriteinen op hare hoede; zij konden, naar zijne vrees, in de gevolgen allergevaarlijkst worden voor de vastheid van zijnen troon. Slechts eenigen liet hij toe uit het rijk te verhuizen; het grootſte aantal hield hij terug door ſtreng verbod, met zware dreiging aangeklemd. In zijne godsdienſtige gevoelens drukte hij volkomen de voetſtappen van zijne voorgangſter ELIZABETH. Hij zag ſtaêg de Roomschgezinden aan met een goelijk oog van verſchooning; hij hield hun altijd de hand boven het hoofd, vleide en ſtreelde hen. Meermalen gaf hij zijnen wensch te kennen, zij mogten toch eenige weinige misbegrippen, die hunne leer en dienst ontreinigden, niet langer met zulk eene eigenzinnigheid vasthouden! hun verzekerende, dat hunne kerk door de Episkopalen als de moederkerk beſchouwd worden, en derzelver gemeenſchap weldra tot haar zoude terug keeren. In de daad LAUD ſchikte zich naar de grondbeginſelen van zijnen Vorst derwijze, dat de openbare godsdienst der Episkopalen weinig meer van dien der Roomschgezinden verſchilde. Welk eene ergernis dit gaf aan de Puriteinen, laat zich begrijpen! Ook de Episkopalen zelven begonnen te morren en wrokken! De harten waren in beweging en ontroerd. Alles evenwel bleef nog in rust, zoo lang JAKOBUS op den troon zat.

Inmiddels hadden ſteeds de Puriteinen, onder alle de rampſpoeden, waarmede zij te worſtelen hadden,

den, niet verzuimd, het bij haar onwaardeerbare vuur van vrijheid onder de warme asch wel berekend te houden. Zij waren in *Engeland* de eenigſten, die van de vrijheid een regt begrip hadden, of liever dezelve op den waren prijs wisten te ſchatten. Na eene minder loffelijke dan vreedzame regering ruimde JAKOBUS ten jare 1625 den troon voor zijnen zoon KAREL den eerſten, die volkomen in dezelfde grondbeginſelen ſtaande, waar in zijn vader had geſtaan, de bisſchoppelijke hierarchij ſteviglijk ſteunde, de Roomschgezinden begunſtigde, de Puriteinen vervolgde. Maar de geestdrift, waarmede hij in dezen werkte, ſteeg ongelijk veel hooger nog, dan die van zijnen vader en van ELIZABETH. Meer zacht van aard en hart, dan ſchrander van verſtand en ſtaatkundig, gaf hij ongelukkig te veel gehoor aan de listige inſpraken van zijne alles op hem vermogende echtgenoote, die eene ijverig Roomschkatholieke Vorstin was, en geene moeite ſpaarde, om de grenzen van hare kerkgemeenſchap in *Engeland* wijd en zijd uittezetten. Ook dit gelukte haar voornamelijk door medewerking van WILLEM LAUD, die na ABBOTS overlijden ten jare 1633 werkelijk Aartsbisſchop van *Kantelberg* werd, en, als een gezworen vijand der Puriteinen, de Episkopale kerk zoo digt aan ja in de Roomschkatholieke kerk zocht te ſchuiven, als zijne krachten toelieten. Men prijst zijn karakter, maar laakt zijne driften, die, om de Puriteinen te krenken, hem zulke wijde ſchreden ter nadering tot de Roomſchen deden maken. Dan na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

gelijk geweldige onweêrsbuijen ſoms het ontluikende gewas van eene zaadkorrel, die in den warmen grond wel verholen ligt, kracht en ſterkte geven, zoo was het ook hier. De Puriteinen, door den ſtorm der vervolging vreesſelijk geteisterd, groeiden, in weerwil van de nederdrukkende aanſlagen hunner partij, te ſterker op. Hun aantal vermeerderde gedurende de eerſte vijftien jaren van KAREL'S regering ongemeen. Staatsbewegingen kwamen hier bij; de Koning drong naar een volſtrekt onbepaald oppergezag. Dit verwekte hem in het Parlement vele vijanden, die door zijne vrienden voor Puriteinen werden uitgekreten, zwart gemaakt, verongelijkt, vervolgd. Er voor gehouden wordende te deelen in het doel van dezen, aan het hof gehaten, aanhang, moesten zij ook deelen in derzelver beklagelijk lot. Natuurlijker wijze traden dus vele aanzienlijke Episkopalen over tot de ſtille gemeenſchap der Puriteinen. Dezen hadden onder het volk eene menigte volgers, die eindelijk den Koning te vermogend werden, en hem boven het hoofd rezen. In *Schotland* wilde de Koning de Episkopale kerkregering, naar die der Roomschgezinden gewijzigd, onder de Presbyterianen of Puriteinen ook met geweld doordrijven; doch ook hier vond hij ras tegenſtand. Den Schotten viel hij met de wapenen op het lijf, om hen tot hunnen pligt te dwingen. Dit was de eerſte ſchrede, welke de onvoorzigtige Vorst deed naar de groeven des ongeluks, waarin hij eerlang nederſtortte. De Schotten, brandende van woede, ſtonden hunnen Koning; hun godsdienſt-

ijver

ijver gaf kracht aan de gewapende hand, waarmede zij hem zochten terug te ſlaan; het gene hun gelukte. Dit bragt dadelijk ook de gemoederen der Engelſchen tegen hem in werking. Nu zijn geluk in *Schotland* gezonken was, kon hij het in *Engeland* niet meer doen bovendrijven. Hier kwamen de met bloed geheel bedekte oproerigheden der Roomschgezinden bij, die in *Ierland* ontſtonden tegen de Proteſtanten, van welke er, op het minſte, veertig duizend gezegd worden jammerlijk vermoord te zijn, met eene wreedheid, waarvan de geſchiedenis naauwelijks eenig voorbeeld meldt. Die jammerzaligheden werden door de Proteſtanten in *Engeland* op de rekening geſteld van den Koning, die, om zijne echtgenoote te gelieven, den Roomsch-katholieken Godsdienst op de puinhoopen van den Proteſtantſchen gronden wilde. Nu betrof het den Godsdienst. Het hoofd bleef koud; het hart werd warm en heet. Men zag de grondzuilen der Proteſtantſche kerk in *Brittannië* waggelen en ſchudden. De Proteſtanten waren onſtuimig van ſpijt; de Roomschgezinden juichten van blijdſchap, die hun de hoop op eene zoo lang gewenschte zege in het hart ſprak. De kreet der verontwaardiging bij de Proteſtanten was te ſterk, dan dat de Koning zich verdedigen, of daar hij zich zocht te verdedigen, gehoord konde worden. Hij ſprak en hij ſprak hard en luid; maar de tegenſpraak van zoo vele duizenden, voor dat hij had uitgeſproken, opgeheven, hinderde hem het volk er van te overtuigen, dat hij een' gruwel had van het in *Ierland* geron-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

nen bloed, dat hem zelven zoo vele tranen kostte. De Koning had er werkelijk geene schuld aan; dit heeft men naderhand gezien; maar in *Engeland* dacht men er toen anders over. De Vorst schreeuwde zich heesch, en hij bezweek. Een stoutmoedige, listige, schijnheilige, staatzuchtige OLIVIER CROMWEL vroeg in den naam van het leger en van het volk, dat men KAREL den Koning zoude straffen, op een moordschavot, voor al het vergoten bloed, dat *Ierlands* grond doorweekt had. Die vraag werd met afschuw gehoord niet alleen door het Parlement, maar ook door het grootste gedeelte des volks. De persoon des Konings was heilig; zijne waardigheid onschendbaar door de wetten. De Puriteinen, het gene hun tot geen' geringen lof strekt, lieten wel het allermeest hun afgrijzen van zulk een in hun oordeel gevloekten maatregel kennen. Zelfs de Schotsche Puriteinen spaarden niets, om, ware het mogelijk, hunnen Monarch te behouden. Maar CROMWELS leger maakte zich meester van den Koning, en bragt hem in goede bewaring naar *Windsor*. Er ontstond een twist over de wetgevende magt, aan wie zij behoorde? Naar eene spoedig gevolgde beslissing werd zij, door CROMWELS invloed, toegewezen aan de gemeenten, om dat het oppergezag oorspronkelijk bij het volk berustte. CROMWELS invloed was gelegen in de trouw, die de zoo genoemde *Independenten* aan hem gezworen hadden. Deze lieden waren zoo wel tegen een politiek als kerkelijk opperhoofd; zij begeerden noch Koning noch Bisschop; hunne leus

was

was de hoogſte vrijheid. En nu werden er honderd vijftig afgevaardigden verkoren, om een geregtshof ter verhooring van den Monarch te vormen. Zijn vonnis was ſtraks geveld. Hij werd veroordeeld, om op het ſchavot zijn hoofd te verliezen als een dwingeland, als een verrader, als een moordenaar. En hij onderging dezen dood met eene bedaardheid van geest, welke de aanſchouwer bewonderde, de oorgetuige, nu nog bij de nakomelingſchap, groot noemt. KAREL had als vorst gebreken, groote gebreken; onder zijn bewind kon het Engelſche volk niet gelukkig worden. Had hij een zoo goed verſtand als een goed hart gehad, de ſluwe CROMWEL had hem niet in zijne magt gekregen, om in deszelfs bloed een' zetel te planten, waarop hij onder een' ſchoonſchijnenden titel zelf zich plaatſen wilde, bekleed met eene meer dan koninklijke waardigheid. De Koning had ten allen tijde op CROMWEL vertrouwd, om dat hij geen verſtand genoeg had, om de listige treken van dezen ſchalken ſtaatsman te doorgronden, en hem als den doorſlepenſten zamenzweerder te leeren kennen, van welken de geſchiedenis immer heeft melding gemaakt. Hoe ongelukkig was het alzoo voor KAREL, dat hij doorgaans aan de fraaije woorden geloofde, welke zijn verrader hem met eene innemende kracht wist inteſcherpen als onderpanden van zijne trouw! Hoe ongelukkig, dat de zwakke Monarch, hier op ſteunende, bergen meende te kunnen verzetten, en, helaas! eindelijk bevond, dat hij geene zandkorrel in beweging konde brengen!

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

CROMWEL zag KAREL ſterven; deszelfs lijk lag daar; en hij ſtapte er koudbloedig over heen, om voor het oog des volks zich te vertoonen als een nederig, zedig, godsdienſtig regent, die nu het roer van ſtaat aangreep, en door zijne beloften, door zijne geheimzinnigheden, door zijne tranen ook de harten terſtond innam, met het beste gevolg. *Engeland* werd wezenlijk tot rust gebragt, en gelukkig gemaakt. Deze met bloed bevlekte omwenteling viel voor in den aanvang van het jaar 1649. Zoo hoog was de drift der vervolging, die bij de Episkopalen tegen de Presbyterianen reeds lang gewerkt had, ten laatſte geſtegen, dat dezen, bij gelegenheid van den burgeroorlog, nu te midden van de verwarring zich een' weg openden, om zich aan genen op de treffendſte wijze te wreken. De heetſte, de onſtuimigſte Presbyterianen, onder den naam van Independenten bekend, hadden CROMWEL op hunne hand; of wil men liever zeggen, dat hij hen op zijne hand had? Genoeg! zij hielpen elkanderen bij de uitvoering van hun bijzonder wel beraamd plan. De Independenten ſtonden CROMWEL bij ter omverre werping van den koninklijken troon, CROMWEL wederkeerig den Independenten bij, ter afſchaffing van de bisſchoppelijke waardigheid. De Independenten waren opgekomen reeds ten jare 1616; maar met alle hunne woelingen hadden zij toch niets kunnen uitvoeren; hunne krachten waren te gering, hunne armen te kort en te zwak. Eerst, gedurende de burgerönlusten in het rijk, werden zij buitengemeen geſterkt en gelukte het

het hun, door CROMWELS moed, alle hindernisſen te boven te ſtijgen. CROMWEL bezat niet alleen ter onderneming van zulk eene daad, als hem gelukte, kloeken moed, maar ook eene ſchranderheid van geest, die door alles been drong en de roerſelen van duizenden harten ten zijnen voordeele in beweging wist te brengen. Maar het verlicht verſtand van dezen zelfden man was in eenen waarlijk onbegrijpelijken tweeſtrijd met eene donkere domme dweepzucht, die, daar er vrijheid van godsdienſtbelijdenis algemeen verleend was, volkomen voet gaf aan alle, nu het hoofd opſtekende, bijgelovige ſekten, de eene dwazer, dan de andere. En die allen nam CROMWEL in zijne beſcherming. De meeste leden der regering, die hem ten dienſte ſtonden, in het houden van de teugels des opperbewinds, waren volſlagen dweepers. Ook nu lieten zich de eerſte Kwakers zien, ten voorganger hebbende eenen ſchoenmaker FOX, en maakten zij weldra eene godsdienſtige maatſchappij uit, die zich burgerlijk wel gedroeg, maar welker invloed ſtraks geene geringe vrees zelfs bij CROMWEL verwekte. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Negen jaren lang hield CROMWEL door hoedanigheden, die, wegens hare onderlinge tegenſtrijdigheid, nog de verbazing wekken van alle verſtandigen, de misnoegden in den band, en de overigen in bedwelming. Hij overleed eindelijk ten jare 1658, als Protector van *Engeland*. Oogenblikkelijk vergleden de kluisters van den despotieken dwang, die alle bedaard denkenden hadden gekneld; zij werden los; zij vielen af. Bij anderen

hield

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

hield de kracht der betoovering op te werken. Het oog werd helder. De wolk, waarin CROMWELS gezag, grooter, dan ooit de koningen hadden, gehuld was geweest, trok op, verſpreidde zich en verdween. Naauwelijks had de ſchijnheilige despoot, welke eerst de orde verbrak, en toen voorgaf, die volmaaktelijk herſteld te hebben, den adem uitgeblazen, of de gedachten en de geſprekken vielen van zelven terug op verledene tijden. Men zag nog toen niet, wat men naderhand heeft gezien; men zag nog toen niet, hoe CROMWEL aan de ſcheepsvlag der Engelſchen eene volkomene heerſchappij der zee bezorgd, en de ſnoeren gevlochten had, waarmede vervolgens alle mogendheden van *Europa* aan die van *Engeland* verbonden zouden worden. Dan al hadde men dit gezien, het denkbeeld alleen, dat de vlammen van eenen verſchrikkelijken burgeröorlog niet hadden kunnen gebluscht worden, dan door het heilig bloed van eenen onſchendbaren Monarch, geplengd op een ſchandelijk ſchavot, dit denkbeeld alleen had de driften der menſchen bekoeld. Velen der genen, die aan 's konings moord zich ſchuldig vonden, hadden berouw; en die er geen deel aan hadden gehad, waren met veröntwaardiging vervuld. De Independenten alleen bleven vasthouden aan hunne eenmaal opgevatte beginſelen tegen de koninklijke regering. Alle de welgezinden verlangden naar den ouden regeeringsvorm. De Episkopalen en Presbyterianen ſloegen de handen in één om des ongelukkigen KAREL zoon te verzoeken, dat hij Koning van

van *Grootbrittannië* wilde zijn. Hij voldeed aan hun verlangen en klom ten troon onder de toejuichingen der blijde natie, die in het eerst geene, maar daarna van lieverlede vele en groote gebreken in hem ontdekte. Hoe los ook in grondbeginſelen ten aanzien van het zedelijke, was de vorst nogtans ſtijf en onverdraagzaam omtrent zijne onderdanen in het ſtuk van burgerlijke en godsdienſtige vrijheid, waarop het geweten van elk hunner aanſpraak meende te hebben. De Epiſkopale kerk werd door hem weder in hare voorregten herſteld; en nu, door zijne kracht geſtevigd, matigde zij zich weder eene volkomene heerſchappij aan over alle andere godsdienstgezindten des rijks, die niet zelden de ſlagtoffers van eene geweldige eigendunkelijkheid werden. Hij overleed ten jare 1684. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

KAREL de tweede was bij ſommigen verdacht geweest van Roomschkatholiek te zijn. Volgens goede berigten nogtans ſchijnt hij noch Katholiek, noch Proteſtantsch geweest te zijn, maar een Deïst. Zijn broeder JAKOBUS de tweede, die hem opvolgde, was werkelijk Katholiek in naam, in hart en daad. Het beklimmen des troons had men hem niet kunnen verhinderen. Hadde hij nu maar met wijsheid geregeerd, elk der godsdienstgenootſchappen zijne bijzondere vrijheid latende, hij zoude een goed koning zijn geweest, ten minſte hebben kunnen zijn. Dan dit was er zoo verre af, dat hij weldra, met dweepzuchtig onverſtand aan zijne onverdraagzame beginſelen den ruimen teugel vierende, volſtrekt tegen zijn eigen en het belang zijns rijks, niets

in C. G. jaar 1552. tot 1700.

niets anders toonde in den zin te hebben, dan het vestigen van den Roomschen godsdienst op de grondslagen van den Protestantschen, dien hij om verre zocht te werpen. Naauwelijks werd dit in het geheim gesmeede ontwerp openlijk in werking gebragt, of de Protestanten voelden zich opgewekt om maatregelen te nemen, die zulks verhinderden. Zij noodigden zijnen schoonzoon WILLEM den derden, Prins van Oranje, om tot hen overtekomen, en de vervallen zaken des rijks te herstellen. Die vorst kwam in Slagtmaand des jaars 1688, en JAKOBUS, zich verlaten ziende, legde den schepter neder, en vlugtte naar *Frankrijk*.

Nu kreeg alles in *Grootbrittannië* eene gansch andere gedaante. Om de liefde des volks te winnen kon voor WILLEM den derden geene betere gelegenheid geboren zijn, dan deze. Het volk was moede van alle de woelingen, waarin zij steeds tegen elkanderen met haat en nijd geijverd hadden, aan de eene zijde, om den godsdienstigen voorrang, en aan de andere zijde om eene godsdienstige gelijkheid. Deze afgematten tot rust te brengen was 's vorsten doel; en hij bereikte hetzelve, zonder veel moeite. Aan elk verleende hij het gene de billijkheid begeerde. In het jaar 1689 werd er eene tolerantieakte gemaakt, waarbij eene algemeene verdraagzaamheid tot stand, en alle vervolgzucht, wegens de verscheidenheid van kerkelijke instellingen en belijdenisen, geheel buiten kracht geraakte. Onder de Bisschoppen waren eenigen, die, JAKOBUS getrouw gebleven, den eed aan WILLEM weiger-

gerden, en nu van hunne posten ontzet werden. Dit brak in eens de kracht der politieke partijschap onder de Geestelijken van *Engelands* zoogenoemde hoofdkerk. De Bisschoppen vervolgens meer Theologanten, gelijk zij behoorden te wezen, dan Staatkundigen zijnde, werden van zelven alzoo verdraagzamer, vooral toen zij ten voorganger kregen den zoo gematigden als geleerden JOHAN TILLOTSON, die in plaatse van den Jakobsgezinden WILLEM SANCROFT het opperkerkbestuur van *Kantelberg* op zich nam. Niets had op de betere wijziging der gevoelens van de Episkopalen eenen meer krachtigen invloed. TILLOTSON was een hartelijk vriend van alle godsdienstgezindten, en even hartelijk getrouw aan den Koning. Zijn kerkbestuur had nevens dat van den gelijkdenkenden GILBERT BURNET, die ten zelfden tijde Bisschop van *Salesburij* werd, voor *Engeland* de weldadigste gevolgen. Intusschen hadden zich van de Presbyterianen reeds ten tijde van CROMWEL en vervolgens afgezonderd de menigvuldige dweepers, die deze godsdienstgezindte bij de Episkopalen dikwerf zoo gehaat hadden gemaakt. Dezelven hadden zich tot op zich zelve staande gemeenschappen gevormd; en de overige Presbyterianen, dus gezuiverd, waren nu, uit hoofde van hunne meer bezadigde denkwijze, ook wegens de achtbaarheid van velen hunner leeraren, regt eerwaardig geworden (*). Nog bleef echter eenen ruimen tijd het on-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Verg. SPITTLERS a. w. bl. 452.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

onderſcheid levend tuſſchen de *hooge* en *lage* bisſchoppelijke kerk (*). De eerſte werd gehouden hierarchale bedoelingen te hebben, het gezag der Biſſchoppen te willen doen rijzen, en de kerk onafhankelijk van den ſtaat te maken. De andere, meer in den geest van het Proteſtantisme werkende, liet een deel van het kerkbeſtuur aan 's Konings magt over, en was jegens andere godsdienstgezindten ook verdraagzamer (†). Met den tijd is echter in de achttiende eeuw dit onderſcheid bijkans geheel verdwenen. Niemand ontzegt thans den Koning en het Parlement de hun toekomende regten in kerkelijke zaken.

In de Vereenigde Nederlanden.

Wat den ſtaat der Nederlandſche hervormde kerk betreft; hoedanig die geweest is van hare opkomst tot het jaar 1579, toen den drie en twintigſten van Louwmaand de vermaarde Unie van *Utrecht* geteekend werd, is zeer omſtandig verhaald geworden in één der voorgaande deelen dezes werks (§). Van dat tijdpunt af zullen wij de geſchiedenis met alle mogelijke kortheid vervolgen. De Nederlandſche provintiën, welker afgevaardigden de *Verbindtenis* of *Unie* te *Utrecht* geteekend hadden, waren met name *Gelderland*, *Holland*, *Zeeland*, het Sticht van *Utrecht*, en de *Vrieſche*, naderhand genoemd de *Groeningſche*, Ommelanden tuſſchen de *Eems* en de *Lauwers*. Eenigen tijd daar-

(*) *High and low church.*

(†) Verg. SCHRÖCKHS a. w. VIII; bl. 142.

(§) Deel XXII geheel.

daarna werd het verbond mede onderteekend door die van *Vriesland*, tusſchen de *Lauwers* en het *Vlie*; ook door *Overijsſel*; wijders door *Braband* en een gedeelte van *Vlaanderen*. De ſtad *Groningen* trad niet voor het jaar 1594 in het verbond. Alle deze provintien hadden zich verbonden, om onafſcheidbaar bij elkanderen te blijven, als waren zij ſlechts één provintie, onverminderd nogtans de bijzondere vrijheden, welke elke, op zich zelve ſtaande, provintie voorheen genoten had. Met betrekking tot den godsdienst was, volgens het dertiende artikel, hoofdzakelijk beſloten, dat elk, zoo Roomſche als Onroomſche, overal vrijheid van godsdienst behouden, en niemand uit hoofde van zijnen godsdienst, achterhaald of onderzocht zoude worden (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1720.

Die van *Gent*, tot dat gedeelte van *Vlaanderen* behoorende, hetwelk mede in de *Unie* begrepen was, hielden niet te min hunnen ouden onbetamelijken tred. De ongeregeldheden, aldaar ter verdrukking der Roomſchen plaats grijpende, ſtegen eindelijk tot die hoogte, dat de Prins van *Oranje*, WILLEM de eerſte, in Oogstmaand des jaars 1579 zich genoodzaakt zag, om zich in perſoon derwaarts te begeven, en, door verandering des Magiſtraats, er de rust te herſtellen. Bij die gelegenheid week PETRUS DATHEEN, wiens woelingen nu een einde namen, nevens verſcheidene medeſtanders, naar

(*) Breedvoeriger vindt men dit dertiende artikel reeds opgegeven in het XXII D. bl. 367.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

naar *Duitschland*. Geheel anders handelde men te *Antwerpen*. Aldaar was den 28ſten van Bloeimaand deszelfden jaars, door de regering, overeenkomſtig den inhoud van het verdrag der *Unie*, een plakkaat afgekondigd, ter bevordering van eenen algemeenen godsdienstvrede en eene onderlinge verdraagzaamheid. In *Mechelen* daarentegen werd de godsdienstvrede wel haast geheel verbroken, en de ſtad aan de Spaanſchen overgegeven. Hier te lande hield men, op zeer vele plaatſen, ſchoon in andere opzigten, zich mede niet, gelijk het behoorde, aan de voorwaarden der Unie. Te *Amersfoort* werden den negenden van Zomermaand deszelfden jaars de beelden uit de kerken geworpen. 's Daags daaraan geſchiedde hetzelfde te *Utrecht*; vervolgens in den aanvang van het jaar 1580 mede te *Zutfen*, te *Kampen*, te *Deventer*, te *Zwol*; ook op vele plaatſen in *Vriesland*, in de *Groningſche* Ommelanden, in *Drenthe* en elders. Aan de andere zijde trouwens gedroegen zich de Roomſchen niet, zoo als het betaamde, omtrent de Onroomſchen. Te *Brugge* en *'s Hertogenbosch* ontſtond zelfs, in den zomer van het jaar 1579, door eene razende drift van de Roomſche partij, een volkomen burgeroorlog met de Onroomſchen. In de eerstgemelde ſtad bleven de Onroomſchen meester; in de andere de Roomſchen. Maar in beiden ſneuvelden er vele burgers. De Roomſchen, op gelijke voorregten, als de Onroomſchen genoten, aanſpraak makende, wilden overäl aan dezen nu dezelve betwisten met eene vervolgzucht, die, ware zij niet beteugeld geworden, de oude tooneelen eener gruwelijke bloed-

bloedſtorting misſchien hernieuwd zouden hebben. Het gene di mede verhinderde, was, dat in vele provintiën de Roomſchen, wegens minderheid van getal, voor de Onroomſchen bukken moesten, en met hunnen moed alzoo ook den vorigen ijver voor de vrijheid verloren. Velen van deze Roomſchen waren zeer twijfelachtig, niet wetende, wat zij wenſchen moesten. Zegepraalde *'s Spanjes* Koning, hun heer en vorst, zoo zagen zij zich in eenen ſtaat terug gebragt, die hun, als burgers, niet geviel; en met der Staten geluk leden zij, als Christenen, ſchipbreuk aan hun geloof. na C. G. ſaar 1552. tot 1700.

Den 26ſten van Hooimaand des jaars 1581 verklaarden de algemeene Staten, bij een plakkaat, den Koning van *Spanje* vervallen te zijn van deszelfs regt op de *Nederlanden*. Een ſtoute, maar gewigtige ſtap! Bij deze toedragt van zaken kon het niet anders, of de Roomſchen, die hunnen weêrbarſtigen zin zoo tegen de Overheid, welke meest uit Onroomſchen beſtond, als tegen de kerkgemeenſchap van dezen niet verbergen konden, moesten overal daarvan de nadeeligſte gevolgen tot hun hartzeer ondervinden. Het mistrouwen tegen de Roomſchen, die, door dezen weg, voor vijanden der regering al meer en meer begonnen gehouden te worden, was ten jare 1581 dierwijze toegenomen, dat de Staten van *Holland*, nog voor de gemelde afzwering van *Spanje's* juk, den vierden van Lentemaand, een allerſtrengſt edikt uitvaardigden aan de Baljuwen en Schouten. Bij hetzelve werd, uit vrees voor zamenrotting, den Roomſchen in de ſteden en

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

dorpen van *Holland*, de bijzondere oefening van hunnen godsdienst verboden, op bedreiging van zoodanige ſtraf, als men den ſtoorders van de openbare rust gewoon was aan te doen (*). Evenwel eerst den 26ſten van Wintermaand van dat jaar werd het plakkaat, dienaangaande, op den naam des Prinſen van *Oranje*, aan wien de hooge Overheid toen was opgedragen, bij openbare afkondiging gemeen gemaakt (†). Op het houden van godsdienſtige vergaderingen, waar ook ter plaatſe, door de Roomſchen gehouden, werd eene boete van honderd guldens geſteld. Zelfs het op ſtraat verſchijnen in geestelijk gewaad werd hun ſcherpelijk verboden.

Het was op grond van dit plakkaat, dat, in eene vergadering der algemeene Staten, gedurende het jaar 1583 gehouden, het volgende voorſtel gedaan werd, of, namelijk, niet het dertiende artikel van de *Unie* van *Utrecht* eenigzins behoorde veranderd te worden, diervoege, dat voortaan, in de vereenigde landen, alleen de hervormde godsdienst gehandhaafd, en geene andere, dan deze, openlijk gedoogd zoude worden? Over dezen voorſlag werd onderſcheidenlijk in de landſchappen geoordeeld, die toen, gelijk in andere punten, welke beraadſlaagd werden, gansch niet éénsgevoelend waren. Wat eigenlijk hierömtrent, in eene vergadering der algemeene Staten, welke in Hooimaand deszelfden jaars te

(*) Zie BRANDTS *Hiſt. der Ref.* I; bl. 667.

(†) Zie HOOFDTS *Nederl. Hiſt.* XVIII; bl. 794. en verg. BRANDTS a. w. I; bl. 679.

te *Middelburg*, in *Zeeland*, gehouden werd, beſloten of onbeſlist zij gebleven, is onzeker. Sterk is ſedert vele jaren reeds hier over getwist geworden, zonder dat men dienaangaande eenig gegrond berigt heeft kunnen mededeelen, dat boven allen twijfel verheven is (*). Vast ſtaat het evenwel, dat, indien al het voorſtel een beſluit der algemeene Staten geworden is, hetzelve dan eene aanmerkelijke verandering ondergaan heeft. In zijne volkomene kracht altoos is hetzelve niet ten uitvoer gebragt, naardien de openlijke godsdienstoefening der Lutherſchen en Doopsgezinden nooit bij de Staten van *Holland*, veel min bij alle de provintiën gezamenlijk, verboden, maar altijd is toegelaten (†). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Niet lang daarna werd WILLEM, Prins van *Oranje*, door 's vijands verraad, van eenen BALTHASAR GERARDS, op de geweldigſte wijze, te *Delft*, vermoord. Dit gebeurde den tienden van Hooimaand des jaars 1584. Zorgelijk werd hierdoor wel 's lands toeſtand; maar het doel van den vijand mislukte. De Staten vereenigden zich te naauwer met elkanderen tegen *Spanje*, en vonden zich uit dien hoofde verpligt, om de magt der Roomſchen, welken 's vorſten dood weinig ter harte ſcheen te gaan, nu gevaarlijker, dan ooit, beſchouwd, zoo veel zij kon-

(*) Zie TE WATERS *Vaderl. Hiſtorie*, IV Deel; bl. 298, 299.

(†) Verg. UITENBOGAARDTS *Kerkel. Geſch.* bl. 937, 938; GROTII *Apolog.* L. II. p. 19. Ook vergelijke men BRANDTS a. w. I; bl. 693.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

konden te beteugelen en te kortwieken. Dit was de reden, waarom het plakkaat, betrekkelijk de vrije godsdienstoefening, hetwelk, ten voordeele van de Onroomschen, den 26sten van Wintermaand des jaars 1581 was afgekondigd, den 21sten van Slagtmaand des jaars 1584 vernieuwd, vermeerderd en bekrachtigd werd.

Na dat nu van tijd tot tijd de tien zuidelijke Nederlandsche provintien, door de geweldige overmagt van gevoerde wapenen, in 's vijands handen weder gevallen waren, verbonden zich de zeven, noordelijk gelegene provintien, tot een afzonderlijk gemeenebest, waar de hervormde godsdienst alzoo de godsdienst van staat werd, terwijl elke andere gezindheid, met meer of mindere bepalingen, vrijheid van godsdienstoefening, en elk der ingezetenen eene ongestoorde vrijheid van geloof volkomenlijk bleef genieten. De algemeene Staten der *Nederlanden* kregen echter van lieverlede vervolgens weder eenig aandeel in *Vlaanderen*. Dit bestond in de Meijerij van den *Bosch*, *Peel* en *Kempeland*, de Baronie van *Breda*, het Markgraafschap van *Bergen op Zoom*, de heerlijkheid *Steenbergen*, *Willemstad*, *Prinseland*, de schansen *Lillo*, *Kruisschans*, *Frederik Hendrik*, de stad *Grave*, het land van *Kuik*, *Maastricht*, met zijne omliggende distrikten, enz.

Door vrijwilligen overgang, of, volgens het regt des oorlogs, door de magt der wapenen, zijn deze plaatsen de eigendom van de vereenigde Staten geworden, als, bij voorbeeld, de Meijerij *van den Bosch*, door FREDERIK HENDRIK veroverd, ten ja-

jare 1629, de Baronie van *Breda* in het jaar 1637, enz. Alles werd, volgens het derde artikel van den *Munſterſchen* vrede, ten jare 1648, aan de algemeene Staten der *Nederlanden* afgeſtaan, en is onafgeſcheiden aan de Nederlandſche Republiek gebleven tot aan de jongſte veranderingen in het jaar 1810 voorgevallen. *Maaſtricht* evenwel moet hier van worden uitgezonderd; dit is reeds ten jare 1794 in de handen der Franſchen gekomen. Hetzelfde zij gezegd van het zoogenoemde *Staatsvlaanderen*, dat, door de kracht der wapenen veroverd, mede bij den *Munſterſchen* vrede, in het jaar 1648, den algemeenen Staten was afgeſtaan, maar ten jare 1794 door de Franſchen bemagtigd, toen in het bezit van dezen gebleven is. Hoe naderhand in de jongstverlopene jaren 1813 en 1814 alle deze landen weder met de voormalige zeven provintien zijn vereenigd geworden, is aan onze tijdgenooten bekend.

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Daar nu alzoo, in het laatst der zestiende eeuw, de zeven vereenigde Nederlandſche provintien tot één gemeenebest gevestigd werden, dat tegen *Spanje* genoegzaam beſtand bleek te zijn, werd in de jaren 1578, 1579, 1580 en vervolgens de godsdienst der Hervormden overal, bij de Christelijke gemeenten, zoo wel in de dorpen, als in de ſteden, ingevoerd. *Vlaanderen* moest grootendeels, onder alle godsdienstberoerten, voor de magt van *Spanje* bezwijken; het kon het hoofd niet weder boven krijgen, en bleef alzoo Roomsch. Duizenden van Hervormden kwamen toen uit *Vlaanderen* naar de zeven provintien afzakken, zich hier neder zettende, ter-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

wijl aan den anderen kant zeer vele Roomſchen uit deze landen derwaarts verhuisden. Door dien weg nam het getal der Proteſtanten in de Republiek der zeven provintien ſterk toe, en dat der Roomſchen ſterk af. Zoo kwamen, om dit met een enkel voorbeeld optehelderen, alleen in de hervormde gemeente van *Middelburg*, in *Zeeland*, ten jare 1584, vierhonderd en zes, ten jare 1585 achthonderd en achtendertig, en ten jare 1586 duizend vijfenvijftig lidmaten van *Gent*, *Antwerpen* en elders (*). Ook lieten zich vele Roomſchen hier te lande overhalen, om hunnen vaderlijken godsdienst te verlaten, en belijdenis te doen van den Hervormden. De welgemeende pogingen van kundige Leeraars, onder de Hervormden, om dat gedeelte des volks, hetwelk nog aan de leer der Roomſche kerk vasthield, van meer gezonde geloofsbegrippen te overtuigen, waren van dat gevolg, dat ontelbaren van tijd tot tijd tot de nieuwe kerkgemeenſchap overkwamen. Ware, zedelijke, overtuiging deed het getal ſtaêg aangroeijen. Maar ook ſtaat het, naar menschkundige begrippen, welke wij van de zaak moeten vormen, te denken, dat velen, eindelijk alle hoop op eene tegenömwenteling in het godsdienſtige verliezende, tot het veranderen van belijdenis uitgelokt werden, door de bijzondere voorregten, den Hervormden geſchonken. De gemeenten der Hervormden in de ſteden en dorpen, allerwege, begonnen allengs zeer te

(*) Zie 's GRAVEZANDE's *Tweede Eeuwgetijde der Middelburgſche vrijheid.* bl. 434.

te bloeijen, en de leeraars vermeerderden hand over hand. Jaarlijks werden er nieuwe gemeenten gesticht. Dit duurde tijden aan één, zelfs tot het midden van de zeventiende eeuw, na den *Munsterschen* vrede, voornamelijk op verscheidene dorpen van *Gelderland* en *Holland*, aan de grenzen dier landen gelegen, waar het volk meest den Roomschkatholieken godsdienst belijdt. In de eerste tijden schijnen vele gemeenten, vooral ten platten lande, zeer klein geweest te zijn, zoo dat er noch kerkenraad noch predikant was, en men er na de hervorming jaren achter een het heilig Avondmaal nog niet gehouden had. Dan wanneer er ééns een leeraar geroepen was, won somwijlen in één jaar tijds de gemeente zeer krachtig aan, door het belijdenis doen van zulken, die de Roomschkatholieke kerk verlieten. Van daar was het ook, dat wel eens geheele uitgestrekte distrikten van verscheidene wijd verstrooide dorpen maar éénen predikant hadden. In de steden ook kan men de kleinheid der gemeenten van de vroegste tijden afmeten naar het toenmalig gering getal van leeraren, in vergelijking van het veel grooter in later tijden. Ten voorbeelde strekke *Vlissingen*, waar ten jare 1594 slechts drie leeraars waren, en naderhand zeven geweest zijn (*), doch bijzonderlijk *Amsterdam*, waar in het jaar 1599 bij de vijf predikanten, die er toen nog maar waren, een zesde beroepen werd. Eindelijk moeten wij nog aan-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie VROLIKHERTS *Vlissingsche kerkhemel.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

aanmerken, dat de beelden, die na den beeldenſtorm, in het jaar 1566 voorgevallen, ten tijde van ALVA's verblijf in de *Nederlanden*, weder in de kerkgebouwen waren gebragt, na de hervorming, op ſommige plaatſen wel andermaal door het graauw weggeplunderd, doch ook in verſcheidene oorden met veel gematigdheid, langzamerhand, op bevel der Overheid, zijn weggenomen. In het begin der zeventiende eeuw waren er, onder anderen, in de kerkgebouwen van *Vriesland*, hier en daar nog vele beelden. Dit blijkt uit den last, aan eene kommisſie der Vrieſche Sijnode ten jare 1603 opgedragen, om bij de ſtaten dier provintie aan te dringen tot het laten wegruimen dier overblijffelen van den ouden godsdienst (*). In *Zeeland* zelfs, dat zoo vroeg geheel hervormd was geworden, ſtonden in het jaar 1599, vooral ten platten lande, in ſommige kerken nog altaren (†). Dat de *Zeeuwen*, anders zulke ijverige Hervormers, die toen nog hebben kunnen dulden, ſchijnt in de daad vreemd. Trouwens de *Zeeuwen* waren te dezen aanzien ſtrijdig met zich zelven. Hoe zeer zij ook tegen het Pausdom openlijk met kracht den oorlog voerden, bleven hunne harten nogtans een' geruimen tijd van vele Roomſche begrippen, die elders van de Hervormden hier te lande verworpen werden,

(*) Zie GREYDANUS *Naamlijst der Predikanten van de klasſis van Franeker;* bl. 56 en 57.

(†) Zie het *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland*, door J. W. TE WATER; bl. 271.

den, geheel niet afkeerig (*). Mogelijk was dit wel een gevolg van hunne bijzondere gemeenſchap met de Engelſche hervormden, welke in andere opzigten tot diep in de achttiende eeuw is zigtbaar geweest. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Wijders werden de kerkelijke bezittingen aangeteekend, en tot ſtichting, als mede tot onderhoud zoo van de ſcholen als kerken aangewend. Dit geſchiedde, altoos op vele plaatſen, met onderlinge overeenkomst van Roomſche abten, prelaten en geestelijken, aan welke uit de inkomſten der kloostergoederen een jaarlijksch penſioen verleend werd. In de ſteden en dorpen werden vaste predikanten, of ook wel zulken gekozen, die men, bij gebrek van bekwame voorwerpen, aan andere gemeenten voor een' tijd ter leen verzocht. Dit leenen van de predikanten heeft geduurd tot omtrent de nationale Synode van *Dordtrecht*, ten jare 1618 gehouden, toe. De predikanten werden bezoldigd uit de pastorie-inkomſten, voorheen bij de Roomſche kerkdienaars genoten, waar over, in ſommige provintien, zij zelven het beſtuur in handen hadden, in anderen weder de zorg daarover 's lands ſtaten hadden op zich genomen, gelijk voornamelijk in *Holland* en *Zeeland*. De pastorie goederen werden aangemerkt als een eigendommelijk goed der gemeenten, aan dezelve voormaals geſchonken ter handhaving van den godsdienst in het algemeen, maar ter bezoldiging der leeraars in het bijzonder. Volgens berigten van voor de tijden der Hervorming waren de-

(*) Zie TE WATER's aangehaald werk; bl. 253.

na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

deze goederen herkomſtig van vermogende, godsvruchtige, Christenen, die tot de bijzondere gemeenten, welker leeraars zij begunſtigden, behoorden, of op dezelven betrekking hadden (*).

Wat den toeſtand van de hervormde kerk in de voorheen zoo genoemde Generaliteits landen betreft, ook deze heeft daar ſteeds de hooge beſcherming der Overheid genoten. De godsdienst der Hervormden werd daar, even gelijk in de provintien, boven dien van andere gezindten bevoorregt, en als zoodanig eindelijk in de parochiekerken openlijk geoefend. De Roomſchen daar en tegen hadden, even als in de bijzondere provintien, geene vrijheid, hunnen godsdienst gezamenlijk anders waar te nemen, dan in bijzondere huizen. Nogtans waren zoo wel de burgers der ſteden, als de bewoners des platten lands, voor verre het meeste gedeelte, Roomschgezind van belijdenis. De oorzaak hiervan was zeer eigenaardig. Hoe groot ook het aantal der Proteſtanten voorheen in die landen geweest moge zijn, door de overheerſching van *Spanje*, waren dezen al ras, deels naar de zeven provintien verhuisd, waar zij hunnen godsdienst, met volkomene vrijheid des gewetens, belijden konden, deels door

(*) Merkwaardig is, te dezen aanzien, een geſchrift, door RUARDUS ACRONIUS, predikant eerst te *Kornium*, daarna ter leen te *Leeuwaarden*, en vervolgens weder te *Kornium*, reeds in het jaar 1590 te *Franeker* uitgegeven onder den titel van *Seer grondighe ende welghefondeerde onderrechtinge over het onderholt van de dienaren der waren ghemeynten* CHRISTI.

door den dwang der inquiſitie genoodzaakt gewor- na C. G.
den, om tot den ſchoot der Roomſche kerk weder Jaar 1552.
te keeren. Toen nu de landen der Generaliteit, tot 1700.
door den Munſterſchen vrede ten jare 1648 aan den Staat der vereenigde Nederlanden werden afgeſtaan, was de ijverzucht ter verandering van godsdienst geheel of grootſtendeels verdwenen. Het vuur van geestdrift ter hervorming der kerk, weleer ontſtoken, was er volſtrekt uitgedoofd. Er was een gansch ander geſlacht reeds opgetreden, dat zijne vaders en grootvaders van de gebeurtenisſen had hooren verhalen, die voor meer dan eene halve eeuw waren voorgevallen, maar uit eigene waarneming zelf er geene de minſte kennis van droeg. Ook had de geestelijkheid het inmiddels van geen gering belang geacht in de harten des volks de zaden van wederzin tegen het Proteſtantisme met zulk eene ruime hand te ſtrooijen, dat, welke pogingen ter voortplanting van de nieuwe godsdienstleer er ook werden aangewend, die allen vruchteloos waren, en de hardnekkigſte wederſtrevigheid allenthalve ontmoetten. Niettegenſtaande 's lands Staten, bij de overgave der parochie-kerken aan de weinige Hervormden (*), die er nog gevonden werden, of toen van

(*) Die overgave der kerken is evenwel zonder alle uitzondering niet algemeen geweest. In de drie landen van *Overmaas*, namelijk *Valkenburg*, *Daalheim* en *'s Hertogenrode*, hebben de Roomschgezinden overal hunne kerken behouden, onder die voorwaarde nogtans, dat ook de Hervormden er tevens hun afzonderlijk

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

van buiten inkwamen, regt geſchikte leeraars aanſtelden, die het Evangelie, op eene verſtandige wijze, predikten, bleven nogtans de zaken van den godsdienst er in die zelfde gedaante, welke zij hadden, en ſchenen zelfs de godsdienstgevoelens des Roomſchen volks dieper, dan ooit voorheen, gevestigd, tegen de andersgezinden zoo veel te krachtiger in te werken (*). Het getal der Hervormden is door dien weg in ſommige oorden eer af dan toegenomen. Ja, bij aldien, behalve de predikanten, voorzangers, ſchoolmeesters en andere kerkbedienden, ook alle de hooge en lage ambtenaars, in de ſteden en dorpen, waar zij meestal uit de vereenigde provintien, met hunne woningen, waren gekomen, geene belijdenis hadden moeten doen van den hervormden godsdienst, zoo ware het, naar het oordeel van deskundigen, te duchten geweest, dat

lijk gebruik van mogten maken. En op verſcheidene plaatſen, waar geene Hervormden waren, hadden de Roomſchen de kerken in het volkomenſte bezit. Zie KOKS *Vaderlandsch Woordenboek*; XXIII D. bl. 312.

(*) De voornaamſte beſluiten der algemeene Staten, ter zake van den openbaren godsdienst in de Generaliteitslanden genomen, vindt men in het *Kerkelijk Plakkaatboek* door WILTENS en SCHELTUS uitgegeven, als mede in een afzonderlijk werk, ten jare 1661 in het licht gekomen, onder den titel van Reglement op de *Politieke Reformatie in de Meijerij van 's Hertogenbosch en andere kwartieren van gelijke natuur onder de Generaliteit behoorende.*

dat het getal der Hervormden, als te klein, om op zich zelf te blijven ſtaan, niet alleen nog meer merkelijk verminderd, maar weldra geheel tot niet zoude gebragt zijn geworden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Voldoende zal wel dit historisch berigt zijn, nopens de opkomst der Proteſtantſche kerk in de *Nederlanden*, zoo als zij zich boven de Roomſche verheven heeft, en, als zoodanig, op den duur door de Overheid is bevoorregt geworden. Wij gaan over tot een historisch berigt, aangaande hare opkomst, in een ander, bijzonder, opzigt, zoo als zij, namelijk, onder den naam van de *Hervormde* kerk, aldaar eenen voorrang gekregen en behouden heeft boven andere Proteſtantſche gezindten.

In de eerſte tijden, toen de Hervorming in de *Nederlanden* doorbrak, waren de genen, die een' wanſmaak in den Roomſchen godsdienst kregen, indien men hun een' naam wil geven, eigenlijk gezegd Lutherſchen. De ſchriften van LUTHER werden van het volk algemeen en alleen gelezen. Het wijdklinkende gerucht, van 's mans hervormingwerk uitgaande, was oorzaak, dat men eeniglijk op zijne leer de aandacht ſloeg. Met den tijd evenwel werden hier bekend de bijzondere gevoelens van ANDREAS BODENSTEIN van *Karelſtad*, die, ſchoon een zoo geleerd, als moedig medehelper van LUTHER, nogtans van hem in het ſtuk des heiligen Avondmaals verſchilde, gelijk voorheen verhaald is geworden. Ook bleven den *Onroomſchen* in de *Nederlanden* niet verborgen de godsdienstbegrippen van

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

van ULRIK ZWINGLIUS, bijzonder ook met betrekking tot het heilig Avondmaal, welke niet zeer van die van BODENSTEIN verſchilden. Ten zelfden tijde drongen in de *Nederlanden* mede door de bijsterſporige begrippen der *Wederdoopers*, dus geheeten, omdat zij de geoorloofdheid des kinderdoops verwerpende, allen, die in hunne tederſte kindschheid gedoopt waren, herdoopten. Ook paste in volle kracht op hen die naam, wijl zij zelfs zulken, die, reeds tot jaren van onderſcheid gekomen, in de kerkgemeenſchap der Doopsgezinden gedoopt waren, tot de hunne niet wilden toelaten, ten zij dezelve voor de tweede maal bij hen gedoopt wierden. Langs deze onderſcheidene wegen begonnen de Onroomſchen allengs uit één te loopen. De verwijdering was evenwel van geringe beteekenis, over het geheel genomen. Men meende het in de hoofdpunten ééns te zijn. Men twistte niet; men kwam, in het geheim, éendragtiglijk zamen; men ſtichtte elkanderen; men gaf elkanderen troost, en men verheerlijkte met elkanderen God. Al ſpoedig evenwel verloren de Wederdoopers bij alle weldenkende braven hunne achting, zoodra zij in hunne onchristelijke gedragingen toonden, door welken Geest zij gedreven werden, zoo als voorheen breedvoerig vermeld is geworden. Intusſchen kwamen de *Doopsgezinden* meer te voorſchijn, Onroomſche Christenen, die met de Wederdoopers, in deze min ſchadelijke gevoelens gelijk dachten, dat zij bijzonderlijk alleen den doop der bejaarden voor geldig verklaarden, maar die voor het overige van deze oproerzuchtige grond-

grondleggers eener ware kerkdwingelandij, welke, in ondragelijke ſchrikkelijkheden, alle denkbeeld te boven ging, zeer onderſcheiden waren, zoo door hun verſtandig inzigt van de waarheid, als door zachtheid van zeden. Hun voornaamſte gids werd MENNO SIMONS, een Vries, naar wien zij ook onder den naam van *Mennonieten* of *Mennisten* zijn bekend geworden. Na dezen traden de *Kalvijnisten* op, aanhangers van JOHAN KALVIJN, die, gelijk wij gezien hebben, de gevoelens van ZWINGLIUS, betreffende de geloofsleer en het beſtuur der kerk, beſchaafde, ten minſte anders wijzigde. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Gedurende een tijdsbeſtek van ruim vijf en twintig jaren, waarin deze dingen gebeurden, werd het onderſcheid in gevoelens, tuſſchen de verſchillende gezindheden plaats hebbende, van elk onderzoekgragen godsdienstvriend, over en weder, meer beſpeurd. Men trok dus al gaande voort partij, en men verdeelde zich in ſekten. Men telde *Lutherſchen*, *Bodenſteiners*, meer evenwel bekend onder den naam van *Karelſtadianen*, *Zwinglianen*, *Wederdoopers*, *Doopsgezinden*, *Kalvijnisten*. Evenwel, gelijk de Wederdoopers, na de opkomst der Doopsgezinden, wel haast geheel verdwenen, zoo bleven er ook uit kracht des grooten invloeds van KALVIJN, nergens eenige Zwinglianen meer over, dan in *Oostvriesland*, terwijl de Karelſtadianen ten laatſte geheel niet meer genoemd werden, ſchoon hun geest onder alle gezindheden heimelijk werkte, bij allen, wier godsdienst zoo door geestdrift, als

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

dweeperij, zich buiten de grenzen der redelijkheid liet ſturen. De Karelſtadianen waren de voornaamſte beeldſtormers en meestal verachters van de wetenſchappen. Als zoodanigen bleven zij, bij onderſcheidene geloofsbelijdenisſen, ſteeds, onder alle Proteſtantſche gezindheden, eenen grooten invloed op het gemeene volk behouden, eenen invloed, die zelfs heden nog al te zigtbaar is. De hoofdſekten, welke ongeveer het midden der zestiende eeuw, hier in de *Nederlanden*, onder de Proteſtanten gevonden werden, waren derhalve *Lutherſchen*, *Doopsgezinden* en *Kalvijnisten*. De aanhang der *Lutherſchen* was van eerſten aan, en bleef, bij voortduur, verre weg de talrijkſte. Bij de Wethouders der ſteden waren zij ook het meest van allen in achting. De Kalvijnisten, met de Lutherſchen, in de hoofdzaak, volkomen éénsgevoelend, waren langen tijd van dezen ſlechts in naam onderſcheiden, en kwamen, als eene bijzondere gezindte, uit dien hoofde weinig in aanmerking. Zoo gering in aanwezen, als klein in getal, hielden zij zich ſchuil onder de Lutherſchen. Dit zelfs deden zij nog, toen in tijdsvervolg hun aanhang reeds ongemeen ſterk was aangegroeid. Ten jare 1566 lazen in *Amſterdam* de Kalvijnſche predikanten, bij het houden van het heilig Avondmaal, het tiende en dertiende artikel van de *Augsburgſche* belijdenis af, betuigende, dat zij tegen het gene in dezelven begrepen was, niet leerden (*). Ook te *Leijden* ver-

(*) Zie BRANDTS *Hiſt. der Reform.* I. bl. 386 en 387.

verklaarden den 25ſten van Louwmaand des jaars 1567 de Kalvijnisten aan den Magiſtraat der ſtad, dat zij geen' anderen godsdienst wilden belijden, dan dien van de opregte *Konfesſie van Augsburg*, gelijk die van MELANCHTHON was beleden en verklaard in den brief aan den Paltsgraaf (*). Te *Antwerpen* deden zij ten zelfden jare eene diergelijke verklaring (†). 's Volks edelen, met WILLEM den eerſten, rieden aan de overige Kalvijnisten, die tot nog toe zoodanige openlijke verklaringen niet gedaan hadden, om het voorbeeld van hunne *Amſterdamſche* en *Leijdſche* broeders te volgen, en zich in allen deele met de Lutherſchen te vereenigen. Onder de beweegredenen, waarvan zij zich daartoe bedienden, was bijzonderlijk deze, dat het verſchil van te luttel belang was, om deswege verdeeld te blijven. Ook meende men, dat door zulk een vergelijk 's lands zorgelijke zaken beter gered zouden kunnen worden. Die voorſlag had nogtans het gewenschte gevolg niet. Trouwens de ſcheuring tusſchen de Lutherſchen en Kalvijnisten was in *Duitschland* toen reeds volkomen (§). Al waren dus beide partijen hier te lande genegen geweest ter ver- na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie BRANDTS a. w. I. bl. 428. MELANCHTHON had LUTHERS gevoelen, gelijk voorheen verhaald is, merkelijk verzacht, en was al vrij na aan de Kalvijnisten gekomen.

(†) Zie BRANDTS *Kort verhaal van de Reformatie*; bl. 16.

(§) Zie hier voor bl. 4.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

vereeniging, de *Lutherſchen* in *Duitschland* zouden wel dezelve voorgekomen zijn, of haar dadelijk hebben weten te verijdelen. Ja! om dat men in *Duitschland* er bevreesd voor was, dat hier te lande zoo iets gebeuren mogt, zond men van daar herwaarts eenige Lutherſche Godgeleerden, ten einde die de in het werk geſtelde pogingen buiten kracht mogten brengen. Onder dezen waren MATTHEUS FLACIUS ILLIJRICUS en JAN SALIGER. De eerſte vertrok weder, na zich van zijnen last gekweten te hebben; maar de ander bleef hier, en werd Luthersch predikant te *Woerden*. Hierop trad de Spaanſche Hertog van ALVA met zijne ſchrikbenden in de *Nederlanden*. En nu waren alle de goede oogmerken van 's lands edelen in ééns geheel verijdeld.

Intuſſchen waren de Kalvijnisten hier te lande, gelijk wij aangemerkt hebben, zeer ſterk vermeerderd, zoo dat zij in getal de Lutherſchen verre overtroffen. De Nederlandſche Proteſtanten hadden zich meer gemeenſchappelijk beginnen te vereenigen met de Franſche Proteſtanten, het gene een zeer natuurlijk gevolg was niet alleen van de naburigheid, maar ook van de taalverwantſchap der *Walen* met de *Franſchen*, der *Brabanders* en *Vlamingers* met de *Walen*, en der *Nederlanders* in de zeven provintiën met de *Brabanders* en *Vlamingers*. Daar nu de *Franſche* Proteſtanten de leerbegrippen van KALVIJN, na dat ze door de *Zwitſerſche* geloofsgenooten algemeen omhelsd waren, ook algemeen hadden aangenomen, gingen de *Waalsch-Brabandsch-Vlaam-*

Vlaamſche en verdere *Nederlandſche* broeders er mede in het algemeen toe over, om er belijdenis van te doen. Inzonderheid kwam deze vereeniging van de *Franſche* en *Nederlandſche* Proteſtanten tot ſtand in het jaar 1563, toen de uitmuntende geloofsbelijdenis, door GUIDO DE BRES, een' *Waalſchen* leeraar, geheel naar de gevoelens van KALVIJN, in het Fransch opgeſteld, en in het Nederlandsch vertaald, hier te lande bekend werd. Deze geloofsbelijdenis was velen Nederlandſchen Proteſtanten aangenaam, als die allengs tot de godsdienstleer van KALVIJN meer overneigden. Ook behaagde zij vrij wel aan de gematigde Lutherſchen, die in de begrippen van MELANCHTHON ſtonden. En nu namen de Kalvijnisten, in de *Nederlanden*, te gelijk met de belijdenis van hunne Waalſche geloofsbroeders, ook den naam over, waarmede dezen, in navolging der Franſche Proteſtanten zich gaarn wilden genoemd hebben. Die naam was *Reformés*, dat is, *Hervormden*, *Verbeterden*. Van toen af zijn de Kalvijnisten in de *Nederlanden* met den eenvoudigen naam van *Hervormden* en *Gereformeerden* vereerd geworden. In vroeger tijden werden alle Proteſtanten hier te lande, zonder onderſcheid, *Evangeliſche Gereformeerden* genoemd. Doch na het jaar 1563 hebben de *Lutherſchen* den naam van *Evangeliſchen* en de *Kalvijnisten* dien van *Gereformeerden* aangenomen. De *Lutherſchen* werden algemeen *Evangeliſche Lutherſchen* genoemd, maar ook de *Hervormden* ſomwijlen met den naam beſtempeld van *Hervormde* of *Gere-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

formeerde Evangelischen (*). Op den naam *Evangelischen* waren beiden, niet zonder reden, zeer gezet. Sedert dien tijd schijnen in geheel *Nederland* vele Protestanten, die als Lutheranen werden aangezien, zich voor de gevoelens van KALVIJN openlijk verklaard te hebben. Lang hadden sommigen in twijfel gestaan, of zij LUTHER, dan of zij KALVIJN zouden volgen, anderen weder, als bedekte Kalvijnisten, zich, om redenen, den naam van Lutherschen laten geven; maar nu bleek het, hoe zij dachten, en wie zij waren. Niet alleen was dit zoo met de Kalvijnisten hier te lande, maar ook met die Nederlandsche Kalvijnisten, welke zich buiten het vaderland bevonden, onder anderen met die te *Frankfort* aan de *Main*. Dezen werden aldaar voor Lutherschen gehouden, en hadden, als zoodanigen, in ééne der stads kerken vrijheid van godsdienstoefening. Dan ongeveer dezen tijd, zich mede als Kalvijnisten bekend gemaakt hebbende, werd hun die kerk weder ontnomen door den Magistraat, die Lutherschgezind was (†). Even zoo was het te *Wezel*. Omtrent dezen tijd, of een weinig vroeger, kwam aldaar ook de Protestantsche gemeente, die voorheen Luthersch was, altoos dat heette te zijn, er openlijk voor uit, dat zij de leerbegrippen van

(*) Zie het *Kerkelijk Plakkaatboek* door WILTENS; I. op verscheidene plaatsen.

(†) Zie SCHLEGELS *Kirchengeschichte* des XVIII *jahrhund.* II. bl. 280, 281

van KALVIJN omhelsd had (*). Uit het eene en andere blijkt dus, dat, omſtreeks het jaar 1563, de leer van KALVIJN bij de Nederlandſche Proteſtanten eerst regt doorgedrongen, en in het doen van openbare belijdenisſe, boven die van LUTHER, aanvankelijk vrij algemeen omhelsd is geworden. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Met dit al was het getal van de leeraren der Kalvijnisten, nu Hervormden geheeten, in de *Nederlanden*, ten dien tijde, nog zeer klein. Maar ſpoedig werd hetzelve vermeerderd, zoo door de overkomst van velen uit *Oostvriesland* en elders, als door de aanwinst van niet weinige Roomſche Priesters, die het Pausdom verlatende de leer der Hervormden aannamen. Zeer groot was de menigte van Roomſche leeraren, die, omtrent dien tijd, tot de gemeenſchap der Hervormde kerk overgingen. In *Vriesland* alleen bedroegen zij een getal van negen en vijftig. Hierop volgde ten jare 1567 de merkwaardige omwenteling, waarvan hiervoor breeder gewag is gemaakt (†). De leeraars namen de vlugt naar *Embden*, naar *Kleef*, naar *Engeland*, enz. Staande hunne ballingſchap, welke duurde tot in de jaren 1573 en 1574, werden zij ongemeen verſterkt in de leer der Hervormden. Bij hunne wederkomst werd het dus voorloopig beſlist, dat de

(*) Zie 's GRAVEZANDE'S *Twee honderdjarige gedachtenis der Synode van Wezel*; bl. 99, 103 en 104.

(†) Zie WINSEMIUS *Kronijk van Vriesland*; II Boek, bl. 81; ook LAURMANS *Naamlijst der Predikanten van de klasſis van Leeuwaarden*; Voorb. bl. 3.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

de Nederlandſche Proteſtantſche kerk grootſtendeels beſtaan zoude uit Hervormden. Immers wijl het meerderdeel der leeraren de gevoelens van KALVIJN omhelsde, moesten natuurlijker wijze de gemeenten wel hun voorbeeld volgen. Ook begaven zich ten dien tijde herwaarts vele Hervormde leeraars uit den *Palts*, uit het graafſchap *Nasſauw*, enz. Die allen maakten de gevoelens van KALVIJN bij de Proteſtanten allerwege ſmakelijk. Het gene nogtans den hervormden godsdienst, naar de grondbeginſelen van KALVIJN gewijzigd, boven den Evangeliſchen Lutherſchen godsdienst, in *Nederland*, den voorrang deed bekomen, was inzonderheid de openbare belijdenis, welke 's lands verdienſtelijke verdediger WILLEM de eerſte op zijne vlugt in *Duitschland* van denzelven had afgelegd. 's Volks edelen volgden, hier te lande, het voorbeeld van zulken grooten voorganger. Allen dus, met elkanderen, openlijk den godsdienst der Hervormden omhelzende, werden zij er ook beſchermers en voortplanters van. Hadde eens de Prins van *Oranje*, bij het doen van eene proteſtantſche belijdenis, den Evangeliſchen Lutherſchen godsdienst boven den Hervormden gekozen, gewisſelijk zouden de godsdienstzaken hier te lande eenen gansch anderen keer genomen hebben. Elk, die in de geſchiedenis van vroeger en later volken ervaren is, zal hier over even zoo en niet anders denken. Buiten twijfel ware de Evangeliſche Lutherſche godsdienst dan 's lands algemeene godsdienst geworden. Intusſchen, terwijl in de gemelde jaren 1573 en 1574 het Proteſtantisme hier

te

te lande zulk eene wending, ten voordeele der Hervormden, nam, was de hoop, dat dezen met de Evangelische Lutherschen genootschappelijk vereenigd zouden worden, nog niet geheel afgesneden. Hier mede vleiden zich toen nog de gematigde Protestanten, zoo Lutherschen als Hervormden. Dan kort na dien tijd werden alle hierop geopende uitzigten geheel gesloten, ten minste zeer beneveld. Ten jare 1576 werd, door eenige Luthersche Godgeleerden, te *Torgauw*, op last van den Saksischen Keurvorst AUGUSTUS, het bekend *Ontwerp van Eéndragt* opgesteld. Nu was de scheuring der Protestantsche kerk nog wijder en volstrekt onheelbaar geworden, naardien alle Hervormde Godgeleerden zich tegen dit ontwerp, dat meer het zaad van tweedragt, dan van ééndragt op den bodem der Protestantsche kerk scheen uitteströoijen, manmoediglijk aankantten. Door dien weg kreeg derhalve de opkomst der Hervormde kerk boven de Evangelisch Lutherschе in de zeven vereenigde provintiën het volkomenste beslag, en werd die kerk, als het aanzienlijkste genootschap der Protestanten, eerlang tot een' vasten stand gebragt, welken het meer dan twee eeuwen gehouden heeft, zijnde zij al dien tijd, door 's Lands Staten, met uitsluitende voorregten verwaardigd geworden. Trapswijze kwam de Hervormde kerk in de zeven Nederlandsche provintiën tot dezen stand, het vroegst in *Holland* en *Zeeland*, al sedert het jaar 1572, daarna in *Vriesland*, *Overijsfel*, *Gelderland* en *Utrecht*, sedert het jaar 1575 tot 1580; voorts in *Groningerland* onge-

na. C. G. Jaar 1552. tot 1700

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

veer het jaar 1600, wijders in den *Bommelerwaard* en in het land van *Heusden*, omſtreeks het jaar 1611, vervolgens in de *Meijerij van den Bosch*, en in de Baronij van *Breda*, omtrent het jaar 1630, en in de overige Generaliteitslanden, bij het treffen van den *Munſterſchen* vrede, ten jare 1648.

Uit het historisch verſlag van de opkomst der Hervormde kerk in de *Nederlanden* ziet men, hoe zeer het tusſchen beiden heeft geſtaan, of de Proteſtanten aldaar zich algemeen bij de volgers van LUTHER, dan of zij zich bij die van KALVIJN zouden voegen, en hoe zij, door den loop der omſtandigheden geſtuurd, toen de twijfel werd opgeheven, zich aan den laatſten gesloten hebben, terwijl er van de genen, die tot de eerſten behoord hadden, ſlechts zeer weinigen overbleven. Over het geheel genomen was in de daad zeer gering het overblijffel der Lutheranen hier te lande. Op de meeste plaatſen, waar thans Lutherſche gemeenten gevonden werden, zijn dezelven in later tijden geſticht, en beſtonden zij aanvankelijk grootſtendeels uit vreemdelingen, veelal *Duitſchers*. Hier en daar ſlechts bleef na de doorgebrokene kerkhervorming eene afgezonderde Lutherſche gemeente. En deze weinige Lutherſche gemeenten ſmolten in het opgekomen kerkgenootſchap der Hervormden niet alleen niet weg, maar behielden zelfs met dezen eene vrij groote gelijkheid van voorregten. Het vergaderen in openbare godsdiensthuizen ſtond men hun met broederlijke genegenheid toe. Hunne godsdienſtige vergaderhuizen hadden in alles het inwendig voorkomen

men van gewone kerkgebouwen. Sommigen der- na G. C.
zelver pronkten met kleine torens. Alleen klokken- jaar 1552.
gelui tot het bij één roepen der kerkgangers was tot 1709.
hun niet toegeſtaan. Ook had geen Lutheraan aanſpraak op eenigen post, tot het ſtaats of lands of ſtads beſtuur betrekkelijk. Eenige weinige Lutherſche gemeenten zijn vroeg of laat, door bijzondere omſtandigheden, hiervan uitgezonderd geweest. Zoodanigen waren de Lutherſche gemeenten in *Woerden* en *Kuilenburg*.

Ter eerstgemelde ſtede verklaarden zich de Proteſtanten reeds in het jaar 1566 voor de *Augsburgſche* belijdenis, beſchermd wordende door den Pandheer van het ſlot en de heerlijkheid aldaar, ERICK, Hertog van *Brunswijk*. Deze, ſchoon de zijde der Spaanſchen aanklevende, was niettemin heimelijk den Proteſtanten, inzonderheid den Lutheranen, zeer genegen, gelijk naderhand allerduidelijkst gebleken is. Ten jare 1572 werd, onder deszelfs beſtuur, de ſtad, die het Spaanſche juk mede afſchuddede, opgedragen aan de Staten van *Holland*, op die voorwaarde, dat het der gemeente vergund zoude zijn, bij de *Augsburgſche* belijdenis te blijven. Alzoo werd toen de Evangelisch Lutherſche godsdienst te *Woerden*, door hoog gezag, als de openbaar vastgeſtelde godsdienst, bekrachtigd. Dat voorregt genoot de Lutherſche gemeente, door twee predikanten bediend wordende, aldaar tot het jaar 1579, wanneer er niet weinig ongenoegen ontſtond over de handelwijze van WILLEM *den eerſten*, die er eenige Hervormden op het kusſen, in de regering,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ring, geplaatst had. De onlusten, hieruit geboren, liepen, van lieverlede, zoo hoog, dat de Staten van *Holland* de parochiekerk der ſtad voor de prediking der Hervormde leer alleen geopend wilden hebben, terwijl den Evangelisch Lutherſchen eene afgezonderde plaats, naar ik meene, buiten de poort, in de voorſtad, ter godsdienstöefening werd toegeſtaan, met uitdrukkelijk bevel, dat beide gezindheden elkanderen in liefde verdragen zouden. Indien men genoegzamen ſtaat kan maken op eene kleine Kronijk, die bij de Lutherſche gemeente te *Woerden* nog bewaard wordt, hebben aan dezelve naderhand ten jare 1590, of omſtreeks dien tijd, de Hervormden de kerk weder afgeſtaan, doch een jaar later dezelve met geweld hernomen. Toen reeds was het getal der Lutherſchen er aanmerkelijk verminderd, en dat der Hervormden zeer aangegroeid. Niettemin is er, ſedert dien tijd, eene vrij aanzienlijke Lutherſche gemeente gebleven, voor welke ten jare 1646, binnen de ſtad, een bekwaam godsdiensthuis gebouwd is geworden, waarin ten blijke der herſtelde verdraagzaamheid van de eene gezindheid jegens de andere, ten jare 1674, in Hooimaand, door de Hervormde Geestelijkheid Synode gehouden werd, zijnde hare kerk, door een' geleden brand, van de Franſchen geſticht, in het jaar 1672, nog geheel onbruikbaar (*).

Te *Kuilenburg* waren in het laatst der vijftiende eeuw

(*) Zie KOKS *Vaderlandsch Woordenboek;* XXXIII D. bl. 23-43.

eeuw de Proteſtanten algemeen Hervormden. Ook zij bleven het na den dood van FLORIS *den tweeden*, uit den huize van PALLANT, Graaf van *Kuilenburg*, wiens bezittingen, bij erfenis, ten jare 1639, overgingen eerst aan het vorſtelijke huis van WALDEK en vervolgens van SAKSEN HILDBOURGSHAUSEN. Deze familiën, der *Augsburgſche* belijdenis toegedaan zijnde, lokten verſcheidene *Duitſche* Lutherſchen uit, om zich te *Kuilenburg* neder te zetten, in de hoop op bevordering tot aanzienlijke posten, die ook doorgaans niet werd te leur geſteld. Hier door groeiden allengs de Lutherſchen dermate aan, dat zij ten laatſte de Hervormden geheel overtroffen. Uit hoofde van de beſcherming der gemelde vorsten werd ook de Lutherſche gemeente openlijk op eenen gelijken voet, als die der Hervormden, erkend. Zij genoot dezelfde voorregten bij het politiek beſtuur, welke de Hervormde bezat. Geen het minſte onderſcheid had tusſchen beiden plaats. De godsdienstöefening der Lutheranen nam, even als bij de Hervormden, haren aanvang met het luiden der kerkklok. Ook de Predikanten der Lutherſchen werden, nevens die der Hervormden, uit het grafelijk kantoor, door den Rentmeester der domeinen, betaald. Niettegenſtaande de Hertog van *Sakſen-hildbourghauſen* ten jare 1720 het graafſchap *Kuilenburg* aan de Staten van het kwartier van *Nymegen* verkocht, bleven nogtans er de gemaakte godsdienstſchikkingen op den duur ſtand grijpen. En na dat de Gelderſche Staten in het jaar 1748 het graafſchap aan WILLEM *den*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

den vierden, bij deszelfs verheffing tot de erfſtadhouderlijke waardigheid over alle de Nederlandſche provintiën, hadden opgedragen, zijn er ook te dezen aanzien geene veranderingen voorgevallen, waar over de Lutherſchen te klagen hadden (*).

Tot de Nederlandſche Hervormde kerk behoort eindelijk ook de Waalſche kerk, hier te lande gevestigd. Dezelve is oorſpronkelijk een gedeelte der Nederlandſche Hervormde kerk, alleen van het overige gedeelte verſchillende in taal. Hier voor hebben wij verhaald, dat in het laatst der zestiende eeuw, terwijl de zeven Nederlandſche provintiën zich tot eene onafhankelijke republiek vestigden, de overige tien, onder alle de beroeringen van ſtaat en kerk, bezweken zijn. In het burgerlijke moesten zij onderdanen des konings van *Spanje* zijn, en in het godsdienſtige aanklevers van den ſtoel te *Rome* blijven. Hoe zeer deze toedragt der zake de Hervormden in die landen drukte, laat zich ligtelijk denken. Reeds hebben wij gezien, dat er uit dien hoofde velen uit dat gedeelte van *Vlaanderen*, waar Nederlandsch geſproken werd, naar de zeven provintiën verhuisden, en zich in de daar geſtichte gemeenten lieten inlijven. Maar dit konde bezwaarlijk geſchieden ten aanzien van die Nederlandſche Hervormden, die aan de Franſche grenzen woonden en

(*) Zie KOKS *Vaderlandsch Woordenboek*; XXI Deel, bl. 353-357. *Kerkelijke Geographie* door BACHIENE; II. bl. 151, 152; en VAN EMDRE's *Hiſtorisch berigt van alle gezindheden in ons vaderland*, bl. 161, 162.

en Fransch ſpraken. Wilden dezen zich in de zeven Nederlandſche provintiën nederzetten, om vrijheid van godsdienst te genieten, dan moesten zij, als geen Nederduitsch verſtaande, aldaar afgezonderde gemeenten uitmaken, die, door hare eigene leeraars, in de Franſche taal, geſticht, opgebouwd en onderwezen werden. Hunne taal was geen Fransch, zoo als het te dien tijde in *Frankrijk* geſproken werd, maar oud Fransch, dat in *Frankrijk* toen reeds verbeterd was. En gelijk zij de oude *Frankgalliſche* taal behouden hadden, werden zij ook nog, met den ouden naam, *Gallen*, *Galen*, of door verwisſeling van de G met de W *Wallen*, *Walen*, genoemd (*). Zij woonden, behalve in een gedeelte van *Vlaanderen*, in *Artois*, *Henegouwen* en *Limburg*. Uit die provintiën kwamen vele Waalſche Hervormden al heel vroeg reeds voor het jaar 1563, maar inzonderheid vervolgens na het jaar 1573, al meer en meer, van tijd tot tijd hier te lande over, om hunnen godsdienst onbelemmerd te oefenen, 't gene hun, in hun vaderland, op de meest ontrustende manier, betwist werd. Onder het

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) De taalgeleerde WEILAND meent in zijn *Neder-duitsch taalkundig Woordenboek*, op het woord *Waalsch*, dat *Waalsch Vlaanderen* zoo veel is als *Fransch Vlaanderen*, en de hier te lande gebruikelijke uitdrukking van *Waalſche gemeente* dezelfde is met *Franſche gemeente*. Dan, volgens het boven aangemerkte, is deze gedachte min gegrond.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

het hoog bewind van WILLEM *den eerſten*, werden aan deze Walen terſtond door de Staten zoo vele vrijheden vergund, als de omſtandigheden des tijds gehengen konden. Zoo ſterk was ten jare 1577 reeds hun getal aangegroeid, dat de Predikanten en Ouderlingen, door de Waalſche kerken afgevaardigd, toen eene afzonderlijke vergadering konden houden te *Dordtrecht*, waar, om in eene nationale Synode beſlist te worden, werd voorgeſteld, of het niet best ware, de Waalſche en Nederduitſche broederen, wat de klasſen betrof, waarin zij verdeeld waren, wegens de verſcheidenheid van talen, voortaan afzonderlijk te doen vergaderen (*)? Dit voorſtel werd ten volgenden jare 1578 in Zomermaand, door eene nationale Synode der Nederlandſche, vereenigde, Duitſche en Waalſche kerken, ook te *Dordtrecht* gehouden, dadelijk goedgekeurd en in een beſluit veranderd. Er werd aldaar vastgeſteld, dat de gemeenten der Duitſche en Waalſche ſprake hare bijzondere kerkenraden, klasſikale vergaderingen en Synoden houden zouden. Eene bij één te roepen nationale Synode nogtans zoude vervolgens beſtaan uit de afgevaardigden, beide der Waalſche en Nederduitſche kerken (†). Hetzelve werd nader bevestigd in de nationale Synode, te *Middelburg*

(*) Zie BACHIENE'S *Kerkelijke Geographie der vereenigde Nederlanden*; IV D. bl. 192.

(†) Zie de *Handelingen der gemelde Synode*; art. 46; in het *Kerkelijk Handboekje*; bl. 156, 157.

burg in *Zeeland*, gehouden in Bloeimaand des jaars 1581 (*); gelijk ook in de nationale Synode, te *'s Gravenhage* gehouden in Zomermaand des jaars 1586 (†). na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Intusschen was, na het sluiten van het verbond der Unie te *Utrecht* in het jaar 1579, het aantal van Waalsche Hervormden, die herwaarts kwamen vlugten, zeer toegenomen. Ook is er geene de minste twijfel aan, of de meeste Hervormde Walen, die voor het jaar 1567 zich hier te lande gevestigd hadden, maar door de komst van den Hertog van ALVA andermaal ontrust geworden, naar *Embden*, *Wezel*, enz., de wijk hadden genomen, naderhand niet naar hun eigen vaderland, waar de vervolgingen bleven voortduren, maar naar de zeven vereenigde gewesten zich weder van tijd tot tijd begeven hebben (§).

Deze Waalsche Hervormden waren door de geheele Nederlandsche Republiek verspreid. Meestal evenwel hadden zij zich in de voornaamste steden van *Zuid* en *Noordholland* gevestigd. Hier rigtten zij van tijd tot tijd gemeenten op; werden zij van leeraren voorzien, en gaf hun de Overheid bekwame plaatsen, meest kloosterkerken, ter oefening van

(*) Zie de *Handelingen van deze Synode* art. 36; en het aangeh. *Handboekje*; bl. 195.

(†) Zie de *Handelingen van deze Synode* art. 45; en het aangeh. *Handboekje*; bl. 273.

(§) Vergelijk BACHIENE' *Kerkelijke Geographie*; IV Deel, bl. 193.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

van hunnen godsdienst, mitsgaders het noodige onderhoud ter inſtandblijving van het eene en andere. Dusdanige gemeenten werden er opgerigt in *Zuid* en *Noordholland*, te *Amſterdam*, in het jaar 1578, te *Haarlem*, in het jaar 1579, te *Leyden*, in het jaar 1584, te *Delft*, in het jaar 1586, in *Zeeland*, te *Middelburg*, in het jaar 1579, te *Utrecht*, in het jaar 1580, enz. Staande de zestiende eeuw werden er nog, van tijd tot tijd, dan hier, dan daar, Waalſche gemeenten geſticht, bij voorbeeld, te *Rotterdam*, ten jare 1605, te *Nymegen*, ten jare 1621, te *Tholen*, ten jare 1658.

Deze Waalſche gemeenten werden niet weinig vermeerderd door de aankomst van vele Franſche Hervormden, die, even voor dat het Edikt van *Nantes*, in het jaar 1685, door LODEWIJK *den veertienden*, was vernietigd geworden, in dien bangen nood eene veilige ſchuilplaats in de zeven provintiën zochten en vonden, gelijk hier voor door ons breedvoerig is verhaald geworden (*). De groote menigte van deze, der vervolging meest naakt ontkomene, Hervormden laat zich eenigzins afmeten naar het getal der onder hen zich bevindende Predikanten, dat ongeveer tweehonderd bedroeg (†). Deze allen werden, waar zij zich vestigden, als met geopen-

(*) Bladz. 27, 28.

(†) Men vindt de namen dezer Predikanten achter de Franſche uitgave der Nederlandſche Geloofsbelijdenis, die gedrukt is bij LUZAC, ten jare 1769; bl. 112–118 en 124.

opende armen ontvangen, van al het noodige ver- na C. G.
zorgd, en, op eene regt broederlijke wijze, ter be- Jaar 1552.
vordering zoo van hunne ligchamelijke als geeste- tot 1700.
lijke belangen ondersteund. Zelfs werden zoodanige Predikanten, die niet terstond eene vaste bediening in de kerk konden bekomen, van 's lands wege, met een genoegzaam jaargeld begunstigd. Velen evenwel werden dadelijk tot het predikambt in de nu meer uitgebreide gemeenten geroepen, of als zoodanig in nieuw gestichte gemeenten als godsdienstleeraars aangesteld. Niet gering was het aantal van Fransche gemeenten, die hier te lande, op plaatsen, waar geene Waalsche gemeenten waren, of immer waren geweest, bij deze gelegenheid werden opgerigt, niet slechts in vele steden, maar ook in sommige dorpen, zoo als, onder anderen, te *Balk*, in *Friesland*. Van hier is het, dat de Fransche gemeenten nu met de Waalsche gemeenten vereenigd, of afzonderlijk gevestigd zijnde, die beide benoemingen wel in de Handelingen der jaarlijksche Synoden dezer kerk onderscheiden, maar in de dagelijksche wijze van spreken onder elkanderen verwisseld werden. Met dit al zijn deze gemeenten hier te lande, na het jaar 1685, in het eerst, zelfs tot tegen het midden der zestiende eeuw, veel menigvuldiger geweest, dan tegenwoordig. De natuur der zake toch bragt mede, dat de meeste kinderen en kindskinderen der Fransche vlugtelingen, van tijd tot tijd, door huwelijken met 's lands inboorlingen vereenigd, en der Duitsch sprekende natie werden ingelijfd. Hier door zijn niet alleen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

groote gemeenten allengs, in getal van leden, zeer afgenomen, maar vele kleine gemeenten geheel verdwenen. In *Vriesland*, bij voorbeeld, is van de zes gemeenten, die er geweest zijn, thans slechts één, die van *Leeuwaarden* namelijk, overgebleven (*). In het laatst der zeventiende en in het begin der achttiende eeuw beliep het getal der gemeenten, die van de Generaliteits landen er onder berekend, in alles te zamen twee en zestig (†). Voor ruim dertig jaren was hetzelve reeds verminderd tot ongeveer vijftig (§). Dan tegenwoordig is het getal aanmerkelijk kleiner en geringer.

Berigt van eene merkwaardige scheuring der Nederlandsche hervormde kerk.

Eindelijk moeten wij hier nog verslag geven van eene gebeurtenis, die aan de Nederlandsche hervormde kerk, in den aanvang der zeventiende eeuw, eenen geweldigen schok gegeven heeft, zoo dat er eene scheuring ontstond, die tot heden toe, ondanks alle aangewende moeite, niet weder geheeld is. Over de leer namelijk der voorverordening had men in de Hervormde kerk hier te lande wel meest overeenkomstig de gevoelens, die in *Zwitserland* waren aangenomen, steeds gedacht. Maar, naardemaal er onder de *Kalvijnsgezinde* Hervormden ook

(*) Die zes waren in het laatst der zeventiende en in het begin der achttiende eeuw gevestigd te *Leeuwaarden*, te *Harlingen*, *Franeker*, *Sneek*, *Bolswaard*, en in het dorp *Balk*.

(†) Verg. BACHIENE's *Kerkel. Geogr.* IV. D. bl. 198.

(§) Verg. *Reglemens du Synode des eglises Wallonnes des Provences Unies*; p. 66. en *en preface*; p. 2.

ook *Zwinglianen* gevonden werden, gelijk wij hier voor verhaald hebben, waren die ten allen tijde meer of min overhellende tot de oude partij der zoogenoemde halve *Pelagianen*. Dan men verdroeg elkanderen, men twistte altoos geheel niet met elkanderen over dat teedere geloofspunt. Ook de openbare voordragt der leeraren was derwijze ingerigt, dat de een den anderen volſtrekt niet ergerde. Eindelijk ſtond, kort na den aanvang der zeventiende eeuw, onder de laatstgenoemden met kracht op de geleerde JAKOBUS ARMINIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, die het gevoelen van zijnen ſtillen aanhang regt uit elkanderen begon te zetten, hetzelve meer ſyſtematisch behandelde, het aan alle Hervormden ten ſterkſte aanprees, en als de egte leer des Bijbels verdedigde. Nu werden de oogen geöpend van allen. Men zag ten minſte, dat het gene waarin men elkanderen broederlijk geduld had, een ſterk uitſtekend punt des verſchils was, dat aan de gemeenſchap der kerke diepe wonden konde toebrengen, en behoorde geſlecht te worden. De ambtgenoot van ARMINIUS aan de hooge ſchool van *Leyden* in dezelfde wetenſchap, ook een man van groote geleerdheid, FRANCISKUS GOMARUS, was de eerſte, die in de bres ſprong, om aan de Hervormde kerk zijns lands gansch andere begrippen omtrent de leer des verſchils in te boezemen. GOMARUS verdedigde de leer eener volſtrekte voorverördening, gegrondvest op de leer van Gods vrij welbehagen. ARMINIUS daarentegen de leer eener voorwaardelijke voorverördening, welke

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ontleend moest worden uit, of in verband ſtond met de leer van een door God vooruitgezien geloof. De hervormde kerk hier te lande geraakte door dien weg weldra in de grootſte onrust; het vuur van tweeſpalt ſloeg in felle vlammen tot zulk eene hoogte, dat zelfs de dood van ARMINIUS, die ten jare 1609 ſtierf, niet alleen geene verdooving te wege bragt, maar de brand zelfs toen nog veel heviger werd. Die aan de zijde van ARMINIUS ſtonden, waren velen; maar het getal der genen, die GOMARUS bijvielen, was ongelijk veel ſterker. Door het gezag van dezen vreesden de anderen verdrongen te zullen worden. Die vrees deed hen, ten jare 1610, aan de Staten van *Holland* een ſmeekſchrift aanbieden, hetwelk de Regtsgeleerden eene *Remonſtrantie* noemen, waarin zij rekenſchap van hunne gevoelens gaven, en dezelve met kracht van redenen zochten te verſterken. Van waar zij *Remonſtranten* genoemd zijn geworden. De *Gomaristen* leverden bij dezelfde Staten eene *Contraremonſtrantie* in, ter wederlegging van de gevoelens hunner partij, en ter bepleiting van het gene zij voor waarheid hielden. Dezen bekwamen daar van den naam van *Contraremonſtranten*. De Staten van *Holland*, met de zaak verlegen, wendden wijsſelijk alle hunne pogingen aan, om dezelve, ware het mogelijk, bij te leggen. Maar die pogingen waren geheel vruchteloos. De twist liep gaande weg hooger. Eindelijk ſloot zich de Prins van *Oranje*, MAURITS, Stadhouder van *Holland*, *Zeeland*, en eenige andere provintiën, na zich lang onzijdig gedragen te hebben,

ben, ten jare 1617, aan de *Contraremonſtranten*. na C. G.
En nu verwierven dezen weldra, in weerwil van jaar 1552.
JAN VAN OLDENBARNEVELD, die den *Remonſtran-* tot 1700.
ten de hand boven het hoofd hield, van de door MAURITS veranderde ſtedelijke regeringen de vrijheid tot het houden eener nationale Synode. Dezelve vergaderde te *Dordtrecht* den 13den van Slagtmaand des jaars 1618, en eindigde den 29ſten van Bloeimaand des jaars 1619. Op deze Synode waren bij een niet alleen de vermaardſte Theologanten uit elk der onderſcheidene vereenigde gewesten, maar ook vele uitlandſche Theologanten, die door de Staten waren uitgenoodigd. Dezen zaten hier als regters, en veroordeelden de leer der *Remonſtranten*, als met de gevoelens der Zwitſerſche kerk, door de Nederlandſche hervormde kerk aangenomen, onbeſtaanbaar, en dus als kerkelijk onregtzinnig. Derzelver beſlisſing werd daarna door het gezag van de algemeene Staten der vereenigde Nederlanden bekrachtigd en geheiligd. Voorts werden de godsdienſtige vergaderingen der *Remonſtranten* verboden, de hoogleeraars en predikanten van derzelver aanhang, uit hunne posten gezet, de wederwilligen gebannen, en de hardnekkigſten in de gevangenis geworpen. Met zulk eene hardheid werden de *Remonſtranten* behandeld, onder het ſtadhouderſchap van MAURITS, die, ten jare 1625 overleden zijnde, werd opgevolgd door FREDERIK HENDRIK, zijnen broeder. Deze van een' meer zachten aard gaf ſtraks jegens de *Remonſtranten* blijken van groote gematigdheid en verdraagzaamheid. Hij riep de gebanne-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

nenen terug naar hun vaderland; hij liet de gebondenen ontkerkeren; en verleende den verdrukten Remonſtranten eene volkomene vrijheid, om, waar zij verkozen, gemeenten te ſtichten, welke vrijheid hun naderhand nooit is betwist geworden. Hunne gemeenten hebben bijzonderlijk gebloeid in de ſteden *Gouda*, *Leyden*, *Rotterdam*, *Hoorn*, en *Amſterdam*. Ter laatstgemelde ſtad werd het zelfs hun ten jare 1634 vergund eene kweekſchool op te rigten, ter vorming van regtſchapene godsdienſtleeraren; welke ſchool zeer beroemd is geworden door het aldaar gegevene onderwijs van eenen EPISCOPIUS, eenen DE COURCELLES of CURCELLÆUS, VAN LIMBORCH en anderen.

Berigt van den toeſtand der hervormde kerk in Duitschland.

Minder bloeijend, minder uitgebreid dan in de gemelde rijken en ſtaten, was de hervormde kerkgemeenſchap in *Duitschland*. Ten tijde van den *Paſſauſchen* vrede had zij in dat land gewisſelijk geen' geringen aanhang. Aanzienlijk was het getal der Hervormden; maar, zij waren verſtrooid. Geen geheel gewest, geene bijzondere ſtad werd er gevonden, welke zich voor de belijdenis van den hervormden godsdienst verklaard had. Ook was er geen Vorst, die er openlijke belijdenis van had afgelegd. Alle de lands Vorſten waren belijders van den Lutherſchen godsdienst. Kort daarop nogtans trad in de gemeenſchap der hervormde kerk de Keurvorst van den *Palts*; en welk een gezag deze in dezelve gehad heeft, is bekend. De meeste Vorſten van *Anhalt* volgden ſteeds dat voorbeeld. Ook hebben in latere tijden dat gedaan de Landgra-

graven van *Hesſenkaſſel* en de Keurvorſten van *Brandenburg*. In de *Brandenburgſche* landen bloeide de hervormde kerkgemeenſchap allenthalve. Zij had in het laatst der zeventiende eeuw alleen in de *Keurmark* twee en veertig predikanten. Ook vele Franſche vlugtelingen hadden er toen hunne bijzondere gemeenten geſticht (*). In het laatst der zestiende eeuw werd ook de hervormde godsdienst in de vrije rijksſtad *Bremen* door hoog gezag des Magiſtraats gewettigd en algemeen ingevoerd. Ten zelfden tijde werd insgelijks de leer en kerkdienst van KALVIJN openlijk omhelsd door de Proteſtanten van *Nasſauw*, *Hanauw*, *Iſenburg* en verſcheidene andere ſtaten. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In *Polen* en *Hongarië* hielden zich de Hervormden van den beginne aan zeer wel ſtaande. De twisten in *Duitschland*, door hunne geloofsgenooten met de Lutherſchen gevoerd, hadden geen' bijzonderen invloed op hunne Proteſtantſche grondbeginſelen. Terwijl de Proteſtantſche gemeenſchap in *Duitschland* en elders van één ſcheurde, vereenigden zich de Poolſche Hervormden met hunne Lutherſche landgenooten door een onderling verdrag, dat te *Sendomir* getroffen werd ten jare 1570. Ook de zoogenoemde *Boheemſche* broeders werden hierin mede betrokken. Langzamerhand evenwel ontſtond er tuſſchen beide de partijen onluſt en gebrek aan volkomene overeenſtemming. Voornamelijk werd zulks veroorzaakt, door dien de Hervormden zich op In Polen, enz.

(*) Verg. het XXIV D. bl. 152, 153.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

op eene Synode ten jare 1620 meer hartelijk verbonden met de *Boheemſche* broeders, zoo dat zij zich beiden door éénen gemeenſchappelijken naam van *vereenigde broeders* onderſcheidden. En na dat ten jare 1627 de *Hervormden* met de *Boheemſche broeders* éénerlei kerkbeſtuur oprigtten, kon de naauwe verwantſchap derzelven met de *Lutherſchen* op den duur geene plaats meer vinden. Van toen aan werden en bleven zij geheel geſcheiden. Hier door verloor het Proteſtantendom in *Polen* zijn evenwigt en ſterkte. Van daar de menigvuldige hindernisſen, die inzonderheid den Hervormden door de regering werden in den weg geworpen. Ook de meest aanzienlijke leden der vereenigde Proteſtantſche gemeenſchap waren voor het grootſte getal bij de ſcheiding tot de partij der *Lutherſchen* overgegaan, en hadden zich voor derzelver belijdenis verklaard. Dit ſcheen den Hervormden in den aanvang wel te moeten ontmoedigen. Ook kon zulks naar het uiterlijk aanzien niet anders dan nadeelig voor hen zijn. Dan tot hunne vreugde werd hun even als den *Lutherſchen* door WLADISLAUS *den vierden* bij eenen openbaren brief de vrijheid verleend, om niet alleen ongeſtoord hunnen godsdienst te belijden, maar ook naar alle burgerlijke ambten te ſtaan.

In Hongarië.

In *Hongarië* werd ten jare 1590 de verbroederíng der Hervormden met de Lutherſchen geheel verbroken, als een gevolg der invoering van het vermaard *Ontwerp van éendragt*. De partijſchap klom wederzijds zoo hoog, dat twee jaren daarna

te

te *Wittenberg* vijf en twintig aldaar ſtuderende *Hongaren* genoodzaakt werden, de Akademie te verlaten; om dat zij de alomtegenwoordigheid der menſchelijke natuur van CHRISTUS niet aannemen wilden. Ook vielen er onder hen van tijd tot tijd verſcheidene twisten voor, die hunne omſtandigheden niet verbeterden. Inmiddels kwamen hun wederwaardigheden over, welke hun door de onverdraagzaamheid werden aangedaan. Hun zoo wel als den Lutherſchen werden vele kerken wederregtelijk afgenomen. De Vorst van *Zevenbergen*, GEORG RAKOTZI, ſprong den *Hongaren* hierin wel ter hulp; maar niet in alles met zulken uitſlag, als men wel gewenscht had. Daar de Vorſten van *Zevenbergen* Proteſtantsch waren, hadden integendeel de Hervormden aldaar in hunne godsdienſtige betrekking al het gene zij begeerden (*). aa C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) De geſchiedenis der *Poolſche*, *Hongaarſche* en *Zevenbergſche* hervormde kerken zie men breedvoeriger in SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 56-61.

TWEE-

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Theologiſche Studien in de Hervormde kerk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

Inleiding.

Het licht, dat in den aanvang der zestiende eeuw zich over de christelijke kerk van het Westen verſpreidde, ging op uit den ſchoot der Roomſchkatholieke kerk! Dit weet men. Immers er beſtond geene andere kerk, dan deze. Maar dat licht ging voornamelijk op uit het heldere brein van een' man, die tot aan zijnen dood toe in de gemeenſchap der Roomschkatholieke kerk verkoos te blijven, en ook gebleven is, een' man dus, die ongelukkiglijk daarin gedwaald heeft, dat hij de kerk in de kerk hervormen wilde, en toen hij zag, dat dit niet geſchieden konde, geen' moed genoeg bezat, om met zoo vele anderen, welken hij eenen beteren weg had gewezen, dien openlijk te volgen. De kundige lezer denkt met mij hier terſtond aan den onovertreffelijken ERASMUS. Ware er geen ERASMUS geweest, de kerk zoude ja buiten twijfel wel hervormd zijn geworden. LUTHER en ZWINGLIUS beiden hadden, elk op zich zelven ſtaande, hunne opgeklaarde inzigten in de reine leer van het Evangelie; ook werkten zij, elk langs zijnen bijzonderen weg, ten gelijken tijde, ter voortplanting van die reine Evangelieleer. Maar ware er geen ERASMUS geweest, voorzeker en LUTHER en ZWINGLIUS zoude, elk in zijn land en kring,

kring, zulk een' gewenschten ingang niet hebben gevonden bij verſtandige kerkleeraars met hunne prediking. Hoe? zouden verſtandige kerkleeraars zonder ERASMUS, niet zoo wel, niet zoo ligtelijk, niet zoo gelukkiglijk overtuigd zijn geworden? Gewisſelijk niet. De geleerdheid der Hervormers, die uitgebreid was, ook hunne kracht van gezonde redekaveling zoude zeker met den tijd velen verſtandigen godsdienstleeraren de oogen hebben geopend. Maar om dit en ſpoedig en algemeen te doen, was er meer noodig, dan geleerdheid, meer dan kracht van gezonde redekaveling. Zouden hier door bij verſtandigen verjaarde vooroordeelen worden losgeworteld, zoo moest er bij komen het gene wij *goeden ſmaak* gewoon zijn te noemen. Geleerde redekaveling, die bij eene ſterke inſpanning des verſtands den diepen denker bezig houdt, verwekt telkens vermoeijenis, waar door menig een wordt afgeſchrikt van verder door te dringen. Maar een goede ſmaak verſchaft aan den vermoeiden geest de genoegens van eene gewenschte verkwikking; maakt hem den ſteilen opgang tot den tempel der waarheid minder bezwaarlijk, en verheft hem boven enkel drooge beſpiegelingen tot het genot eener edele overtuiging, die dadelijk op het hart werkt. Wat is toch de goede ſmaak? Niet blootelijk een vermogen, dat alleen op het verſtand werkt, maar een vermogen, dat, terwijl hetzelve het verſtand gemakkelijk doet denken, het hart met fijne gewaarwordingen vervult, waar door men het gene als waarheid betoogd wordt, ook om het ſchoone, dat in haar is, bemint, omhelst en vasthoudt.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G houdt. Zonder zulk een' goeden ſmaak mag de ge-
Jaar 1552. leerdheid het tot eene zekere hoogte brengen; maar
tot 1700. eene hooge vlugt kan zij nooit nemen. Zij mag dezen en genen indringenden doordenker, die op de voorgelegde onderwerpen met de borst hangt, tot de kennis der waarheid doen komen, maar de meesten drijft zij door haar ſtroef voorkomen van zich af. Dan wanneer haar een goede ſmaak de behulpzame hand biedt, verrigt zij wonderen bij allen, die een zeker gevoel hebben voor het gene ordelijk, evenredig, overeenſtemmig, voortreffelijk, ſchoon en waar is. En waar is de beſchaafde, de verſtandige, die van zulken gevoel geheel ontbloot is? Dit gevoel in werking gebragt door den goeden ſmaak van den wijzen en geleerden verkondiger der waarheid heeft eene ongeloofelijke kracht, ongelijk veel grooter, dan de doordringendſte waarneming des verſtands, dan alle, hoe genoemde, redekaveling, zelfs die met het ſcherpſte oordeel gepaard is (*). Wanneer wij deze aanmerkingen over

(*) CICERO heeft van dit alles een zeer helder denkbeeld gehad, blijkens het gene hij ſchrijft in zijn derde boek de *Oratore*, *hoofdſt.* 51. „Ars cum a natura profecta ſit, niſi natura moveat ac delectet, nihil ſane egisſe videatur." En in het voorgaande vijftigſte hoofdſtuk. „Omnes tacito quodam ſenſu, ſine ulla arte aut ratione, quæ ſint in artibus ac rationibus recta ac prava, diiudicant; idque cum faciunt in picturis & in ſignis, & in aliis operibus, ad quorum intelligentiam a natura minus habent inſtrumenti, tum multo oſtendunt magis in verborum, numerorum vocumque iudicio; quod ea ſunt in commü-

over het vermogen van den goeden ſmaak ter aanbeveling van waarheid en deugd toepaſſen op de hooge verdienſten, welke men ERASMUS moet toekennen, ten aanzien van het werk der kerkhervorming, moeten wij er ons van overtuigd houden, dat hij ongelijk veel meer gedaan heeft, dan alle de Hervormers, die met en na hem gearbeid hebben. Wie toch was van hen allen een man van zulken kieſchen ſmaak, als ERASMUS had? In geleerdheid mogten zij op zijne zijde ſtaan; ten aanzien van den ſmaak ſtonden zij achter hem in de ſchaduw. Terwijl LUTHER en ZWINGLIUS openlijk op de daken predikten tegen de leer en dienst der Roomſche kerk, zoo dat hunne krachtige ſtem duizenden als in opſtand bragt, om uit de Roomſche kerk te gaan, fluisterde ERASMUS door zijne ſchriften den bedaard denkenden in het oor het gene zij allen met elkanderen voor waarheid moesten houden. Ook dezen wilden in de gemeenſchap van eene zoo bedorven kerk niet blijven, zoo dra er eene andere geſticht was. En de ſtem van ERASMUS, naar mate zij zacht was, had eenen te dieper val in het hart van alle verſtandigen, die zijne uitmuntende lesſen opvingen. LUTHER en ZWINGLIUS werkten ter hervorming der kerke op ſtraat, onder het gewoel des volks; zij werkten op het volk. ERASMUS daarentegen werkte in huis, bij de ſtille bezigheden van zijne letteröefening, met eene

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

munibus infixa ſenſibus, neque earum rerum quemquam funditus natura voluit eſſe expertem."

na C. G Jaar 1552. tot 1700

eene keurige wijze van voorſtellen alleen eenen zachten maar blijvenden indruk zoekende te maken op het hart van allen, die zijne ſchriften lazen, en daar door opgewekt werden, om openlijk op het volk te werken. LUTHER en ZWINGLIUS werkten meest op het gros des volks; ERASMUS meest of wel alleen op de verſtandigſten des volks, die de werktuigen der hervorming moesten zijn. Alzoo werkten zij tot hetzelfde einde, op onderſcheidene wijzen. In hetzelfde jaar, toen LUTHER zijne ſtellingen liet aanſlaan tegen den aflaatshandel, gaf ERASMUS het eerſte ſtuk van zijne *Omſchrijving* des Nieuwen Testaments (*) uit. Wie dit werk kent, zal zich van het gene wij aangaande 's grooten mans verdienſten in de zaak der kerkhervorming hebben aangemerkt, volkomen overtuigd houden. Te gelijk met dit werk gaf hij in het licht zijn voortreffelijk geſchrift over de regte wijze, waarop men de Theologie beſtuderen moet (†). Niet alleen lichtte de groote man met deze geſchriften den beiden kerkhervormeren, in *Sakſen* en *Zwitſerland*, voor, maar hij baande ook voor hen den weg tot het hart van duizenden verſtandigen, die welligt anders door eenen koelen betoogtrant niet zouden gewonnen zijn geworden voor de zaak van God, en zonder welker vermogenden bijſtand het gantſche werk der hervorming niet zulk een' gewenscht beſlag zoude hebben gekregen. Met

één

(*) *Paraphraſes in* N. T.

(†) *Ratio ſive Methodus veræ theologiæ.*

één woord, zonder ERASMUS hadden de beide Kerkhervormers LUTHER en ZWINGLIUS de in den weg liggende zwarigheden niet wel kunnen te boven komen. Buiten twijfel zullen zij beiden, en met hen ook MELANCHTHON, gelijk vervolgens KALVIJN, dit bekend hebben. Allen altoos hebben zij zich naar ERASMUS gevormd, hoe verre zij ook beneden hem zijn gebleven ten opzigte van het gene hier bijzonder in hem van ons geroemd wordt. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Dat ERASMUS voor het overige den eerſten Hervormeren LUTHER en ZWINGLIUS den ſluijer des vooroordeels voor de oogen heeft doen afvallen, zal wel niemand willen betwijfelen, die in aanmerking neemt, hoe vele boeken, allen gevuld met veel beduidende wenken voor verſtandigen ter hervorming der kerke, hij van het jaar 1498 tot het jaar 1517 heeft in het licht gegeven. Onder dezelven mag inzonderheid genoemd worden zijne Latijnſche overzetting van het Nieuwe Testament, welke opgedragen werd aan Paus LEO *den tienden*, en voor het eerst uitkwam ten jare 1516. Was het dus wel wonder, dat, toen LUTHER optrad, de Monniken ſchreeuwden, dat deze het ei had uitgebroed, hetwelk ERASMUS gelegd had? Gelijk REUCHLIN door zijne Hebreeuwſche taalkunde, zoo heeft ERASMUS door zijne Griekſche letterkunde dat licht verſpreid, hetwelk de Hervormers der kerke noodig hadden, om den weg der waarheid te vinden, welken zij anderen met zulk een uitnemend gevolg hebben aangewezen.

Ten aanzien van de gemelde ſtudievakken traden Berigt

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

zoo wel onder de Hervormden, als onder de Lutherſchen vele groote mannen in de voetſtappen van REUCHLIN en ERASMUS. Beide die ſtudievakken werden de grondſlagen van eene meer gereinigde godgeleerdheid, weshalve wij van de vorderingen, welke, ſtaande het tijdperk der zestiende en zeventiende eeuw, daarin gemaakt zijn, hier bijzonder verſlag moeten doen.

nopens den toeſtand van de Hebreeuwſche en Griekſche letterkunde.

Bijzonder van de Hebreeuwſche letterkunde.

Wat derhalve vooreerst de Hebreeuwſche letter of taalkunde betreft; behalve ZWINGLIUS muntte hierin voornamelijk uit de geleerde OECOLAMPADIUS. Bijzondere verdienſte verwierf ook hierin CONRADUS PELLICANUS, of zoo als hij eigenlijk heette KÜRSINER, geboren in den *Elzas* ten jare 1478, en als Hoogleeraar der Hebreeuwſche tale te *Zurig* overleden ten jare 1556. Reeds voor de hervorming der kerke gaf hij in het jaar 1503 in het licht eene *Hebreeuwſche Spraakkunst*; toen Lector der Godgeleerdheid te *Bazel* zijnde. Hij voegde hier bij een *Hebreeuwsch Woordenboek*. Allernuttigst waren zijne exegetiſche verklaringen van eenige boeken des O. T., welke door hem eerst in het Latijn en naderhand in het Hoogduitsch zijn uitgegeven. Ook vertaalde hij de Chaldeeuwſche uitbreidingen van het O. Testament in het Latijn. Als taalkundige bediende hij zich op eene uitnemende wijze van de philoſophie, waar in hij boven anderen bedreven was. Welk een voordeel hij uit deze wetenſchap trok voor de taal en uitlegging des Ouden Testaments, getuigen zijne ſchriften. Ook daarin ſtraalt allerwege door, welken invloed op hem gehad hebben

ben de ſchriften van ERASMUS, welke hij zeer hoog waardeerde, en met het grootſte genoegen ter vorming van zijnen ſmaak gelezen en herlezen had (*). na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Ook verdient als een allerkundigst beoefenaar der Hebreeuwſche Taalſtudie allen lof LEO JUDÆ, Predikant te *Zurig*, die een groot gedeelte van het Oude Testament vertaald en met aanmerkingen verrijkt heeft. Hij ſtierf ten jare 1542. Het zelfde zij gezegd van JOHANNES MERCERUS of MERCIER, een' geleerden uit het *Languedokſche*, die eene Chaldeeuwſche Spraakkunst en Taalkundige verklaringen van verſcheidene boeken des Ouden Testaments heeft uitgegeven. Hij ſtierf in zijn geboorteſtad *Uſes* ten jare 1570. SEBASTIAAN CASTELLIO, JOHANNES PISCATOR en anderen hier voorbijgaande, ſlaan wij bijzonder het oog op de beide BUXTORFEN.

JOHAN BUXTORF, de vader, was Hoogleeraar der Hebreeuwſche taal te *Bazel* van het jaar 1591 tot het jaar 1629, toen hij overleed. Bekend is hij door menigerhande tot zijn ambt betrekkelijke ſchriften, maar vooral door zijn *Hebreeuwsch* en *Chaldeeuwsch Woordenboek*, dat ten jare 1607 in het licht verſcheen, en tot aan de tijden van SCHULTENS de hoofdbron gebleven is, waaruit de Proteſtanten, Lutherſchen en Hervormden, hunne kunde in de oorſpronkelijke taal van het Oude Testament ſchepten. Te wenſchen ware het geweest, dat

(*) *Conf. Vita* PELLICANI in ADAMI *Vit. Th. Germanorum* p. 126-144.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

dat hij het voetſpoor hadde betreden van den grooten Oosterſchen taalkundigen onder de Lutherſchen VALENTIN SCHINDLER, Hoogleeraar eerst te *Wittenberg*, naderhand te *Helmſtad*, die, in zijn vermaard *Vijfſprakig Woordenboek* (*), de eerſte proeve gaf van eene vergelijking der Hebreeuwſche taal met de overige Oosterſche dialekten, vooral ter opheldering van het Hebreeuwsch. Dit werk verſcheen eerst in het licht na 'smans overlijden ten jare 1612. Ware het door hem zelven dus tien of twintig jaren vroeger uitgegeven, het zoude waarſchijnlijk door dat van BUXTORF niet verdrongen zijn geweest, en lang voor SCHULTENS tijden ware men buiten kijf van lieverlede meer gevestigd geworden in dat gezonde denkbeeld, dat geene taal en zoo ook de Hebreeuwſche taal niet regt gekend kan worden, ten zij men de aan haar verwante dialekten kenne, en ter hare verklaring daar van overal gebruik make. Dit denkbeeld ſchijnt BUXTORF vreemd, ten minſte niet aannemelijk geweest te zijn. Hij bleef alleen bij het Hebreeuwsch zich ophouden; en verviel daarenboven ook nog in die dwaling, dat hij de Rabbijnen tot zijne *eenigſte* gidſen koos, blijkens een daartoe betrekkelijk woordenboek, door zijnen zoon uitgegeven in het jaar 1640 (†). Zeker vond hij in

(*) *Lexicon Pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-rabbinicum & Arabicum.*

(†) Onder den titel van *Lexicon chaldaicum, Talmudicum & Rabbinicum.*

in den misthoop van derzelver ſchriften hier en daar wel eene parel van groote waarde, waardoor de ſchat zijner kundigheden vergroot konde worden. Doch hij zoude buiten tegenſpraak veel grooter rijkdommen voor zijne taalſtudie, met minder moeite en tijdverlies, uit de beoefening der Oosterſche dialekten en het lezen vooral der Arabiſche ſchriften hebben opgedolven. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

's Vaders betreden weg ſloeg ook de zoon in, insgelijks JOHAN BUXTORF genoemd, die Hoogleeraar der Hebreeuwſche tale geweest is te *Bazel* van het jaar 1630 tot zijn ſterfjaar 1664. Als taalkundige ſtond hij op de ſchouders van zijnen vader, en zag dus wel ſcherper, maar niet over de grenzen van deszelfs werkkring. Alles, wat zijne aandacht trok, had zijne betrekking alleen tot het Hebreeuwsch, en werd opgehelderd niet uit de ongewijde ſchriften der Oosterlingen, maar uit die der Rabbijnen. Eene bijzondere verdienſte verwierf hij door het naſporen van de hooge oudheid der Hebreeuwſche vokaalpunten, waarin velen hem bijvielen, ſchoon anderen, door dit onderzoek opgewekt, ook de zaak nadachten, en derzelver oorſprong niet hooger meenden te kunnen brengen dan tot den bloei der Joodſche ſchole van *Tiberias*, in de zesde eeuw der Christelijke jaartelling. In dit laatstgemelde gevoelen ſtonden reeds de oude Joodſche Schriftgeleerden ABEN ESRA, die in de twaalfde, en DAVID KIMCHI, die in de dertiende eeuw vermaard zijn geweest onder hunne tijdgenooten. En het gevoelen van dezen, hetwelk BUXTORF, vader en zoon,

na C. G Jaar 1552 tot 1700

voor de achtbaarheid van het Oude Testament al te gevaarlijk voorkwam, verdedigde nu tegen hen de geleerde LUDOVICUS CAPPELLUS, wel zelf geen groot beoefenaar van de Hebreeuwſche en Rabbijnſche taalkunde, maar een man van ſcherp oordeel en diep inzigt, en in zijne onderzoekingen gerug-gefteund door den beroemden *Leydſchen* Hoogleeraar in het Oostersch, THOMAS ERPENIUS. De twist werd eigenlijk door CAPPELLUS gevoerd tegen BUXTORF, den vader, maar voortgezet tegen den zoon. Doch deze vergunde zich den tijd, om zijnen tegenſtander te antwoorden. Hij deed dit eerst in het jaar 1648, met dien uitſlag, dat hij, wel eenige kwalijk gelegde gronden van CAPPELLUS wederleggende, vele nieuwe medeſtanders won, maar toch allen, die een algemeen overzigt van de Oosterſche dialekten hadden, tegen zich hield, en geenen hunner op zijne zijde kreeg (*). Naderhand heeft men CAPPELLUS de eer der overwinning

(*) Hij gaf toen uit *Tractatus de punctorum vocalium & accentuum in Libris V. T. hebraicis, origine & antiquitate & auctoritate.* Om de zaak, ware het mogelijk, te voldingen, gaf deszelfs zoon JOHAN JAKOB BUXTORF, die ook Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal was te *Bazel*, waar hij ten jare 1714 overleed, in het licht het werk van zijnen grootvader en vader, *Tiberias, ſive Commentarius Maſorethicus triplex, hiſtoricus, didacticus, criticus etc. Baſ.* 1620, *recognitus & additamentis locupletatus a* JOH. BUXTORFIO, *Fil. edit.* a JOH. JAC. BUXTORFIO *Nepote.*

ning in dezen ſtrijd overal zonder verdere beden- na C. G.
king toegekend. De zaak was zoo klaar gewor- Jaar 1552.
den, dat alle twijfel verdween. tot 1700.

Snel waren ongeveer dien tijd de voortgangen der Hebreeuwſche letterkunde, nadat de gemelde ERPENIUS de Arabiſche taalkunde in groote achting had doen ſtijgen, zoo door zijne leſſen, als door zijne uitgegevene ſchriften. Zijn leerling en opvolger te *Leyden*, JAKOB GOLIUS, deed nog meer, voornamelijk door het gemeen maken van zijn beroemd *Arabisch Lexicon*. Voorgelicht door beide deze Hollandſche geleerden, bezorgden zich in de Oosterſche ſtudie den grootſten roem eenige Engelſche geleerden, die den dank der nakomelingſchap en waardig zijn, en ook nu nog van allen ontvangen; als daar waren EDUARD POCOK, Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal te *Oxfort* van het jaar 1636 tot 1691, en THOMAS HYDE, deszelfs opvolger, die ten jare 1707 ſtierf. Inzonderheid moete men hier niet vergeten onzen voortreffelijken landgenoot ADRIAAN RELAND, die als Hoogleeraar der Oosterſche talen te *Utrecht* overleed in het jaar 1718. Niemand evenwel blonk in deze ſtudie, met ontſteking van nieuw licht, ter verheldering van het geheele vak, zoo zeer uit, als de groote ALBERT SCHULTENS, Hoogleeraar in de Oosterſche talen te *Leyden*. Doch het gene deze geleerde man te dien aanzien verrigt heeft te vermelden, behoort thans tot het beſtek onzes ſchrijvens niet. Hij bloeide in de achttiende eeuw. Elders hebben wij van zij-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

ne verdienſten berigt gegeven, en er hulde aan gedaan (*).

Berigt nopens den toeſtand der Griekſche letterkunde.

Groote vorderingen maakte men ook, gedurende dit tijdperk in de Griekſche taalſtudie, ter verklaring van het Nieuwe Testament. Welke dienſten te dezen opzigte aan de kerk gedaan hebben THEODORUS BEZA en SEBASTIAAN CASTELLIO, is bekend. Beiden vertaalden zij, ſchoon op eene verſchillende wijze, evenwel meesterlijk de ſchriften des Nieuwen Testaments. De laatſte gaf misſchien wat al te veel toe aan zijne kieschheid in het latijn, waar door de getrouwheid in het overzetten, waaromtrent de eerſte zeer naauwgezet was, nu en dan eenigzins lijden moest. Ten regten verſtande der Griekſche taal in het algemeen bragt niet weinig bij de ongemeene vlijt van den nooit vermoeiden HENRI ETIENNE, anders genoemd HENRICUS STEPHANUS, die misſchien de grootſte Griekſche en Latijnſche taalkenner van zijnen tijd geweest is. En met betrekking tot het Grieksch van het Nieuwe Testament maakte zich bij uitſtek verdienſtelijk de voortreffelijke *Franekerſche* Hoogleeraar GEORGIUS PASOR, door zijn woordenboek, dat in de handen van allen, zoo aan de lagere Scholen, als aan de Akademiën, gevonden werd. Van den waren aard der Griekſche tale, zoo als zij door de ſchrijvers van het Nieuwe Testament gebezigd is, hadden even-

(*) Zie de *Geſchiedenis der Chriſtelijke Kerk in de achttiende eeuw*; III D. bl. 438-442.

evenwel de genoemde geleerden geen zuiver denkbeeld. STEPHANUS bewonderde den kuischen griekschen stijl der Apostelen; PAULUS had in deszelfs oog de oude Griekſche ſchrijvers gelukkiglijk weten natevolgen. Zoo iets maakten meer anderen zich zelven en elkanderen wijs. Hoe ongegrond was deze meening! ORIGENES, CHRYSOSTOMUS en HIERONYMUS hadden de zaak voorheen reeds uit een veel beter gezigtpunt beoordeeld. ERASMUS en de eerſte Hervormers waren ook van eene gansch andere gedachte. Op de voorlichting van dezen beweerde CASTELLIO, een man, vrij van alle vooringenomenheid, maar misſchien wel wat te rondborſtig in zijne uitdrukkingen omtrent het gene naar zijn gevoelen waarheid was, dat de Apostelen, die geborene Hebreeuwen waren, het Grieksch niet zoo hadden kunnen ſchrijven als waren zij geborene Grieken geweest, maar het hadden moeten ſchrijven met inmenging van Hebreeuwſche ſpreekwijzen of Hebraïsmen, en derhalve op lange na niet zoo zuiver als de oude Griekſche ſchrijvers zulks hadden gedaan. Dit viel gansch niet in den ſmaak van de meeste Godgeleerden diens tijds, inzonderheid wijl CASTELLIO er wel ter nadere onderrigting bijvoegde; „ men moest niet denken, dat de Heilige Geest overal den Schrijvers van het Nieuwe Testament de woorden hadde ingegeven; alleen ten aanzien van de zaken moest men zulks gelooven." Nu had het gevoelen, dat er in den grondtekst van het Nieuwe Testament hebraïsmen gevonden werden, alles tegen zich bij verre het grootſte getal der God-

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

geleerden, die eene goddelijke ingeving zoo der woorden als der zaken ſtaande hielden. Langzamerhand ſtonden er toch geleerden weder op, die zich niet ontzagen, openlijk de gedachte van CASTELLIO te verdedigen. Onder dezen mag bijzonderlijk geroemd worden de geleerde DANIEL HEINSIUS, die, in een geſchrift (*), uitgekomen te *Leyden* in het jaar 1639, en in andere ſchriften zulks te bewijzen zocht. Vervolgens werd het pleit zoo duidelijk voldongen, eerst door den Engelſchen geleerden THOMAS GATAKER, en daarna door onzen landgenoot JOHANNES LEUSDEN, dat van toen af het denkbeeld aan hebraïsmen één der belangrijkſte hulpmiddelen is geweest, waarvan men zich ter verklaring der ſchriften van de Evangeliten en Apostelen bediend heeft. TAKO HAJO VAN DEN HONERT, die Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Leyden* is geweest, waagde het, toen hij nog Predikant te *Amſterdam* was, alles te verzamelen, wat tegen de hebraïsmen door onderſcheidene geleerden gezegd was geworden (†). Maar het doel, hier mede, werd niet bereikt. De in de Griekſche taal geoefende Godgeleerden waren van hun gevoelen zoo wel overtuigd, dat zij door geene oude of nieuwe tegenbedenkingen er van teruggebragt konden worden.

Berigtno-

In de kritiek of oordeelkunde van den bijbelſchen tekst

(*) *Ariſtarchus ſacer.*

(†) Hij gaf ten jare 1703 in het licht *Syntagma diſſertationum de ſtylo N. T. Græco.*

tekst des Ouden Testaments was men ſtaande de eerſte helft van dit tijdperk bij de Hervormden zeer ten achteren. Hier in moest men eindelijk, toen het verſtand in de uitlegkunde der Heilige Schrift wat meer geoefend was geworden, gebruik maken van het fakkellicht, dat door de Roomſche Godgeleerden werd voorgedragen. LUDOVICUS CAPPELLUS had aan deze ſtudie reeds zijne krachten beproefd, ook met eenen goeden uitſlag, ſchoon niet tot genoegen van zijne geloofsgenooten, die zich verbeeldden, dat de oorſpronkelijke bijbeltekst, nevens de daarin vervatte leer der waarheid, op losſe ſchroeven alzoo geſteld wierd. De Roomſche Godgeleerden daarentegen, die voor den oorſpronkelijken bijbeltekst minder eerbied hebben, gelijk men weet, waren juist daar voor niet bevreesd, en werkten zoo veel te ijveriger hier in voort. Ten jare 1645 verſcheen in het licht te *Parijs* eene zoogenoemde *Bijbelſche Polyglotte;* die ten jare 1653 in *Engeland* werd nagedrukt door de bezorging van BRIANUS WALTON (*). De Hebreeuwſche tekst is gedrukt met de bijgevoegde Latijnſche vertaling van XAN-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

pens den toeſtand van de kritiek van den bijbelſchen tekst des Ouden Testaments.

(*) De uitgave geſchiedde in zes foliodeelen, onder den titel van *Bibliæ ſacra polyglotta, complectentia textus originales, hebraicum cum pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum, verſionumque antiquarum, Samaritanæ, Græcæ LXXII Interpretum, Chaldaicæ, Syriacæ, Arabicæ, Æthiopicæ, Perſicæ, Vulg. Lat. quidquid comparari poterat. Cum textuum & verſionum orientalium verſionibus latinis etc.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

XANTES PAGNINUS, zoo als die door ARIAS MONTANUS verbeterd was (*). Aan de bevordering van deze bijbeluitgave droeg vooral het zijne bij EDMOND CASTEL, eerfte Hoogleeraar in de Arabifche taal te *Cambridge*, door zijn woordenboek (†), dat ten jare 1669 te *Londen* in het licht verfcheen. Ten gelijken tijde kwam hier te lande in *Amfterdam* uit een voortreffelijke druk van den Hebreeuwfchen bijbeltekst, op kosten van den geleerden Joodfchen boekdrukker JOSEPH ATHIAS, door de bezorging van JOHANNES LEUSDEN, Hoogleeraar in de Hebreeuwfche taal te *Utrecht*. In deze uitgave zijn de oudere uitgaven en de oude handfchriften met elkanderen vergeleken. Zij verfcheen ten jare 1661; en voor de tweedemaal in 1667. Dezelve werd aanmerkelijk verbeterd, na vergelijking van andere handfchriften, door DANIEL ERNST JABLONSKY, *Keurbrandenburgfchen* Hofprediker, die eene nieuwe uitgave liet drukken te *Berlyn* in het jaar 1699 (§). In fchoonheid en zuiverheid van druk werd evenwel deze uitgave overtroffen door die van EVERHARDUS VAN DER HOOGHT, Predikant te *Nieuwendam* in *Noordholland*, welke te *Amfterdam* en *Utrecht* in het licht kwam in het jaar 1705 (**).

De-

(*) Vergelijk EICHHORNS *Alg. Inleiding in het O. T.* II D. bl. 205-211.

(†) *Lexicon heptaglotton.*

(§) De titel is *Biblia hebraica cum notis hebraicis & lemmatibus latinis.*

(**) De titel is *Biblia Hebraica fecundum ultimam edi-*

Deze uitgave van den Hebreeuwſchen bijbeltekst, door VAN DER HOOGHT bezorgd, werd als een model beſchouwd van de hoogst mogelijke naauwkeurigheid. Tot geen' hooger trap van volkomenheid had zij gebragt kunnen worden. Met dezelve konde men zich dus vergenoegen. Met dat al had men nog te weinig de oude verſtrooide handſchriften van den Hebreeuwſchen tekst geraadpleegd. Dit werd eerst tegen het midden der achttiende eeuw ingezien door HOUBIGANT en KENNICOTT. Beiden ook hebben zij deze zaak met de grootſte zorg ter harte genomen, gelijk elders door ons omſtandiglijk verhaald is geworden (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Ten aanzien van de kritiek van den tekst des Nieuwen Testaments ging alles, gedurende dit tijdvak, meer voor wind en ſtroom. Met het vergelijken van handſchriften hadden zich ſtaêg bezig gehouden VALLA, ERASMUS, BEZA, en meer anderen; inzonderheid ROBERTUS STEPHANUS. De eerſte, die zich van de door deze geleerden waargenomen verſchillende lezingen bediend, en dezelve wel verzameld heeft met bijvoeging van eenige anderen uit twee Parijſche handſchriften, was de geleerde STEPHANUS CURCELLÆUS, Hoogleeraar bij de Remonſtranten te *Amſterdam*. Zijne uitnemende uit- Des Nieuwen Testaments.

editionem J. ATHIÆ *a* J. LEUSDEN *denuo recognitam, recenſita, atque ad Moſoram, & correctiores editiones exquiſite adornata, variisque notis illustrata.*

(*) Zie de *Geſchiedenis van de christel. kerk in de achttiendeeeuw*; III D. bl. 446-451.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

uitgave van het Nieuwe Testament verscheen ten jare 1658, en is verscheidene reizen herdrukt geworden. Ruim vijfentwintig jaren daarna vervaardigde JOHANNES TELL, toenmaal Deken, naderhand Bisschop van *Oxfort*, eene nieuwe uitgave, waarbij meer dan honderd handschriften en oude overzettingen vergeleken, en daaruit onderscheidene lezingen verzameld waren. Intusschen arbeidde aan eene diergelijke verzameling met groote vlijt JOHANNES MILL, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Oxfort*, wiens uitgave van het Nieuwe Testament na dertigjarige werkzaamheden, daar aan besteed, eindelijk verscheen in het jaar 1707. In dezelve was het getal der verschillende lezingen aangegroeid tot tegen de dertig duizend; waar onder evenwel ook eenigen gevonden werden, die weinig of niets beteekenen. Wat wijders ten aanzien van de kritiek des Nieuwen Testaments door andere geleerden in de achttiende eeuw gedaan is, hebben wij elders gemeld (*).

Berigt van het wel vertalen en verklaren der heilige schrift.

Door taalkunde en bijbelkritiek werd alzoo de weg voor de Godgeleerden geopend en voor het wel vervaardigen van goede overzettingen, en voor het wel verklaren van den oorspronkelijken tekst der Heilige Schrift. Wat de vertalingen aangaat, behalve BEZA en CASTELLIO, die elk eene goede Latijnsche vertaling, de eerste alleen van het Nieuwe,

(*) Zie onze a. *Gesch. der Chr. kerk in de achtste eeuw*; III D. bl. 452–464; en verg. SCHRÖCKH's a. w. VIII D. bl. 515–520.

we, de andere van het O. en N. Testament, waarvan wij reeds melding hebben gemaakt, geleverd hebben, verdient hier ook bijzonder geroemd te worden als Latijnſche overzetter van het Oude Testament LEO JUDÆ, Predikant te *Zurig*, wiens arbeid, met behulp van PELLICANUS, GUALTHERUS en CHOLIN, voltooid werd door THEODORUS BIBLIANDER, Hoogleeraar der Godgeleerdheid in gemelde ſtad. Dezes mans vertaling was noch geheel letterlijk, noch geheel vrij. Geheel vrij moest zij naar 's vervaardigers oordeel niet zijn, om dat men de Heilige Schrift met meer naauwkeurigheid moest vertalen, dan eenig ander ſchrift. Maar zij was geſchreven in zeer verſtaanbaar en zuiver Latijn. Zij verſcheen ten jare 1543. Dat denkbeeld van noodzakelijke naauwgezetheid in het vertalen der Heilige Schrift werd vervolgens zeer overdreven door IMMANUEL TREMELLIUS en zijn' ſchoonzoon FRANCISCUS DU JON, anders meer bekend onder den naam van JUNIUS. Dezen vervaardigden te zamen eene Latijnſche vertaling van het Oude Testament te *Heidelberg*, op last van den Keurvorst van den *Palts*. Beiden waren zij tot het werk dier overzetting zeer geſchikt; TREMELLIUS, als een man, die in de Hebreeuwſche, en JUNIUS als een, die in de Latijnſche taal zeer bedreven was. En nogtans valt hun arbeid, die in het licht verſcheen ten jare 1579, zeer af bij dien van LEO JUDÆ, en nog meer bij dien van CASTELLIO, die reeds het licht had gezien ten jare 1551; men vergelijke, en men overtuige zich er van. De overzetting van TREMELLIUS en

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

en JUNIUS is hebreeuwsch latijn; die van CASTELLIO zuiver, zeer zuiver latijn; zij is, ja men mag het zeggen, onverbeterlijk; niemand toch en voor en na hem is daarin zoo gelukkiglijk geslaagd, of het moest MARTINUS BUCERUS zijn geweest, die ten jare 1529 eene Latijnsche vertaling der Psalmen heeft uitgegeven, welke alleruitmuntendst is, en ook in vroegere en latere tijden hare wedergade niet gehad heeft. Dan CASTELLIO leverde ons eene vertaling van den geheelen Bijbel. Men leze dezelve; en niemand, die Latijn verstaat, zal het voortreffelijkst boek, dat ons de Voorzienigheid geschonken heeft, meer donker vinden in het gene wij uit hetzelve begeeren te weten ter bevordering onzer zaligheid. Zoo duidelijk is alles, dat JOHANNES CHEKE, één der voornaamste herstellers van de geleerdheid in *Engeland*, een man, buitengewoon ervaren in het Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn, die in het midden der zestiende eeuw gebloeid heeft, of liever wiens bloei van beroemdheid in de vervolgzuchtige tijden van Koningin MARIA allertreurigst verwelkt is, geene zwarigheid maakte te verklaren, dat hij ongelijk meer vrucht had gehad van het lezen der bijbelvertaling van CASTELLIO, dan van het doorbladeren van alle de schriften der bijbeluitleggers (*). Wat vermogen heeft niet de partijzucht! Juist, om dat CASTELLIO in alles de gevoelens van KALVIJN niet

(*) *Legantur literæ* C. CARLEILI *Angli ad* CASTELLIONEM *a.* 1562. 4 *kal. Maii datæ, & Bibl. S. a* CASTELLIONE *in Latin. transl. præmissæ.*

niet omhelsde, werd zijne Bijbelvertaling verre beneden die van TREMELLIUS en JUNIUS geſchat. En welke ſluitboom aan den weg der verlichting is zulk eene partijzucht! Twee honderd jaren aan één werd in de hervormde kerk die vertaling bij de Godgeleerden ſchier met geen' minder eerbied gebruikt, dan in de Roomſche kerk de zoogenoemde *vulgata*. Eene menigte van uitgaven derzelve zag men in *Zwitſerland*, in de *Nederlanden*, in *Engeland* en *Duitſchland*. Te *Zurig* werd de vertaling nog herdrukt in het jaar 1764. Zij was zoo algemeen, dat die van CASTELLIO bijkans niet bekend was, en nog heden bij velen onbekend is. Er waren wel ten allen tijde eenige geleerden, die de vertaling van CASTELLIO verre waardeerden boven die van TREMELLIUS en JUNIUS, zoo als, onder anderen, DRUSIUS en L'EMPEREUR, maar ook dezen geraakten even daarom in verdenking van onregtzinnigheid. Ware CASTELLIO éénsgevoelend geweest met KALVIJN, gewisſelijk men zoude in de hervormde kerk niet dwaas genoeg zijn geweest, om eene geheel letterlijke vertaling, gelijk die was van TREMELLIUS en JUNIUS, regt getrouw te noemen, maar naar het gegeven onderwijs van MARTINUS BUCERUS geluisterd hebben. Dit hadde men nooit in den wind moeten ſlaan! Men oordeele over deszelfs gegrondheid bij het lezen van 's mans hier omtrent geuite woorden (*): „ De heilige ſchrift is duidelijk; maar na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. VI D. bl. 123, 124.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

maar zij moet ook duidelijk worden overgezet. Eene ſlechts woordelijke overzetting verdonkert den zin. Eenigen vrezen wel, dat, wanneer het elk geoorloofd is, van de woorden aftewijken, velen hunne invallen voor uitſpraken der heilige ſchrift houden moeten. Maar ik vrees, dat dezen, eenen afweg willende mijden, in eenen anderen afzakken, die nog veel verder van den middenweg afligt. Wanneer men toch alles woord voor woord overzet, komt er dikwerf geen zin uit; en wat moet dan gebeuren? dit, dat elk lezer naar zijne eigene inzigten, die ſoms zeer beneveld zijn, er het zijne bij denkt, en dat voor goddelijke waarheid houdt. Uit dien hoofde is het toch altijd beter in de overzetting éénen dan geenen zin uittedrukken." Hoe waar is deze les, hoe juist en gezond! En nogtans beide JUNIUS en TREMELLIUS hadden, naar het gemeene oordeel der Theologanten in de hervormde kerk, hunnen pligt bij uitſtek wel betracht. Men behoorde de uitdrukkingen der heilige ſchrijvers, zoo dacht men, door vooroordeel verblind, met de grootſte naauwgezetheid geheel naar de letterlijke beteekenis overtegieten in die taal, waarin men dezelven verſtaanbaar zocht te maken voor zulken, die het oorſpronkelijke niet lezen konden. Van daar dan ook, dat alle de van tijd tot tijd gemaakte vertalingen des Bijbels in de moederſpraken te dezen aanzien allergebrekkigst waren. In allen was het voorbeeld gevolgd van TREMELLIUS en JUNIUS. Allen waren veel te letterlijk vervaardigd, en boven dien, ge-

gelijk zulks het natuurlijk gevolg moest zijn, met te veel invoegſelen gevuld, om eenen verſtaanbaren zin te leveren. Zoodanig waren de Bijbelvertalingen van FRIJTH en TINDAL in het Engelsch, van KAROLIJ in het Hongaarsch, van OLIVETANUS in het Fransch (*), van PISCATOR in het Hoogduitsch, en ook die van onze vaderlandſche Theologanten in het Nederlandsch, welke ten jare 1637 verſchenen is (†). De laatstgemelde verdient bijzonderlijk onze opmerking. Dezelve is vervaardigd met goedkeuring en op gezag van de algemeene Staten der vereenigde *Nederlanden*, volgens het plan, dat daar toe beraamd was in de nationale Synode, te *Dordtrecht* gehouden in de jaren 1618 en 1619. Aan dezelve hebben eene reeks van jaren met onafgebroken vlijt gearbeid BOGERMAN, THIJSIUS, ROLANDUS, WALÆUS, HOMMIUS en anderen. Voortreffelijk is in vele opzigten deze uit het Hebreeuwsch en Grieksch vervaardigde vertaling des geheelen Bijbels. Maar in den vorm heeft zij de gebreken van den tijd, waarin zij is uitgekomen. Zij is te letterlijk, te Oostersch, niet Westersch genoeg. Trouwens de gemelde Godgeleerden hebben zich te veel geſchikt naar PISCATOR, wiens ge-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

(*) Deze vertaling is naderhand verbeterd door SAMUEL MARESIUS en DAVID MARTIN.

(†) Over de Nederlandſche vertalingen van den Bijbel, die voor dien tijd zijn uitgegeven, zie men onze *Kerkel. Geſch. der achtt. eeuw*, III D. bl. 706-710.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

genoemde vertaling zij meestal gevolgd zijn (*). Waren zij los geweest van eigen vooroordeelen, of van die hunner tijdgenooten, hoogstdenkelijk zouden zij ook dan oorspronkelijk gewerkt, en eene veel betere vertaling geleverd hebben. Zoo kan de kracht der vooroordeelen het allerheilzaamste werk, dat ter verlichting en verbetering des volks verrigt dient te worden, eeuwen lang vertragen en terug zetten. Thans is wel die kracht reeds verbroken. Eene nieuwe, naar de vatbaarheid des volks berekende, in eene Westersche spraak overgebragte Bijbel is alzoo, naar het oordeel van alle verstandigen, behoefte geworden. Maar hoe bekomt men die éénmaal? En, indien hij er ééns is, hoe wordt hij dan nog met een goed gevolg ingevoerd? Dat de genen, aan welke het belang der Nederlandsche hervormde kerk meer in het bijzonder is aanbevolen, over het eene en andere hunne ernstige gedachte laten gaan, en, vinden zij het raadzaam hierin iets te bewerkstelligen, dan zich niet te zeer haasten met de uitvoering, maar met welwikkende bedaardheid eene zaak van zulken gewigt tot stand brengen!

Berigt van den gang der Godgeleerden in het ver-

Uit dit historisch verslag van de vorderingen, in de taal en oordeelkunde, betrekkelijk de beide deelen van den heiligen Bijbel, kan men bij voorraad reeds opmaken, hoedanig de gang der Godgeleerden

(*) Verg. onze a. *Kerkel. Gesch. der achtt. eeuw*; III D. bl. 709, 710.

den geweest is in het verklaren des Bijbels, inzonderheid wanneer men de gemelde vertalingen van denzelven in oogenſchouw neemt. In de eerſte tijden der Kerkhervorming bleef men het ſpoor drukken van ERASMUS, hem van verre natredende. Dit deden altoos, zoo veel zij konden, ZWINGLIUS, OECOLAMPADIUS, en PELLICANUS. De eerſte heeft vele Bijbelverklaringen nagelaten, als over *Geneſis*, *Exodus*, JESAIAS, JEREMIAS, en over de meeste boeken van het Nieuwe Testament (*). De andere gaf zijne verklaringen van JESAIAS, JEREMIAS, de kleine *Profeten* enz., en ook van den brief aan de *Romeinen*, aan de *Hebreeuwen* enz., in het licht. De derde vervaardigde verklaringen van den geheelen Bijbel, uitgezonderd de boeken van JONAS, ZACHARIAS en de Openbaring van JOHANNES.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

klaren des Bijbels.

Die allen overtrof als ſchriftuitlegger een der eerſte Hervormers in *Duitſchland* en *Engeland* MARTINUS BUCERUS. Zijne verklaringen van de Pſalmen kunnen niet genoeg geprezen en geroemd worden. Zij zijn meesterſtukken, geheel in den geest van ERASMUS. Zij verſchenen ten jare 1529 (†). Het-

(*) Men vindt deze ſchriften in het derde en vierde deel van 's mans werken.

(†) De titel was *Pſalmorum libri V. ad Hebraicam veritatem verſi, & familiari explanatione elucidati per* ARETIUM FELINUM, *Theologum.* BUCER hield zijnen naam verborgen, met oogmerk, om dit zijn geſchrift met zoo veel meer vrucht te doen lezen van de Roomschgezinden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Hetzelfde mogen wij aanmerken van zijne verklaringen eeniger ſchriften des Nieuwen Testaments, als der Evangeliën, bijzonder van MATTHEUS, des briefs aan de *Romeinen* enz. Geene mindere taalkunde, en ook geene mindere mate van kieſchen ſmaak, dan de drie eerstgenoemden hadden, legde mede KALVIJN aan den dag. Gelijk BUCER kwam ook KALVIJN dus nader bij ERASMUS, dan die anderen. KALVIJN was een zeer voortreffelijk uitlegger. Wanneer het niet zeer op taalkunde aankwam, wist hij den waren zin in zulk een ſchoon latijn aan het verſtand zijner lezeren te brengen, dat hem weinigen hierin evenaarden. Bijkans over alle de ſchriften van het Oude en Nieuwe Testament heeft hij verklaringen aan het publiek medegedeeld (*). Het gene men op de voordragt mag aanmerken, is, dat dezelve wat te omſlagtig is. Maar er is nog iets, dat den edeldenkenden ſchriftuitlegger in KALVIJN niet gevallen kan; dit namelijk, dat hij in zijne Bijbelverklaringen te veel dogmatiek mengt, en wel zoo als die door hem, ten aanzien van ſommige geloofspunten, waarin hij zich onderſcheidde van LUTHER, van ZWINGLIUS, en anderen, op eene bijzondere wijze, ontwikkeld werd. Dit was zijne bijzondere gevoelens aan anderen te willen opdringen. Hij had den woordelijken zin der heilige ſchrift eenvoudiglijk moeten verklaren, zoo als hij dien vond, en het trekken van re-

(*) Zij zijn te vinden in de zeven eerſte deelen van zijne werken; ook zijn zij afzonderlijk uitgekomen.

resultaten voor de dogmatiek uit denzelven voor anderen overlaten. Indien men niet zoo te werk gaat, brengt men de dogmatiek in de heilige schrift op eene willekeurige wijze, daar men integendeel dezelve er uit afleiden, of liever van zelve moet laten uitvloeijen, en dan zien, hoe zij is, en welke zij is. Wanneer men deze zwakheid van KALVIJN niet gadeslaat, is zijn uitlegkundige arbeid hoogst roemenswaardig ook ten aanzien van onzijdigheid in het verklaren van zulke plaatsen, die naderhand tegen anders denkenden, bij voorbeeld de Unitaristen, als hoofdbewijzen voor eene dogmatische waarheid algemeen door de Hervormden gebruikt zijn geworden; men neme eens *Gen.* I: 26, III: 22; JES. VI: 3; *Ps.* XXXIII: 6; JOH. I: 1. Wijders bleef KALVIJN, gelijk het behoorde, alleen staan bij den letterlijken, of zoogenoemden grammàtikalen zin der woorden, weinig acht slaande op typische, allegorische en andere diergelijke beteekenissen, welke zijne gemelde voorgangers hier en daar nog al meenden te vinden. Wat men ook tegen de verklaringen der heilige schrift, welke wij aan den grooten KALVIJN te danken hebben, voorheen moge hebben ingebragt (*), en misschien nog inbrenge,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Onder de Protestantsche berispers van KALVIJN mag voornamelijk hier gemeld worden LEONARD HUTTER, in zijn werk, te *Wittenberg* uitgekomen, ten jare 1593, onder den titel van CALVINUS *Judaizans*, *hoc est Judaicæ glossæ & corruptelæ*, *quibus* J. CALVINUS *illustris-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ge, (*) het is toch maar uitgemaakt, dat het geene dezen tot zijnen lak gezegd hebben, of nog zeggen, wezenlijk tot zijnen lof ſtrekt, dit namelijk, dat hij door zijne liberale wijze van ſchriftuitleggen een uitſtekend voorbeeld aan anderen, bijzonder aan GROTIUS, gegeven, en aan dezen den koninklijken weg, langs welken men tot alle geopenbaarde waarheid regt doordringt, gewezen heeft. Ook daarin was hij de voorganger van GROTIUS, dat hij in de ſchriften van het Oude Testament niet zoo vele voorſpellingen en voorbeelden van den MESSIAS vond, als men in vroegere tijden algemeen daarin meende aantetreffen. KALVIJN was in beide die opzigten de voorganger van GROTIUS! Tot welk eene hoogte klimt hier deze zoo dikwerf van velen verlaagde man in de ſchatting van onpartijdige beoordeelaars! Naar mate men hem zocht ter neêr drukken, rijst hij thans te glansrijker in de achting der nakomelingſchap, die in dat punt, waar hij geſtaan heeft, nu weder rust vindt, en, gelijk hij trouwens ook zoude gedaan hebben, hadde hij ſteeds voortgeleefd, gaarn bij klaarder licht nieuw ontdekte waarheden omhelst.

Hadde men in de hervormde kerk na den van KALVIJN gemeen gemaakten arbeid, in het verklaren der heilige ſchrift, maar willen blijven ſtaan, daar hij ſtond! ik zwijge van verder voorttegaan! Dan men zakte wel haast weder achter uit verre be-

ſina ſcripturæ S. LOCA *& testimonia detestandum in modum corrumpere non exhorruit.*

(*) Vide WALCHII, *Bibl. Theol. ſelect.* IV. p. 413.

beneden de hoogte, waarop KALVIJN ſtond, ja waarop zich voor de Hervorming de Godgeleerden uit het laatst der vijftiende eeuw bevonden. 's Grooten mans voetſtappen werden ja nog gedrukt door zijnen uitmuntenden leerling THEODORUS BEZA, in wien zich, bij een helder verſtand, onderling vereenigde Griekſche taalkennis, oordeelkunde en veelvuldige geleerdheid. Dan reeds deze veroorloofde zich, in het verklaren van ſommige plaatſen der heilige ſchrift, naar de bijzondere dogmatiſche gevoelens van zijnen meester, eene te groote vrijheid. Dit deed hem menigmalen van ERASMUS, wiens gezonde ophelderingen elk in het oog moesten ſtralen, zoo het niet door vooroordeelen bewolkt was, afwijken tot ongegronde uitleggingen, die trouwens thans van wel onderlegde Godgeleerden worden afgekeurd. Gelijk ERASMUS, dien het, zoo als wij opgemerkt hebben, mede ontbrak aan eene gunſtige gelegenheid, om vele en goede handſchriften van het Nieuwe Testament te vergelijken, veroorloofde BEZA zich ook ſoms gisſingen bij de gewone lezing, die hem geen gezag genoeg ſcheen te hebben. Maar BEZA was te dezen opzigt op verre na zoo gelukkig niet als ERASMUS. Zijne gisſingen waren ja ſoms bewijzen van zijne ervarenheid in de oordeelkunde, maar ook wel eens zeer bijtend en partijzuchtig; en ook wel eens van weinig belang, en een' zoo oordeelkundigen man, als hij was, geheel onwaardig.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

BEZA gaf evenwel aan de Bijbelverklaarders in de hervormde kerk den toon. Allen ſchikten zich naar

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

hem, en daalden met hem weder allengs naar de laagte, en vervolgens verre beneden hem. Men zocht nog wel geen' verborgen zin; maar men bleef knagen aan de letter der woorden, waarin geene kracht was, en niets ſmakelijks. Hieraan werd men gewoon, en kende dus geene andere behoeften. De ſchriften van ERASMUS, CASTELLIO, BUCER, KALVIJN en anderen geraakten allengs meer en meer aan een' kant. Eenigen nogtans wisten de eer der oudſte Hervormers wel optehouden, zich van hunne tijdgenooten op eene zeer voordeelige wijze onderſcheidende. Onder dezen mogen met het hoogſte regt geteld worden AUGUSTINUS MARLORATUS, BENEDICTUS ARETIUS, DANIEL HEINSIUS, EDUARD LEIGH, enz. Allerwaardigst der vermelding is hier de uitlegkundige arbeid van MOSES AMYRAUD, anders AMYRALDUS, een' der uitnemendſte Hervormde Godgeleerden in *Frankrijk*, die ſedert het jaar 1633 tot 1664 Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Saumur* geweest is. Deze geleerde man vervaardigde, behalve eenige andere uitbreidingen van de ſchriften des Ouden Testaments, in het bijzondere eene voortreffelijke uitbreiding der Pſalmen, welke in het licht verſcheen ten jare 1662, en meer dan eene eeuw daarna, toen zij door eene menigte uitlegkundige ſchriften, die meestal van minder waardije waren, verdrongen zijnde, bijkans geheel onbekend was geworden, ten jare 1769, andermaal in het licht kwam, door de bezorging van den zeer geleerden JAKOB CREMER, Predikant te *Leerdam*, naderhand te *Middelburg* in *Zeeland*,

land. (*) Deze uitbreiding ſchijnt eenigzins wijd- na C. G.
loopig te zijn, maar zij ſtrekt even daar door ter Jaar 1552.
verklaring van de bijgevoegde vertaling, die wel met tot 1709.
oordeel bewerkt, doch hier en daar, naar den ſmaak der tijden, wat al te woordelijk is (†). De korte aanmerkingen ſtrekken zeer tot opheldering van de vertaling (§).

Voor het overige moeten onder de beste ſchrift-uitleggers van dit tijdperk gerangſchikt worden JOHANNES CAMERO, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Saumur*, en naderhand te *Montauban*, JOHANNES VAN DEN DRIESCHE, doorgaans genoemd DRUSIUS, laatst Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal te *Franeker*, SIXTINUS AMAMA, ook Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal te *Franeker*, LUDOVICUS DE DIEU, Hoogleeraar in hetzelfde vak te *Leyden*, FREDERIK SPANHEIM, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Geneve*. Ook vergete men niet F. JUNIUS,

J.

(*) De titel is *Paraphraſis in pſalmos* DAVIDIS *una cum annotationibus & argumentis.*

(†) Zie hier ten voorbeelde de uitbreiding van Pſ. I: 6. *Dominus, qui do cœlo utrorumque vitam diligenter adſpicit, amat & adprobat iuſtorum vivendi rationem, tamquam conſentaneam naturæ ſui numinis, & voluntati ſuæ conformem. Quamobrem eam poſſeſſione ſuæ beatitudinis benigne remunerabitur. Ad actiones improborum quod attinet, quia cum ſanctitate virtutum ſuarum directe pugnant, & auctoritatem ſuarum legum violant, illas patienter ferre nequit, et earum auctores æternum exitium pro iusta compenſatione manet.*

(§) Zie ERNESTI *N. Theol. Bibl.* X. bl. 579.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

J. PISCATOR, als mede A. RIVET, F. GOMARUS en anderen. Welke voortreffelijke uitleggers van den Bijbel deze mannen, ervaren in de grondtalen, ook waren, ontbrak hun echter nog vrij wat, om met eenen ongeboeiden geest in dit vak zoo voorttegaan, als zij zouden gedaan hebben, zoo zij zich van alle gebreken hadden kunnen zuiveren, die hun van tijd tot tijd waren aangekleefd. Onder die gebreken moge men tellen, dat zij zich ſtijf vasthielden aan eene letterlijke vertaling der woorden, dat zij telkens bij het verklaren hun oog zijdelings ſloegen op hun dogmatisch ſyſteme, om te zien, of hetzelve met de heilige ſchrift wel overeenkwam, dat zij de regelen der *Æſthetiek* verönächtzaamden, dat zij maar al te dikwerf eenen tweederlei zin in den Bijbel meenden te ontdekken, eenen letterlijken en eenen myſtieken of verborgen zin enz. Aan deze vooroordeelen verkleefd was het onmogelijk zich bij het verklaren van den Bijbel in dat ſtandpunt te plaatſen, waarin de ſchrijvers derzelven geſtaan hadden, en zich die tijden voor den geest te brengen, waarin dezelven geleefd hadden.

In de uitlegkunde des Bijbels.

Hier kwam bij, dat men aan de eigenlijk gezegde uitlegkunde, als wetenſchap, nog zeer weinig gedaan had. De eenigſte, die in dezen iets wigtigs heeft geleverd, is ANDREAS RIVET, als hebbende ten jare 1627 in het licht gegeven eene *Algemeene Inleiding tot de heilige ſchrift van het O. en N. Testament* (*). Het-

(*) *Iſagoge; ſeu introductio ad ſcripturam ſacram veteris et novi Testamenti.*

Hetzelve behelst eenige lesſen en voorſchriften over het naſporen van den letterlijken zin der heilige ſchrift, mitsgaders den zoogenoemden myſtieken zin. Van minder waarde zijn de hier toe betrekkelijke ſchriften van HENRICUS HOTTINGER (*), JOHANNES NETHENUS (†), en ABRAHAM GULICHIUS (§). na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Eén der voornaamſte gebreken bij het uitleggen der heilige ſchrift, hetwelk wij ſtraks hebben aangemerkt, was, dat men maar al te dikwerf eenen tweederlei zin in de woorden meende te ontdekken, eenen letterlijken en eenen myſtieken of verborgen zin. Dit oude misbegrip, door de Hervormers geheel verworpen, maar door de volgende Godgeleerden van tijd tot tijd weder opgeraapt, hing zamen met dat andere, ook oude, en door de Hervormers mede toegelaten, maar ſtraks weder aangevatte denkbeeld, namelijk, dat men bij het vertalen der heilige ſchrift meer naauwgezet op het letterlijke moest zijn, dan bij het vertalen van eenig ander geſchrift. Met den tijd hadden die vereenigde denkbeelden weder geheel veld gewonnen. Daar men dus in het ſpoor van TREMELLIUS en COCCEJUS Berigt aangaande de bijzondere uitlegwijze van den geleerden

(*) Van dezen heeft men eene *Disputatio de mediis explicandæ ſ. ſcripturæ*, die gevonden wordt in zijne *Primitiæ Heidelbergenſes*; p. 1.

(†) Deze heeft ten jare 1675 uitgegeven een werk, getiteld *de Interpretatione Scripturæ.*

(§) Deze heeft geſchreven *Hermeneutica ſacra;* zij is gevoegd voor zijne *Theologia prophetica*, en uitgekomen ten jare 1690.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

en JUNIUS geheel letterlijk vertaalde, was en bleef die dorre letterlijke bast voor mannen van kunde en oordeel niet zeer smakelijk. En wat meenden dezen eindelijk te moeten doen? Doordringen moesten zij naar hunne gedachte tot eenen verhevener zin, die onder de letter der woorden verborgen lag. Op die gedachte viel meer dan iemand de geleerde JOHANNES COCCEJUS, of, zoo als hij eigenlijk heette, KOCK, geboren te *Bremen* in het jaar 1603, eerst Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal in zijne vaderstad, vervolgens te *Franeker*, en daarna in de Godgeleerdheid te *Leyden*, waar hij in het jaar 1669 overleden is. Het verklaren van de letter der heilige schrift, zoo als men het noemde, was velen reeds lang een droog en vruchteloos werk geweest; van daar, dat de meeste Godgeleerden daar afkeerig van waren, en er geen' lust aan hebbende zich in eene schoolsche theologie, die hare grondslagen had in de wijsgeerte van ARISTOTELES, zeer verdiepten. Maar ook deze studie was zulken Theologanten, die, door taalkunde van de overigen onderscheiden, eene hooger vlugt namen, eene zeer dorre en onaangename studie. Aan het hoofd van dezen stelde zich de groote COCCEJUS, die ter krenking van de scholastieke Godgeleerdheid eene nieuwe of liever oude maar vernieuwde uitlegmethode verbeterde en invoerde. Als een andere ORIGENES bragt hij de allegorische wijze van schriftuitleggen tot een zeer kunstig, ordelijk en vast stelsel, dat op dezen zonderlingen regel was neêrgezet: „ de zin der Bijbelwoorden is zoo zaakrijk, dat zij alles beteekenen, wat zij, in het ge-

Palamedes pinx.

geheele redebeleid, kunnen beteekenen, zoo even- na C. G.
wel, dat zij volkomenlijk aan elkänderen beantwoor- Jaar 1552.
den (*)." tot 1700.

Naar dezen regel leerde COCCEJUS de heilige Van de
ſchrift uitleggen. 's Mans gevestigd gezag in de Coccejanen.
kerk, zijne ſchranderheid, zijne geleerdheid, zijne gevallige voordragt, en misſchien wel het meest de nieuwheid van zijn ſtelſel bezorgde hem ſtraks eenen grooten aanhang. Spoedig vereenigden zich met hem de beroemdſte Theologanten, bij het verklaren van den Bijbel, waar aan men nu alle krachten begon te wijden. De Coccejaanſche Theologanten lieten de wijsgeerte van ARISTOTELES varen, zuiverden hunne dogmatiek van ſchoolſche ſpitsvindigheden, en vestigden dezelve eeniglijk op de Bijbelſtudie. Dan hoe beoefenden zij die volgens den gemelden regel? Deels zoo als het behoorde; zij benaarſtigden zich op eene naauwkeurige kennis der grondtalen, het Hebreeuwsch en Grieksch, op de oordeelkunde in het vergelijken van onderſcheidene Bijbelplaatſen, en op het beoefenen der Bijbelſche ge-

(*) *Id ſignificant verba, quod ſignificare poſſunt in integra oratione, ſic ut omnino inter ſe conveniant.* Vid. præf. a COCCEIO præmiſſa *Comment. in Epiſt. ad Rom.* § 35. Opp. Tom. V. Op eene zeer partijdige wijze wordt deze ſtelregel van COCCEJUS verdraaid door de meesten, die tegen zijne uitlegwijze zijn ingenomen. Doorgaans wordt dezelve verkeerdelijk dus opgegeven; „dat de woorden der heilige ſchrift overal op elke plaatſe alles moeten beteekenen, wat zij maar met mogelijkheid beteekenen kunnen."

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

geloofsleer. Maar deels ook overdreven zij gantschelijk hunne verklaarmethode. In het algemeen bekommerden zij er zich weinig over, of zij de beteekenis der woorden naauwkeuriglijk konden bepalen, waarvan de heilige schrijvers zich bediend hadden. Zij beijverden zich veeleer om uit eene enkele uitdrukking eene menigte van denkbeelden te wringen, welke den schrijvers zeker nooit voor den geest waren geweest. Dermate waren de Coccejanen met hunne nieuwe methode ingenomen, dat, hoe vele beteekenissen zij ook onder de woorden meenden te vinden, zij die allen beschouwden, als door de schrijvers werkelijk bedoeld, zoo zij maar in het verband met elkaêr strookten. Gewis geene wijze van schriftuitlegging kon er worden uitgedacht, die meer tegen de uitspraken van het gezond verstand aanliep, die meer gebrek aan juist oordeel verried. Dan hoe beneveld door vooringenomenheid het verstand en oordeel der Coccejanen in dezen ook ware, hun vernuft was door die zelfde vooringenomenheid dermate gescherpt, dat men zich over de voortbrengselen van hetzelve verwonderen moet. Zoo ordelijk, zoo naauwkeurig, zoo gepolijst, zoo volkomen den schijn van waarheid vertoonende was alles, wat zij als den, door de schrijvers gemeenden, zin der Bijbelwoorden voordroegen en aanprezen. Ondertusschen werd de schriftverklaring hier door ten uiterste onzeker. Volgens deze methode was er bijna niets te bedenken, dat niet uit de woorden gehaald werd. Maar wat de schrijvers ei-

eigenlijk meer bijzonder bedoeld hadden, was ten hoogſte twijfelachtig. Trouwens de ſchrijvers ſchenen niets bijzonders, maar integendeel alles, wat onder de ſchors der woorden aan het ſcherpziend oog van den ſchranderen uitlegger zich voordeed, als even noodzakelijk, bedoeld te hebben. Door dien weg bleven dan ook de Coccejaanſche ſchriftverklaarders geheel en al onkundig van de ſchikking en het plan der ſchrijvers. Daar door verloren zij het geheele redebeleid, zelfs het geheele beloop van een hiſtorisch verhaal, uit het oog. Alles, wat zij van dien aard in den Bijbel vonden, werd door hen gebrokſtukt, geſmaldeeld, geſnipperd. Elk, volgens de gewone ſplitzing afgezonderd, vers maakte, naar hunne gedachte, een groot geheel uit, dat de bijzonderſte oplettendheid vorderde. De verdeeling der hoofdſtukken en verzen, hoe gemakkelijk en onontbeerbaar zij thans ook wezen moge, heeft echter aan de ſchriftverklaring, inzonderheid bij de Coccejanen, zeer veel nadeel toegebragt. Daar elk vers, als op zich zelf ſtaande, in alle exemplaren gedrukt werd, heeft dit het oog en het oordeel verbijsterd, zoo dat men alles in den zamenhang, of buiten den zamenhang, geheel verkeerd beſchouwde. Van daar, dat zoo vele Bijbelplaatſen, uit het verband gerukt zijnde, ten betooge van deze en gene waarheid of ſtelling, gansch kwalijk opgevat en verklaard zijn geworden. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Dan hier kwam nog iets anders bij. Het kwaad werd zeer verergerd door de ſchadelijke zorgvuldigheid, waarmede de Coccejaanſche uitleggers overa

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

verborgenheden zochten, waar zij volſtrekt niet te vinden waren. De geheele Bijbel was, naar hunne gedachte, in eene Allegoriſche taal geſchreven; alles was allegorie of leenſpreuk. Bij voorbeeld, *Levit.* XX: 24 leest men, dat God aan de *Israëllers* de beſtendige inwoning van *Kanaän* beloofde, een land, *overvloeijende van melk en honig.* Dit was letterlijk zoo geweest, maar, naar den daar onder verborgen zin, ware dit het geloof in CHRISTUS, die in een aardsch ligcham voor ons geleden heeft! De zuurdeegſem, waarmede *Levit.* XXIII: 17, geboden wordt de daar vermelde beweegbrooden te bakken, beteekende de nog overgeblevene verdorvenheid, waarmede de geloovigen, alſchoon aanvankelijk door CHRISTUS geheiligd, nog te ſtrijden hebben! Het *heilige zaad* van den Hoogenpriester, waarvan gewaagd wordt *Levit.* XXI: 15, beteekende de kerk van CHRISTUS; de Hoogepriester zelf ware CHRISTUS. Het verdrag tuſſchen LEA en RACHEL, de oneensgezindheid tuſſchen SARA en HAGAR, de kinderlijke tweedragt tuſſchen ISAÄK en ISMAËL, de geboorte van JAKOB en EZAU, het verkoopen van het regt der eerſtgeboorte van den laatſten aan den eerſten, het vreemd gedrag van dezen, om zijns vaders zegen te bekomen, en dergelijke geſchiedverhalen in de ſchriften van het Oude Testament, waren beelden van de heerlijkſte verborgenheden des chriſtelijken geloofs. Hier kwam ook nog de *Typologie* der Coccejanen bij, als die overal typen aantroffen, dat is voorbeeldige perſonen en zaken, die door de Goddelijke wijsheid in de

de heilige ſchrift voorgeſteld waren, tot afbeelding van geheel andere perſonen of zaken, die naderhand eerst beſtaan of gebeuren zouden. Zulke typen waren ADAM, NOACH, ISAÄK, DAVID enz. Ook waren zulke typen wel vele perſonen bij elkanderen genomen, als de Babelſche torenbouwers, de broeders van JOSEF, enz. Voorbeeldige zaken waren de arke van NOACH, de ram, dien ABRAHAM geofferd heeft in plaatſe van ISAÄK, de arke des verbonds, de tafel met de toonbrooden, de zeven pijpen van den gouden kandelaar. Alle deze perſonen en zaken waren voorzeggende voorbeelden van perſonen en zaken, die éénmaal onder het N. Testament zouden beſtaan of gebeuren. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Bij het verklaren der geſchiedverhalen van het Nieuwe Testament kwamen de Coccejanen even eens met diergelijke ongerijmdheden voor den dag, welke men zich in de daad thans niet begrijpen kan, dat in de harsſenen van anders verſtandige mannen hebben kunnen gevormd worden. In de geſchiedenis, bij voorbeeld, der groote vischvangst LUK. V: 1—11, vond men, profetiſcher wijze, leenſpreukig afgebeeld, door de zee het heidendom, door de visſchen wereldſche menſchen, door de visſchers de Apostelen, door het net het Evangelie, door het uitwerpen van het net de prediking van het Evangelie in de geheele wereld, door het ſcheuren van het net de ketterijen enz. Heeft immer geleerdheid de Theologanten tot krankzinnigheid gebragt, dan mag dit van de Coccejaanſche Godgeleerdheid in vollen nadruk gezegd worden. Onder-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

tusschen verbeeldden zich deze brave menschen, dat zij uit de donkerheden der heilige schrift het heerlijkste licht deden opgaan, hetwelk eens over alles eenen uitmuntenden glans van godsdienstkennis verspreiden zoude.

Den duidelijken, letterlijken, zin zag men als met minachting zijdelings aan. In het Oude Testament trof men onder den letterlijken zin bijna niets aan, dan schaduwen, voorbeelden en voorzeggingen van het Nieuwe Testament, zelfs de eigenlijke beschrijvingen van het aanstaande lot der vreemde volken beschouwde men als voorbeelden, ten minste als zinnebeelden van de vijanden der christelijke kerk en derzelver lotgevallen. In het Nieuwe Testament zag men schaduwen, voorbeelden en voorzeggingen van de toekomende lotgevallen der christelijke kerk tot aan het slot der eeuwen. Met één woord, overal ontmoette men eenen verborgen zin. Terwijl men alzoo de eenvoudige bedoeling der gewijde schrijvers uit het oog verloor, verdwaalde men langs de misselijkste kronkelpaden in het onmeetbaar veld eener allegorische schriftverklaring, waar men nergens eenen uitweg in het gebied der waarheid aantrof. In elken regel eener redevoering der Profeten en Apostelen, in elke zinsnede der poëtische en leerstukkelijke schriften, in elken volzin van een historisch verhaal ontdekte men geheime bedoelingen van 's Heeren geest, die toegepast werden op den Zaligmaker en deszelfs levensbijzonderheden, op de verlossing van zondaren, door Hem daargesteld, op de grondvesting der christelijke kerk, op derzelver uit-

uitbreiding en lotgevallen. Overal had men het oog op de lotgevallen der christelijke kerk, welke tot zeven bijzondere perioden of tijdperken gebragt werd, of eindelijk op de krachtige werkingen der Goddelijke genade in de harten der menſchen. De gansch onberedeneerde drift, om overal uit het tegenwoordige in het toekomende tot aan het verſte gezigteinde te ſtaren, vereenigd met de bijzondere neiging, om allenthalve in elken regel van den gewijden Bijbel bewijs voor deze of gene leerſtelling van het geloofsbegrip zijns kerkgenootſchaps optesporen, bedierf geheel en al het zoo noodzakelijk, als aangenaam, werk der gewijde ſchriftuitlegging. Het gene men voor den, door de heilige ſchrijvers bedoelden, Bijbelzin hield, werd op deze wijze een donker floers, dat altoos voor het oog der eenvoudigſte Christenen de gouden waarheid, in de Goddelijke openbaring anders zoo helder blinkend en duidelijk, geheel bedekte, geheel onzigtbaar deed worden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Tegen de Coccejaanſche partij ſtond lijnregt over eene partij, die de Voetiaanſche heette. Zij had hare herkomst van GIJSBERT VOET, meest bekend onder den naam van VOETIUS, die eerst Predikant is geweest te *Heusden*, en daarna Hoogleeraar te *Utrecht*, waar hij overleden is ten jare 1676. Deerlijk waren, gelijk wij hebben aangemerkt, de leerſtellingen van den godsdienst, bij de Hervormden, misvormd door de inkleedſels eener ingewikkelde wijsgeerte uit de oude ſchool van ARISTOTELES. Daar nu COCCEJUS zich liet zien, om de godgeleerd- Berigt van de uitlegwijze der Voetianen.

na. C. G. Jaar 1552 tot 1700

heid van deze wanſtaltigheden te zuiveren, was het voetius, welke zich daartegen dadelijk aankantte, en om dit met te meer vrucht te doen, nu inzonderheid ook ter wederſtreving der geheel vreemde manier van ſchriftverklaren, door den anderen aangeprezen, er allerkrachtigst op aandrong, dat men de ſchriftuitlegging der Hervormeren behoorde te volgen. In deze betrekking kreeg hij ook eenen grooten aanhang, die in de geſchiedenis onder den naam van Voetianen bekend ſtaat. Deze allen droegen er roem op, dat zij als ſchriftuitleggers de voetſtappen drukten van KALVIJN, van GROTIUS, en van zoo vele anderen, die er van afkeerig waren om aan de woorden des Bijbels eenen dubbelden zin toe te kennen. Die roem kon den Voetianen nogtans in allen deele niet wel worden toegezwaaid. Zeker legden zij er zich meer op toe, dan de Coccejanen, om den waren, letterlijken zin van de woorden des Bijbels opteſporen. Dan desönaangezien was hunne wijze van ſchriftuitleggen gansch niet zoo eenvoudig, als zij toch naar het voorbeeld van KALVIJN en van DE GROOT had behooren te zijn. Wanneer zij den letterlijken zin in het juiste licht wilden ſtellen, ſtonden zij niet alleen gaarn in twijfel, aangaande het bedoelde der heilige ſchrijveren, maar gaven verſchillende, ſomtijds zeer vindingrijke, verklaringen der woorden op. Alle die verklaringen werden dan door hen zamen vereenigd, als maakten zij met elkanderen de ware beteekenis der woorden uit. Vervolgens maakten zij er vlijtig hun werk van, om den eenvoudigen Bijbelzin op alle

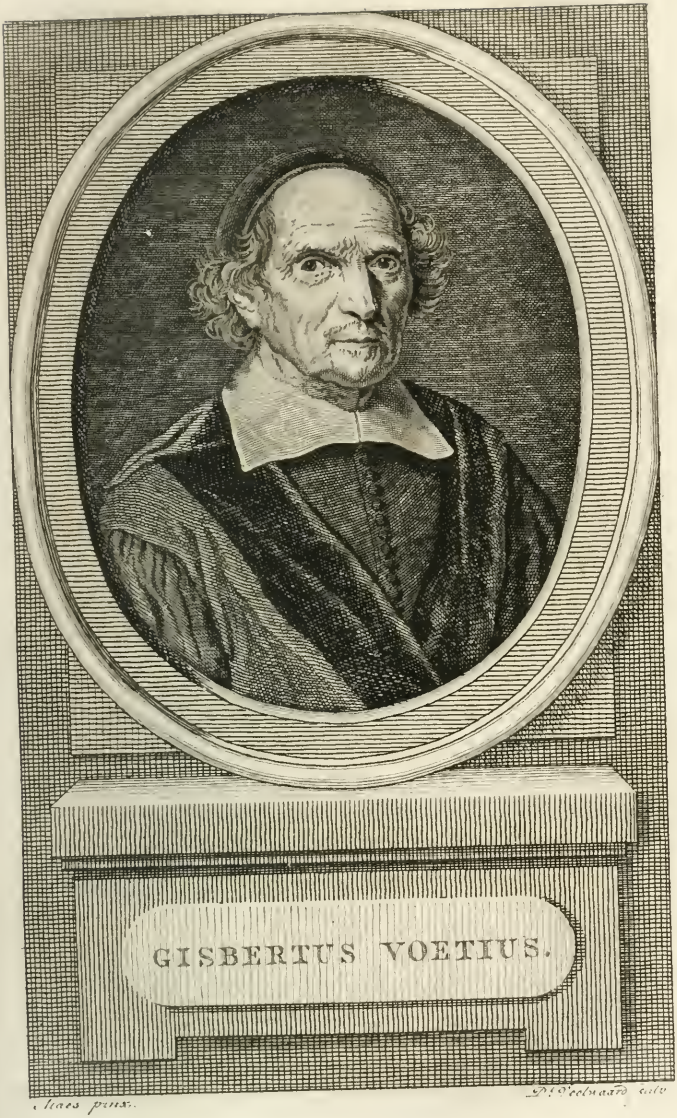
GISBERTUS VOETIUS.

mogelijke wijzen te vergeestelijken. Alles wat hun voorkwam, leerſtellingen, zedelesſen, voorzeggingen, hiſtoriſche taferelen, enz., bragten zij in ſlichtelijke ſpelingen, waarop hun vernuft zich meesterlijk ſcherpte, over op elk mensch, op zijne verdorvenheid, op zijne onmagt, op zijne wedergeboorte, bekeering, enz. Zeer ſterke tegenſtanders waren zij wel van de profetiſche Godgeleerdheid der Coccejanen, maar niettemin meenden zij veel meer voorſpellingen van den ſtaat der christelijke kerk in de Godsſpraken des Ouden Testaments te ontdekken, dan wij tegenwoordig. Te dezen aanzien hadden zij zeer veel op met eenen dubbelden profetiſchen, eenen, zoo zij het noemden, *ligchamelijken* en *geestelijken* zin. Bij voorbeeld JER. XXX en XXXI. was de allerduidelijkſte voorſpelling van het wederkeeren der Joden uit *Babel*, hetwelk daar alleen met zulke heerlijke verwen geſchilderd wordt, hunnes oordeels, het ligchamelijke kleed, dat over den geestelijken zin verſpreid lag. Dat kleed moest er afgenomen worden, en dan zag men het eigenlijke doel, waarbij men zich voornamelijk te bepalen had, te weten de geestelijke verlosſing van het geestelijk *Israël*, door den MESSIAS te wege gebragt. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Zoodanig was de heerſchende methode, waarnaar de Hervormde Theologanten, die het met de ſchool van COCCEJUS niet ééns waren, voornamelijk hier te lande, gewoonlijk den Bijbel meenden te moeten uitleggen. Men merkt hier uit, hoe, aan den eenen kant, de wijze der ſchriftuitlegging, welke de Coc-

na C. G. jaar 1552 tot 1700.

ceanen volgden, van die der Voetianen geheel verſchilde, maar ook hoe, aan den anderen kant, beider bijzondere wijzen in elkanderen vloeiden. Het verdubbelen, het ja, drie en viermaal verdubbelen, en daarna het vergeestelijken des letterlijken Bijbelzins, waarmede de Voetianen zich zoo zeer onledig hielden, had alle overeenkomst met het allegoriſche verklaren, waarin de Coccejanen de krachten van hunnen geest met zulk eene ſchranderheid deden werken (*).

Coccejaanſche ſchriftverklaarders.

Gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw was het dus met de Bijbelverklaring in de Hervormde kerk, hier te lande vooral, jammerlijk geſteld. Onder de Coccejanen, die aan het ſtelſel van COCCEJUS zich in het laatst der gemelde eeuw nog ſtijf vasthielden, mogen bijzonderlijk genoemd worden SALOMO VAN TIL, Hoogleeraar te *Leyden*, JOHANNES D'OUTREIN, Predikant te *Amſterdam*, FRANS BURMAN, de zoon, Hoogleeraar te *Utrecht*, JOHANNES BRAUNIUS, Hoogleeraar te *Groningen*. Van dezen evenwel onderſcheidde zich bij uitnemendheid HERMAN WITS of WITSIUS, Hoogleeraar eerst te *Franeker*, naderhand te *Utrecht*, en eindelijk te *Leyden*, waar hij ten jare 1708 overleed. Oor-

(*) Stalen van de ſchriftuitleggingen der Coccejanen en Voetianen vindt men in de werken voorecrst van COCCEJUS en VOETIUS zelven, en vervolgens van hunne aanhangers. Ons beſtek lijdt niet dezelven hier optenoemen. De voornaamſten willen wij boven opgeven.

Oorſpronkelijk was hij een Coccejaan, maar die zelf dacht, en zich niet door gezag liet leiden; ook bleef hij ſteeds een voorſtander der ſchool van COCCEJUS, doch werd een Hervormer van dezelve, zelfs ten aanzien van de ſchriftuitlegging. Dat profetiſche, allegoriſche verklaren door den geheelen Bijbel heen voldeed hem niet. Niet zelden bleef hij ſtaan bij den hiſtoriſchen of letterlijken zin der woorden, waarin de Coccejanen met algemeenheid van uitſpraak profetiën en allegoriën erkenden. Alzoo ſloeg hij een' middenweg in tusſchen de Voetianen en Coccejanen; maar behaalde er bij beiden geen' dank voor, gelijk men ligtelijk bevroeden kan, wijl hij noch bij genen noch bij dezen te huis hoorde, maar als een vreemdeling alleen ſtond (*). Uit zijne ſchool zijn de voortreffelijkſte mannen voortgekomen, en onder dezen de beroemde CAMPEGIUS VITRINGA, die ten jare 1680 Hoogleeraar geworden eerst in de Oosterſche talen, en naderhand in de Godgeleerdheid te *Franeker*, dit ambt heeft waargenomen tot het jaar 1722, toen hij overleden is. Uitmuntend, naar het voorbeeld van zijnen voortreffelijken meester WITSIUS, zijn ingerigt diens grooten mans ſchriftverklaringen, waarvan wel de voornaamſten gevonden worden in zijne ten jare 1714 in het licht gekomene uitlegging der godsſpraken van den Profeet JESA-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Men kan WITSIUS het best leeren kennen uit zijne *Miscellanea ſacra*, *Meletemata Leydenſia*, en uit zijnen *Commentarius in Epistolam* JUDÆ.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

SAIAS, een werk, dat door alle onpartijdige Theologanten ſteeds als het grootſte meesterſtuk van exegetiſche geleerdheid geroemd is, en nog heden geroemd wordt (*). In het vak der uitlegkunde is onder de voornaamſte Theologanten VITRINGA opgevolgd door ALBERT SCHULTENS, Hoogleeraar in de Oosterſche talen eerst te *Franeker*, daarna te *Leyden*, waar hij in het jaar 1750 overleden is. Deze, daar hij in de beoefening der Oosterſche talen een geheel nieuw ſtandpunt gekozen had, is ook de ſtichter geworden van eene nieuwe en betere behandeling der heilige ſchriften; waardoor allengs het groote verſchil tusſchen de Coccejaanſche en Voetiaanſche uitlegmethode geheel is opgeheven. Dan dit behoort niet tot het tijdperk, waarvan wij hier de geſchiedenis boeken.

Voetiaanſche ſchriftverklaarders.

Wij gaan dus over tot het in oogenſchouw nemen van de voornaamſte Voetiaanſche ſchriftverklaarders der zeventiende eeuw. Het getal van dezen was zeer gering. De Voetiaanſche Theologanten verledigden zich in het eerst zoo bijzonderlijk niet met het uitleggen der heilige ſchrift. Hun voornaamſte werk was het beoefenen van eene ſchoolsch wijsgeerige godgeleerdheid, en het praktikale behandelen van de geloofswaarheden des Evangelies. In het laatſte overtrof-

(*) De titel is *Commentarius in librum prophetiarum* JESAIÆ. Bekend zijn voor het overige 's mans hiertoe betrekkelijke ſchriften Ἀναχρισις *apocalypſeos* JOHANNIS *Apostoli*; 1705. *Commentarius in librum prophetiarum* ZACHARIÆ; 1734, en meer anderen.

troffen zij verre weg de Coccejaanſche Theologanten, die dit allernuttigst vak geheel onbearbeid lieten liggen. De vermaardſte van alle Voetiaanſche Bijbelverklaarders is geweest JOHANNES A MARCK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid eerst te *Franeker*, waar hij ten jare 1676 gekomen is, vervolgens te *Groningen*, en eindelijk te *Leyden*, waar hij overleed ten jare 1731. Deze geleerde man begreep ten laatſte, dat het de zaak der Voetiaanſche orde was, wilde zij hare eer ophouden, om zich met alle magt op de verklaring van den Bijbel toetelleggen, en gaf hierin dus een uitnemend voorbeeld aan zijne broederen, van tijd tot tijd onderſcheidene daartoe betrekkelijke ſchriften in het licht zendende (*). Hij begon hier mede in het laatst der zeventiende eeuw; doch kreeg onder de Predikanten weldra aan KNIBBE, HELLENBROEK en eenige anderen, doch onder de Hoogleeraars eerst na verloop van ſchier vijfentwintig jaren, waardige volgers; hoedanigen geweest zijn JOHANNES WESSELIUS, Hoogleeraar te *Leyden*, PAULUS HULSIUS, Hoogleeraar te

na G. C. jaar 1552. tot 1700.

(*) Huc ſpectant, quæ in lucem a MARCKIO ſunt emiſſa, ſcripta ſequentia; *Commentarius in Prophetas minores*; 1696, 1698, 1700, 1701; *Commentarius in Canticum* SALOMONIS; 1703; ; *Scripturariæ exercitationes ad viginti quinque ſelecta loca* V. T. 1709; *Exercitationes ſcripturariæ ad loca* N. T. *viginti quinque*; 1710; *In præcipuas quasdam partes Pentateuchi Commentarius*; 1713; *Sylloge diſſertationum philologicarum ad ſelectos quosdam textus* V. T. 1717.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

te *Groningen*, WILLEM VAN IRHOVEN, Hoogleeraar te *Utrecht*, enz.

Engelsche schriftverklaarders.

Gelijk in onderscheidene vakken der Theologische studie de Engelsche Godgeleerden den Nederlandschen de loef afstaken, zoo ook was dit het geval met betrekking tot de Bijbelexegese, gedurende ten minste de tweede helft van het tijdperk, waarvan wij hier de geschiedenis leveren. Al vroeg trouwens werden de Engelsche Godgeleerden tot de beoefening van dit allernuttigst vak opgewekt door de stoute aanslagen der Deïsten, die zich niet schaamden, door de gewone verklaringen der heilige schrift in het belagchelijke te stellen, alzoo de heilige schrift zelve in de grootste verachting te brengen. De uitlegmethode der Coccejanen in de *Nederlanden* en elders gaf den ongeloovigen hiertoe geene geringe aanleiding, zoo het scheen; en dit was dus oorzaak, dat de Engelsche Theologanten, van dezelve afkeerig blijvende, eene meer eenvoudige wijze van schriftverklaren volgden, en door dien weg allengs eenen vrij gezonden smaak kregen in zuivere opheldering van den Bijbel, waardoor de waarheid van den Christelijken Godsdienst aan alle zijden genoegzaam geschraagd konde worden, en voor allen, die door vooroordeel niet verblind waren, een veel bekoorlijker aanzien bekwam. Welke groote vorderingen zij in dezen gemaakt hebben, of liever welken reinen smaak zij in goede schriftverklaringen hadden, bewijst het vermaarde werk, dat eenige Engelsche Godgeleerden, met name JOHAN PEARSON, ANTONIUS SCATTERGOOD, FRANS GOULD-

GOULDMAN en RICHARD PEARSON, op kosten van KORNELIS BEE te *Leyden*, in het jaar 1660, hebben uitgegeven, onder den titel *Critici ſacri*, dat is, *Oordeelkundige Schriftuitleggers* (*), beſtaande uit negen folianten. Wel niet hebben de Engelſche Godgeleerden de eer gehad, bij deze uitgave, van het oordeelkundig ſchoone, dat in dit werk gevonden wordt, wijl het meeste herkomſtig is van buitenlandſche, inzonderheid Nederlandſche, Godgeleerden, als ERASMUS, CASTELLIO, DRUSIUS, AMAMA, GROTIUS, enz.; maar zij hebben er de eer van gehad, dat al dit ſchoone, met oordeel en ſmaak bij elkander verzameld is. Dit heeft men alleen aan hen te danken. Op de gedane keuze heeft nogtans niet weinig invloeds gehad de tijd, waarin zij leefden, als beneveld door den damp der, na de Hervorming uit de menigvuldige twisten ontſtane, vooroordeelen en misbegrippen. Van daar, dat er exegetiſche verklaringen in voorkomen, die, tegenwoordig altoos, nu men weder op de hoogte ſtaat, waarop de Hervormers zich bevonden, algemeen verworpen worden. Dit gebrek trouwens werd aldra reeds ingezien door ſommige Engelſche Theologanten, onder welke MATTHEUS POLUS of POO-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) De breedvoerige titel is *Critici ſacri, ſive clariſſimorum virorum in ſacro ſ. utriusque fœderis Biblia doctiſſimæ annotationes atque tractatus theologico-philologici.* Doorgaans wordt dit werk genoemd *Biblia critica.* Te *Amſterdam* is hetzelve uitgegeven ten jare 1698.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

POOLE, Predikant te *Londen*, een kort begrip van het werk vervaardigde, met exegetiſche bijvoegſelen verrijkt uit de ſchriften van PISCATOR, JUNIUS, BUXTORF enz. Dit werk verſcheen in het licht ten jare 1669 (*). Maar ook dit werk heeft thans die waarde niet meer, welke het voorheen, naar het oordeel van de Godgeleerden, die na de Hervorming weder waren achteruitgegaan, gehad heeft. Wanneer men er de exegetiſche verklaringen van ERASMUS en GROTIUS, en van de Hervormers uit wegneemt, blijft er weinig in over, dat van gewigt en belang is (†).

Hiſtoriſch berigt van de Syſtematiſch-dogmatiſche Godgeleerdheid.

Wij gaan over tot het hiſtoriſch berigt van de Syſtematiſch-dogmatiſche Godgeleerdheid in de hervormde kerk, gedurende dit tijdperk. Bepalen wij ons dus bij het ſtandpunt, waarvan de Zwitſerſche Hervormers zijn uitgegaan! Bloeijend, hebben wij gezien, was de ſtaat der geleerdheid van deze wakkere mannen. Zij zagen uit hunne eigene oogen, die helder waren, zij wisten het ware van het valſche te onderſcheiden; zij werden door geene ſchroomvalligheid terug gehouden in het voordragen van het gene waar

(*) De titel is *Synopſis criticorum aliorumque ſcripturæ ſacræ interpretum & commentatorum.* Het werk is best bekend onder den naam van POLI *Synopſis.*

(†) Een breedvoeriger geſchiedkundig berigt van de uitlegging en uitlegkunde des Bijbels, in de hervormde kerk, vindt men in mijne *Geſchiedenis van de chriſtelijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII Deel, bl. 376-514.

waar van zij zich overreed hielden; vrijmoedig kwamen zij met hunne gevoelens voor den dag; zij waren edeldenkend, voorzigtig en zedig. Zij waren, met één woord, Godgeleerden, zoo als regtschapen Godgeleerden behoorden te zijn. Van hen kon men dus, met betrekking tot de Syſtematisch-dogmatiſche Godgeleerdheid, niets anders verwachten, dan het gene goed en ſchoon is. Van ZWINGLIUS, die de hoofdperſoon onder de Zwitſerſche Hervormden geweest is, heeft men twee, hier meldenswaardige geſchriften, die wel niet den vorm van een dogmatisch Syſtema hebben, maar toch dogmatiſche verhandelingen zijn, in zich bevattende eene eenvoudige en gegronde voordragt van wel ontwikkelde en verklaarde geloofswaarheden, duidelijk en bondig uit den Bijbel bewezen, door gegronde redeneringen krachtig geſtaafd, en tegen andersdenkenden mannelijk verdedigd. De geheele voordragt daarenboven is geheel vrij van alle ſchoolſche haarkloverijen, waar van de dogmatiek der Roomſche Godgeleerden zoo geheel vol was. ZWINGLIUS had de wijsgeerte van ARISTOTELES, als met de Christelijke Godgeleerdheid onbeſtaanbaar, uit zijn onderrigt geheel gebannen. De twee ſtraks gemelde ſchriften, door ZWINGLIUS uitgegeven, waren *Eene korte en christelijke inleiding in de Evangelieleer* (*); en *uitlegkundig vertoog over den wa-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Brevis in Euangelicam doctrinam Iſagoge.* Inſerta est excellentiſimi viri operibus; Tom. I. p. 264-278; edit. *Tig.* a. 1581.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

waren en valſchen godsdienst (*). In het eerſte vindt men ſommige leerſtukken, ſchoon niet zoo ſtelſelmatig, als doorgaans in de Syſtemen plaats heeft, doch zeer ordelijk en oordeelkundig tevens behandeld. Het andere geſchrift is meer Syſtematisch bearbeid; het is verdeeld in onderſcheidene hoofdſtukken, als over den godsdienst, over God, over den mensch, over het Evangelie, over de wet, de zonde, enz. Niet zeer ongelijk aan het eerſte geſchrift is nog een derde van ZWINGLIUS, getiteld, *Korte en duidelijke verklaring van het christelijke geloof* (†).

KALVIJNS verdienſten te dezen aanzien.

Noodig vond het alleszins de opvolger van ZWINGLIUS in het werk der Hervorming, de groote KALVIJN, dat er een meer planmatig, ook meer uitvoerig dogmatisch Syſteme bearbeid en den aankomenden Godgeleerden aan de hand werd gegeven. Dit leverde hij zelf ten jare 1536, onder den titel van *Onderwijs in den christelijken godsdienst* (§). Het is vervaardigd in het Latijn, maar in meer dan eene an-

(*) *De vera & falſa religione commentarius.* Inſertus est ZWINGLII operibus; T. II. p. 158–243.

(†) *Christianæ fidei brevis et clara expoſitio.* Inſerta etiam est eiusdem viri eximii Opp. T. II. p. 550–64.

(§) *Inſtitutiones Religionis christianæ.* Het werk is daarna door KALVIJN meer dan eens verarbeid, en eindelijk uitgekomen ten jare 1559, met den titel *Inſtitutio christianæ religionis, in libros quatuor nunc primum digesta, certisque distincta capitibus ad aptisſimam methodum; aucta etiam tam magna accesſione, ut propemodum opus novum haberi posſit.*

andere taal overgezet. Dit Syſteme is geheel niet ſcholastiek; evenwel, daar hetzelve mede moest dienen, naar 's opſtellers doel, om de drogredenen der Roomſche ſcholastieken te wederleggen, was het hem onmogelijk geweest, van het gebruik der wijsgeerte in dezen aftezien, en daar er te dien tijde geene andere wijsgeerte gevolgd werd, dan die van ARISTOTELES, won deze alzoo weder eenigzins het veld in de ſcholen der Hervormde Theologanten. KALVIJN trouwens was van de jeugd aan een beoefenaar geweest van de wijsgeerte van ARISTOTELES; maar overdreef haar niet ter verdonkering van de christelijke geloofsleer; ſchoolſche ſpitsvindigheden vermeed hij; ſchoolſche onderſcheidingen alleen behield hij. Zijne ſchriftverklaring in dit werk is oordeelkundig. Kiesch en keurig was hij voornamelijk in het bijbrengen van Bijbelplaatſen ter ſtaving van Bijbelwaarheid. Niet alle zoodanige plaatſen, als men daartoe voorheen had, en naderhand ook weder heeft gebruikt, werden door hem voor geldig verklaard. Een aantal derzelve werden door hem verworpen, als geene de minſte kracht hebbende. Hij zag op de deugdelijkheid der bewijzen, en niet op de veelheid. Te wenſchen ware het dus geweest, dat de Hervormde Theologanten bij de beoefening der dogmatiek ſteeds hunne lamp aan KALVIJNS licht ontſtoken hadden; zij zouden niet zoo dikwerf buiten het ſpoor gedwaald, maar meer en beter den regten weg gehouden hebben (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Voor

(*) Quæ legatur, apprime digna est hiſtoria literaria

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Voor de dogmatiek werkte nevens KALVIJN ook deszelfs leerling THEODORUS BEZA, in eenige schoon geheel geene systematische schriften; als daar waren *Belijdenis van het christelijk geloof* (*); *de Hoofdleer van het geheele christendom* (†); *Christelijke vragen en antwoorden, waarin de voornaamste hoofdstukken van den christelijken godsdienst ontwikkeld worden* (§). Het laatste vooral komt hier het meest in aanmerking (**); als behelzende eene zeer bevattelijke voordragt der leer, veraangenaamd door eenen keurigen stijl. Jammer nogtans is het, dat in hetzelve, gelijk ook in de beide andere genoemde schriften (††), de kenmerkelijke leer van KALVIJN, aangaande de voorverordening, gezond en gegrond in haren aard, door BEZA's te grooten ijver in het oog altoos van bevooroordeelden zeer ontzuiverd en verzwakt wordt. Hiermede heeft de geleerde man aan de hervormde kerk juist geenen dienst gedaan.

Verdiensten van BEZA.

Van HYPERIUS.

Met meer wijsheid, ook met meer gematigdheid en be-

de CALVINI *Institutionibus religionis christianæ*, obvia in GERDESII *Misc. Gron.* T II. P. I. p. 451. seqq.

(*) *Confessio christianæ fidei.*

(†) *Summa totius Christianismi.*

(§) *Quæstionum & responsionum christianorum libellus, in quo præcipua christianæ religionis capita κατ' επι θεσμὸν proponuntur.*

(**) Reperitur hic libellus in doctissimi viri *Tractat. Theol. Vol.* I. p. 669.

(††) Hæc etiam exstant in BEZÆ *Tract. Theol. Vol.* I. p. 1-79, 170-205.

bedaardheid handhaafde KALVIJNS leer te dien aanzien de voortreffelijke GERARD ANDREAS HYPERIUS, of VAN IEPEREN, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Marburg*, van wien men een theologisch dogmatisch leerboek heeft, doch dat niet voltooid is. Ook is hetzelve eerst na zijnen dood uitgegeven ten jare 1567, onder den titel van *Drie boeken der voornaamſte leerſtukken van den christelijken godsdienst* (*). Hetzelve zoude uit zes plaatſen of hoofdafdeelingen beſtaan hebben, die ten onderwerpe hadden: I. God; II. den Mensch; III. de Kerk; IV. de Wet en het Evangelie; V. de Sakramenten; VI. de Voleinding. Dan de drie eerſte afdeelingen zijn ſlechts bewerkt, en wel op eene zeer eenvoudige en duidelijke wijze, niet alleen voor het verſtand, maar ook voor het hart, geheel niet ſcholastiek, maar zeer bijbelmatig. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In dien zelfden geest waren ook bearbeid de dogmatiſche ſchriften van WOLFGANG MUSCULUS (†), BENEDICTUS ARETIUS (§), PETRUS MARTYR (**), JOHANNES PISCATOR (††), en DAVID PAREUS (§§). Van MUSCULUS enz.

De-

(*) *Methodus Theologiae, ſive præcipuorum christianæ religionis locorum communium libri tres.*

(†) Van hem heeft men *Loci communes theologici*, uitgekomen 1573.

(§) Van hem is *Examen theologicum*; 1584.

(**) Van hem zijn *Locorum communium theologicorum libri tres*; 1580.

(††) Van hem is *Volumen theſium theologicarum*; 1596.

(§§) Van hem heeft men *Decuria collegiorum theologicorum*; 1611.

n. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Deze allen waren vervreemd van de ſcholastieke methode; zij zelven waren geene vijanden van de oude Ariſtoteliſche wijsgeerte; zij beſtudeerden die, zoo als zij van de verbasteringen, welke ze in de middeneeuwen vooral geleden had, gezuiverd was door MELANCHTHON en anderen, maar zij maakten er voor de Godgeleerdheid geen misbruik van; zelfs onthielden zij zich van wijsgeerige kunsttermen, die toch de leer meer benevelden, dan opklaarden.

Wederinvoering van de Scholastieke Godgeleerdheid door MACCOVIUS.

De eerſten, die te dezen opzigte van den regten weg zijn afgeweken, waren GELLIUS HOTZENUS, eigenlijk JELLE HOTZES, in het laatst der zestiende eeuw Predikant te *Leeuwaarden*, naderhand te *Bolsward*, WILLEM AMESIUS, eerst Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, naderhand te *Rotterdam*. Deze laatſte nogtans zag reeds te *Franeker* het verkeerde van deze leerwijze in, en liet dezelve geheel varen. Onder allen was wel de voornaamſte AMANDUS POLANUS A POLANSDORF, een *Sileſiër* van geboorte, die ten jare 1610 als Hoogleeraar te *Bazel* overleden is. Deze vereenigde in zijne wijsgeerige ſtudien de grondbeginſelen van ARISTOTELES met die van RAMUS, en maakte alzoo van dezelven gebruik in zijne theologisch dogmatiſche letteroefeningen, blijkens zijn ten jare 1610 uitgekomen *Zamenſtel der christelijke godgeleerdheid* (*). Dit eene en andere evenwel zoude waarſchijnlijk geene of zeer geringe gevolgen gehad hebben, ware niet als een hervormer of liever misvormer der theologiſche

(*) *Syntagma theologiæ christianæ.*

ſche wetenſchap opgeſtaan JOHANNES MAKOWSKI, doorgaans genoemd MACCOVIUS, een Poolsch edelman, die ten jare 1615 Hoogleeraar beide der Godgeleerdheid en der Natuurkunde te *Franeker* werd, en daar de ſcholastieke manier van de Godgeleerdheid te onderwijzen, die men nu ſints zoo vele jaren met regt verworpen had, weder invoerde. Deze geleerde man werd in het laatst van het jaar 1618 door de Predikanten der klasſis van *Franeker*, die geruggeſteund waren door deszelfs ambtgenoot SIBRANDUS LUBBERTI, beſchuldigd van *Remonſtrantſche* onregtzinnigheden op eenen toon, die te hooger klonk naar gelang toen reeds eene nationale Synode te *Dordtrecht* vergaderd was, om zoodanige misbegrippen uit de kerk te drijven. De Staten van *Vriesland*, liefst de zaak in verſchil binnen hunne eigen provintie, en onder hun eigen oog, ook door hun eigen gezag, afgedaan ziende, onderhielden, door eene uit hun midden daartoe benoemde kommisſie, in de tegenwoordigheid van drie Vrieſche Predikanten (*), den aangeklaagden MACCOVIUS, maar met eenen ongunſtigen uitſlag. De ſchuld daar van ſchijnt gelegen te hebben in het vooroordeel der Geestelijkheid tegen hem, een vooroordeel, dat door geene politieke achtbaarheid ſchijnt verbroken te hebben kunnen worden. De Staten van *Vriesland* daarentegen, ſchoon der Remonſtrantſche partij niet zoo

(*) Dezen waren HERMANNUS KOLDE, FLORENTIUS JOHANNES en JOHANNES BALK, Predikanten te *Leeuwaarden*, te *Sneek* en te *Workum*.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

zoo zeer toegedaan, waren niet te min liberaal van denkwijze ten aanzien van godsdienstige verschillen omtrent min belangrijke punten, gelijk zij trouwens, over het geheel, ten allen tijde van dien kant waardig geweest zijn geroemd te worden. Gaarn hadden zij dus MACCOVIUS zien zegevieren over zijne vijanden, gaarn zelven hem gedekt tegen derzelver verdere aanslagen. Maar de onderhandeling tusschen beide partijen, in hunne tegenwoordigheid voorgevallen, was zoo hevig geweest, dat alle hunne wenschen in eens verijdeld waren. Geen ander middel, om MACCOVIUS te redden, schoot er dus over, dan dat men hem aanmoedigde, om zich voor de toen gehouden wordende *Dordtsche* Synode te verdedigen en te zuiveren. De Vriesche Staten boden zelfs hem ter goedmaking zijner reize derwaarts twee honderd guldens aan, welke hij echter terug zoude moeten geven, indien hij veroordeeld mogt worden. En op de zaak van MACCOVIUS en op de onpartijdigheid der *Dordtsche* Synode schijnen dus de Staten het onbepaaldste vertrouwen gesteld te hebben. Ook te dezen aanzien vonden zij zich niet bedrogen. Den 25sten van Grasmaand 1619 werd 's mans zaak door de Synode onpartijdiglijk onderzocht, en dus beslist, dat hij geheel zonder grond van onregtzinnigheid beschuldigd was; doch dat hij, in zijne Akademische lesen, die eenvoudigheid van leerwijze en klaarheid van uitdrukking niet gebruikt had, die zoo zeer te prijzen waren in een' openbaren leeraar van den christelijken godsdienst, maar de scholastieke leer-

leerwijze der Roomschgezinden, bij de Hervorming mede uit de kerk gebannen, weder op de Nederlandsche Hoogeschoolen had willen invoeren, door donkere, dubbelzinnige kunsttermen en wijsgeerige uitpluizingen te volgen, zoo als men die in de schriften van BELLARMINUS, SUAREZ en anderen aantrof (*). MACCOVIUS werd door de Synode dus slechts vermaand, om zich voortaan van zulk eene scholastieke leerwijze te onthouden. Hij betuigde wel hier aan, zoo veel hem mogelijk ware, te willen voldoen; maar hierin schoot hij vervolgens te kort; moedig en koen op eene, over de aanvallen van zijne aanklagers behaalde, zege, vierde hij aan het jeugdige vuur, dat in hem brandde, te zeer bod, en voer voort op eenen scholastieken trant zijne leerlingen te onderwijzen. En welken invloed hij in dezen gehad hebbe op de Godgeleerdheid der hervormde kerk, kan daaruit ligtelijk worden opgemaakt, dat zijne school steeds overvloeide van leerlingen, die, uitgelokt door zijnen roem, van alle zijden zich aan zijne voeten schaarden, en dat wel gedurende den tijd van één en dertig jaren. Zijne scholastieke leerwijze kan men zien uit zijne *Gemeene theologische plaatsen* (†), die in *Franeker* zijn uitgekomen ten jare 1639, en na 's mans dood vermeerderd door NIKOLAAS ARNOLDI

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) Vid. *Epist. præst. vir.* CCCL. Ook zie men BRANDTS *Geschiedenis der Reformatie* III D. bl. 565 en volgg. en het *Diction. hist. & crit.* van BAILE op het woord MAKOWSKI.

(†) *Loci communes theologici.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

DI ter zelfde ſtede in het licht kwamen in het jaar 1650, en uit eenige andere theologiſche ſchriften (*).

Ook bevorderd door WALÆUS.

Trouwens na het houden der *Dordtſche* Synode onderwezen ten tijde van MACCOVIUS aan andere hoogeſcholen van ons vaderland ook reeds deze en gene Hoogleeraars der Godgeleerdheid, die aan het weder invoeren der ſcholastiekerij mede het hunne toebragten. Onder dezen mag inzonderheid genoemd worden ANTONIUS WALAEUS, of de WAELE, Hoogleeraar te *Leyden*, wiens ſcholastieke leerwijze kenbaar is uit eenige door hem voor het publiek vervaardigde ſchriften, waarvan ſommigen door hem zelven, anderen na zijnen dood, zijn uitgegeven (†). In het eerſte beneden gemelde geſchrift heeft hij getracht de zedeleer van ARISTOTELES bruikbaar voor Christenen te doen zijn, door dezelve in het algemeen te verbeteren, en naar de zedeleer van het Evangelie te vervormen.

Zeer bevorderd door CLOPPENBURG, ARNOLDI en ande-

Beide deze voorſtanders der ſcholastieke Godgeleerdheid kregen ſtraks tot volgers JOHANNES CLOPPENBURG, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, eerst te *Harderwijk*, naderhand te *Franeker*, waar hij overleden is ten jare 1652 (§), NIKOLAAS ARNOLDI,

(*) Als daar waren *Quæſtiones theologicæ*, 1631 en 1632. Na zijnen dood verſchenen zijne *Diſtinctiones & regulæ theologicæ & philoſophicæ*, 1656.

(†) *Compendium Ethicæ Ariſtotelicæ ad normam veritatis christianæ revocatum*, ten jare 1627; na zijnen dood zijn uitgegeven *Loci communes theologici*.

(§) Hij gaf in 1648 uit *Exercitationes ad locos communes theologicos, cum Aphorismis theologiæ christianæ*.

DI, ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, zijnde aldaar geſtorven ten jare 1680 (*), SAMUEL MARESIUS, eigenlijk DE MARETS, eerst Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Sedan*, en vervolgens te *Groningen*, overleden aldaar ten jare 1673 (†), MARKUS FREDERIK WENDELIN, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Anhalt* (§), en meer anderen. Niemand evenwel heeft meer zijn best gedaan om de ſchoolſche Godgeleerdheid weder in bloei te doen komen, dan de beroemde GIJSBERTUS VOETIUS, hier voor reeds gemeld, die zich in vollen nadruk den naam van *Scholastiek* heeft waardig gemaakt. Ten jare 1648 en vervolgens zijn door hem in het licht gegeven *Uitgelezene theologiſche verhandelingen* (**); welk werk een volledig theologisch ſtelſel is van geloofswaarheden en zedekundige leſſen. In hetzelve heerscht niet alleen eene drooge ſchoolmatige voordragt, maar hetzelve is vol van ſpitsvindige navorſchingen, ingewikkelde vraagſtukken en beuzelachtige kleinheden, zoo als zij in de ſyſtemen der oude ſcholastieken gevonden worden. Geenszins is het dus te verwonderen, dat

na C. G. Jaar 1552. tot 1700. ren, bijzonder door VOETIUS.

(*) Van hem is geen dogmatisch theologisch ſyſtema nagelaten; maar zijne ſchriften in het algemeen zijn op eene ſcholastieke leest geſchoeid.

(†) Van MARESIUS heeft men *Breve ſyſtema univerſae theologiae*; 164[illegible].

(§) Van dezen zien het licht *Christianæ theologiæ Lib.* II. *methodice diſpoſiti*; 1634.

(**) *Selectæ diſputationes theologicæ.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

dat velen, die zich met zoo eene leerwijze niet konden vereenigen, hartelijk wenschten naar eene verandering en verbetering.

Dezelve wordt weder verbannen door COCCEJUS.

Ook die wensch werd vervuld. JOHANNES COCCEJUS, ons reeds uit het historisch berigt van de uitlegging des Bijbels bekend, ſtond eindelijk op, om de ſcholastieke Godgeleerdheid, ware het mogelijk, weder uittedrijven. Ook dat gelukte hem bij vele, zeer vele Hervormden. Een vijand zijnde van de Ariſtoteliſche wijsgeerte, ook ja met geene wijsgeerte iets op hebbende, wilde hij als een voortreffelijk ſchriftuitlegger geene andere geloofsleer, dan eene zuiver bijbelſche, gangbaar doen worden, die van alle bovennatuurkundige termen, onnutte vraagſtukken en ſchoolſche ſpitsvindigheden ontbloot, den volksleeraar meer te ſtade konde komen. Wat zijn bijzonder theologisch leerſtelſel betreft; ook dit was in eenen geheel anderen vorm gegoten, dan men tot nog toe gekend had. Bij het lezen der heilige ſchrift meende hij gevonden te hebben, dat de gewijde ſchrijvers de wijze, waarop zondaars van God gezaligd worden, als een *verbond van God met de menſchen* plegen te beſchouwen. Die gedachte bekoorde den zelfdenkenden man diermate, dat hij geene zwarigheid maakte, de ganſche geloofsleer onder het beeld van zoodanig een verbond voorteſtellen. Hetzelve legde hij ten grondſlage van een gezuiverd, onwijsgeerig en geheel bijbelsch ſyſteme. Het *verbond* beſchouwde hij als tweeledig, namelijk als een *werkverbond*, door God met den mensch opgerigt voor den val, en als een *genadeverbond*, door

door God met den mensch gemaakt na den val. Wijders dacht hij nog aan een bijzonder verbond, dat God de Vader met zijnen Zoon CHRISTUS had aangegaan. Hier uit nam COCCEJUS aanleiding om de voordragt der leere onder woorden en termen te brengen, welke men gewoon is bij het treffen en onderhouden van menschelijke verdragen te gebruiken. Als zoodanig is geheel bearbeid 's mans werk, getiteld, *de hoofdsom der leere van het verbond en testament van God* (*); hetwelk het eerst in *Franeker* uitkwam ten jare 1648, en naderhand met vermeerderingen verscheidene malen herdrukt werd. Bij COCCEJUS was het tevens een doorgaand denkbeeld geworden, dat alle verbond van God de gedaante van een Testament, en wederzijds alle Testament de gedaante van een verbond hadde, en dat daarom in de heilige schrift de woorden, die een *verbond* (†) beteekenen, dan eens genomen worden voor een *verbond*; dan voor een *testament*.

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Dit werk van COCCEJUS moet echter niet als een volledig systeme worden aangemerkt; het is niet meer, dan eene grondschets, waar naar zijne volgelingen hunne theologisch dogmatische stelsels bearbeid hebben. Eén der eersten onder dezen was WILLEM MOMMA, een *Hamburger* van geboorte, Hoogleeraar der Godgeleerdheid en Predikant in den *Ham*, en naderhand doch voor een' zeer korten

Ook door MOMMA en anderen.

(*) *Summa doctrinæ de fœdere & testamento Dei.*

(†) ברית en διαθηκη.

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

ten tijd te *Middelburg* in *Zeeland* (*). Deze gaf in het licht te *Amſterdam* in het jaar 1673 *Drie boeken van de verſcheidene gelegenheid en ſtaat der kerke Gods, onder de drieërlei huishouding der Patriarchen en des Ouden en eindelijk des Nieuwen Testaments* (†). MOMMA hield zich ſtiptelijk aan de leerwijze van zijnen Meester COCCEJUS, ook aan deszelfs begrippen en aan de leiding van die begrippen. Met meerdere vrijheid van denken, met meerdere oorſpronkelijkheid en dus ook met meerderen roem trad in het voetſpoor van COCCEJUS de geleerde FRANS BURMAN, eerst Predikant te *Hanau*, en daarna Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Utrecht*, waar hij overleden is ten jare 1679. Deze week in verſcheidene bijzonderheden van COCCEJUS af, vooral ten aanzien van de behandeling der profetiſche ſchriften. Hij heeft alzoo het eene en andere ter verbetering van het *Coccejanisme* toegebragt, ook in het door hem ten jare 1671 uitgegevene ſyſtematiſche leerboek, onder den titel van *Kort begrip der Godgeleerdheid* (§). In geen

(*) Hij werd aldaar uit politieke inzigten van zijnen post ontzet ten jare 1676, vertrok met de woning naar *Delft*, en overleed aldaar ten jare 1677.

(†) *De varia conditione & ſtatu Eccleſiæ Dei ſub triplici œconomiâ, patriarcharum ac Testamenti V. & denique N libri tres.*

(§ *Synopſis theologiæ & ſpeciatim oeconomiæ fœderum Dei ab initio ſeculorum usque ad conſummationem eorum.*

geen theologisch leerboek der Coccejanen echter zijn zoo vele kunstwoorden gebezigd, als in dit van BURMAN, geene wijsgeerige, maar regtsgeleerde kunstwoorden, welke bij het aangaan van menschelijke verbonden en kontrakten gangbaar zijn. Ook is dit het eerste leerboek, waarin de wijsgeerte van DESCARTES hier en daar doorstraalt. Zelfs komen er, 't gene nog vreemder is, bij het behandelen van Gods almagt, eenige wijsgeerige gedachten in voor, die woordelijk overgenomen zijn uit de schriften van SPINOZA (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De echte Coccejanen anders beschouwden de theologie als eene wetenschap, die eeniglijk beoefend moest worden met behulp van den Bijbel, en waarbij de wijsgeerte niet te stade kwam. Doch daar in de scholen der Philosofen de wijsgeerte van DESCARTES allengs de plaats innam van die van den grijzen ARISTOTELES, zag men dezelve ook onder de Coccejaansche Theologanten eerst slechts bij deze of gene leerstukken, zoo als bij Gods almagt, bij Gods besluit, enz., vervolgens bij meer, en eindelijk bij meest allen voor den dag komen. De Voetianen intusschen bleven aan hunnen geliefden ARISTOTELES gehecht. Alzoo begon de theologische wetenschap der Coccejanen op nieuw bezwalkt te worden met onvoegelijke kunsttermen van eenen anderen wijsgeerigen stempel. Niet ongegrond Invloed der Kartesiaansche wijsgeerte op de Godgeleerdheid der Coccejanen.

(*) *Cogitata Metaphysica*; C. IX. Dit is aangetoond door VAN LIMBORCH *Theol. christ.* Lib. II. C. XV. § VI. & seqq.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

grond bleek dus de beſchuldiging der Voetianen te zijn, tegen de vrienden van COCCEJUS ingebragt, nopens derzelver ſterke geneigdheid voor de nieuwe wijsgeerte, die vele tegenſtanders vond, van welke zij voor den christelijken godsdienst verderfelijk gehouden werd. Niemand nogtans der Coccejaanſche Theologanten gaf daar van oogenſchijnlijker bewijzen, dan ABRAHAM HEYDANUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, in een dogmatisch ſyſteme, dat hij in het licht zond ten jare 1676 (*). Nevens HEYDANUS mag hier geplaatst worden zijn ambtgenoot CHRISTOPHORUS WITTICHIUS, die, ſchoon hij wel niet een theologisch leerſtelſel uitgegeven heeft, nogtans zijn wijsgeerig onderwijs in de Godgeleerdheid, naar de grondbeginſelen van DESCARTES geſchikt, in eene altijd volle ſchool met zulk eene gevalligheid wist aanteprijzen, dat vele Coccejanen, zijne voetſtappen volgende, zich al lager en lager in de nieuwe wijsgeerte verdiepten, en er geen' minderen prijs op ſtelden dan de Scholastieken op de wijsgeerte van hunnen ARISTOTELES.

Verdienſten van WITSIUS.

Niet alle de Coccejaanſche Godgeleerden lieten zich op deze wijze van den regten weg afleiden. Er waren onder hen, die zich ſtiptelijk aan de denkwijze van hunnen grooten voorganger hielden, van alle hoe genoemde wijsgeerte, in betrekking tot de Godgeleerdheid, vervreemd waren, en de Godgeleerdheid alleen gegrond achtten op eene verſtandige beoefening der gewijde Bijbelſchriften. Hierin maakten

(*) De titel was *Corpus Theologiæ christianæ.*

ten zij dus grooter vorderingen, dan de overigen; van waar dan ook, dat zij, bij een helderer inzigt van zaken, wel eens van COCCEJUS afweken, en de waarheden wel eens uit een ander oogpunt beſchouwden. Uit de klaſſe van dezen is wel het meest beroemd geweest HERMANNUS WITSIUS, hier voor reeds gemeld, die ten jare 1677 in het licht gaf *vier boeken over de huishouding van Gods verbonden met de menſchen* (*). In dit werk wordt allerwege aangetroffen eene verſtandige voordragt der ſtellige waarheden, een bijbelmatig betoog van dezelven, gezonde uitlegkunde, voorzigtige vrijheid in denken, en zedige wederlegging van anders gevoelenden. Gelijk in de exegeſe van de heilige ſchrift, 't gene wij hier voor (†) gezien hebben, zoo ook in de dogmatiek had hij niemand tot gids, noch COCCEJUS, noch VOETIUS; hij was geheel zelfdenker, een *eklektikus*, die zijnen eigen gang hield, en bij zijn eigen doorzigt in zaken van allen gaarn overnam het gene hem best voorkwam. Schoon hij gevormd was tot zulk een' voortreffelijken Theologant te *Utrecht* in de ſcholen van VOETIUS, ESSENIUS en HOORNBEEK, en te *Groningen* in die van MARESIUS, allen tegenſtanders van de Coccejaanſche leerwijze, was hij nogtans in den grond meer Coccejaan dan Voetiaan; ook hij bleef het in zoo verre, dat hij van de grondbeginſelen, door na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *De œconomia fœderum Dei cum hominibus Libri quatuor.*

(†) Zie bl. 136, 137.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

door COCCEJUS gelegd, ſteeds uitging, maar langs zijnen eigen weg, en dikwerf geene de minſte zwarigheid maakte, dien grooten voorganger te verlaten, wanneer hij deszelfs afwijkingen van het regte ſpoor meende te zien. Het Coccejanisme van WITSIUS is derhalve veel oordeelkundiger, dan dat van MOMMA, BURMAN, HEYDANUS en anderen. Alhoewel hij zich, gelijk alle de overige Coccejanen, bediende van dubbelzinnige kunstwoorden, uit de regtsgeleerdheid en vierſcharen ontleend, heeft hij nogtans de verbondsvoordragt zeer verbeterd, en aan anderen wenken gegeven, om dezelve tot meerdere volkomenheid te brengen. Of liever door geenen gezindheidsijver gedreven, trachtte hij de Coccejanen met de Voetianen te vereenigen. Allen, wilde hij, zouden zich, met eene geregelde vrijheid van geest, daarop toeleggen, dat zij, elk naar zijn licht, de waarheid opſpoorden, zonder partijzucht aanprezen, en de broederlijke liefde betrachtten. Eén was maar Meester, van wien zij alles leeren moesten; deze was CHRISTUS; allen waren zijne leerlingen en onderling broeders!

Verdienſten van HULSIUS en anderen, bijzonder VANROËLL enBEKKER.

Welk een voortreffelijk Theologant was dus WITSIUS! Hoe zeer ware het te wenſchen geweest, dat allen, bijzonder alle Coccejanen, naar zijne leſſen zich hadden willen gedragen! En nogtans had men ten aanzien van ſommigen niet te klagen over hardnekkige vooringenomenheid met de gevoelens der partij, waartoe zij behoorden. JOHANNES BRAUNIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Groningen*, JOHANNES VAN DER WAAIJEN, Hoogleeraar

in

in dezelfde wetenſchap, en anderen, hoe geleerde mannen ook, waren ja ſtijve Coccejanen en Carteſianen (*). Maar HENRIKUS HULSIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Duisburg*, NIKOLAAS GURTLER, Hoogleeraar te *Franeker*, ook in de Godgeleerdheid, en JOHAN HENDRIK HEIDEGGER, Hoogleeraar in die wetenſchap te *Zurig* (†), maakten zich, door hun oorſpronkelijk en vrij denken, omtrent het Coccejanisme zeer verdienſtelijk. Hun eigen oordeel volgende, met ter zijde ſtelling van beſliſſende uitſpraken van anderen, kwamen zij wel het naast aan de Coccejanen, maar konden toch geene echte Coccejanen genoemd worden. Voorts waren zij er op uit, om de leerſtellige Godgeleerdheid, zonder ſchoolſche en wijsgeerige ſpitsvindigheden, op eene zeer duidelijke wijze, en tevens overredend voor het hart, zoo wel als voor het verſtand, te behandelen. Ook ja overredend voor het hart; hierin onderſcheidden zij zich mede van de

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

(*) De eerſte gaf ten jare 1688 in het licht *Doctrina fœderum, ſive ſyſtema theologiæ didacticæ & elenchticæ perſpicua atque facili methodo*; de ander ten jare 1700 *Theologiæ chriſtianæ Enchiridion*; en in zijne *Varia ſacra*, uitgekomen ten jare 1693, *Capita doctrinæ de Teſtamentis & Fœdere in concinnum ordinem redacta.*

(†) Van HULSIUS heeft men *Summa theologiæ, ſive liber de Molitione & opere & ſabbatho Dei*, 1689; van GURTLER *Inſtitutiones theologicæ*, 1694; van HEIDEGGER *Corpus theologiæ chriſtianæ*, 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

de overige Coccejanen, die zulks veronachtzaamden. Eindelijk als zelfdenkende Coccejanen zijn waardig hier bijzonder geroemd te worden HERMAN ALEXANDER ROËLL, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, eerst te *Franeker*, en daarna te *Utrecht*, in welke betrekking hij te *Amſterdam* overleden is in het jaar 1718, en BALTHASAR BEKKER, Doctor in de Godgeleerdheid en Predikant het laatst te *Amſterdam*, waar hij ten jare 1698 is geſtorven. Beide waren zij mede de voornaamſte Theologanten, welke de zeventiende eeuw heeft opgeleverd. Beide waren zij Karteſiaanſche wijsgeeren; en maakten van hunne wijsgeerige kunde een verſtandig gebruik voor hunne dogmatiek, welke zij met eene edele vrijheid van geest beoefenden, aan geene gevoelens van anderen, met welken naam zij ook beſtempeld wierden, zich onderwerpende, maar hun eigen doorzigt kloekmoedig raadplegende. Beide waren zij op verre na geene echte Coccejanen, ook geene Voetianen, maar oordeelkundige Godgeleerden, vrienden noch van het oude, noch van het nieuwe, maar beminnaars van het gene hun toeſcheen waar te zijn, het mogt dan oud of het mogt nieuw wezen. Beide vielen zij uit dien hoofde niet alleen onder het vermoeden, maar onder de hevigſte beſchuldiging van de grootſte onregtzinnigheid, en hebben zij als zoodanig met de grootſte onaangenaamheden te worſtelen gehad. Dan het is hier de plaats niet in de bijzonderheden daarover uitteweiden.

Verdienſten van VITRINGA

Inmiddels was, tegen het einde der zeventiende eeuw, uit de ſchool van WITSIUS opgetreden de geleer-

leerde CAMPEGIUS VITRINGA, Hoogleeraar te *Franeker*, eerst in de Hebreeuwſche taal, vervolgens in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geſchiedenis; en overleden den 21ſten van Lentemaand des jaars 1722. Naar het helder inzien van dezen uitmuntenden Theologant was het onvoegelijk, de geloofsleer uit het denkbeeld der onderſcheidene verbonden afteleiden. Hij beſchouwde de geloofsleer uit een geheel ander oogpunt. Bij de Coccejanen heerschte het denkbeeld der verbonden, waarop alles gegrondvest was; VITRINGA verwierp dit denkbeeld, en verwisſelde hetzelve met dat der testamenten. Zie hier 's mans begrip. Er was bij God een eeuwig voornemen, om, door zijnen Zoon, ſommige ellendige zondaars gelukkig te maken. Dit voornemen wordt ons in den Bijbel voorgeſteld inzonderheid onder het beeld van een *Testament des Vaders en des Zoons*. Het eerſte gedeelte van Gods voornemen is dus het Testament, waarbij de Vader aan den Zoon heeft toegedacht een Koningrijk. Van hier is het, dat de Zoon in den Bijbel *erfgenaam*, en het Rijk, hem toegezegd, eene *erfenis* genoemd wordt. Dit Testament des Vaders nu heeft de gedaante gekregen van een verbond, daar de Vader, als Testamentmaker, aan den erfgenaam, zijnen Zoon, eene voorwaarde heeft voorgeſchreven, welke deze te vervullen op zich nam, ten einde Hij zoo het volle regt mogt bekomen, om zijne erfenis te aanvaarden. In de Heilige Schrift wordt dat Testament genoemd de *Raad des Vredes*, of het *Verbond des Vredes*, namelijk tusſchen den Vader en

na C. G. Jaar 1550 tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

den Zoon. Het andere gedeelte van Gods voornemen der genade is het Testament, waarbij de Zoon, als Testamentmaker, aan een zeker uitverkoren zaad, hetwelk de erfenis is, Hem van den Vader geworden, genade en heerlijkheid heeft toegezegd. Deze uitverkorene menschen worden in de Heilige Schrift genoemd het volk, de schapen, de gemeente van CHRISTUS, enz. Ook dat Testament krijgt de gedaante van een verbond, wijl den uitverkoren zondaar, onder voorwaarde van geloof, de genadegoederen toegezegd en aangeboden worden, en door hem die voorwaarde vervuld wordt. God mag dan gezegd worden met zulken een genadeverbond opterigten.

Verdiensten van HULSIUS en anderen, bijzonder van LAMPE.

VITRINGA wijders zuiverde zijn stelsel der Godgeleerdheid ten grootsten deele van allerlei dubbelzinnige begrippen, ook van kunstwoorden, uit de burgerlijke geregtshoven ontleend. In alle deze opzigten voldeed hij geenszins aan de meeste Coccejanen, die hun geliefd stelsel daar door aan het waggelen gebragt zagen, en door spijt en wrevel vervoerd, hem als een' onregtzinnigen uitvinder van nieuwigheden allerwege trachtten zwart te maken. VITRINGA, ligtelijk bevroedende, dat alle zijne verdedigingen niets baten zouden, zweeg zeer wijsselijk, allen hoon met eene christelijke zachtmoedigheid verdragende. Te gemakkelijker viel hem dit, daar hij weldra aan zijne meer gezuiverde dogmatische voordragt de schoonste vruchten zag groeijen, die, door zijne leerlingen en anderen met de grootste vlijt ingegaderd, velen zeer smakelijk waren.

waren. Onder de ſyſtemeſchrijvers, die hem wel- na C. G.
dra volgden, of liever langs dezen nieuwen meer Jaar 1552.
verhelderden weg gelijks voets voorttraden, waren tot 1700.
de genoemde regt edelgezinde Coccejaanſche Godgeleerden HENRIKUS HULSIUS, NIKOLAAS GURTLER, JOHAN HENDRIK HEIDEGGER, enz. In den loop van ongeveer twintig jaren verbreidde zich allengs het licht, door VITRINGA ontſtoken, zoo verre uit, dat in den aanvang der achttiende eeuw de verbondsmethode bijkans hare achting kwijt was, en zij weinige begunſtigers meer vond. De laatſte is geweest de beroemde FREDERIK ADOLF LAMPE, Hoogleeraar der Godgeleerdheid eerst te *Utrecht*, daarna te *Bremen*, die, ſchoon hij een leerling van VITRINGA was, de leer der verbonden echter weder trachtte te herſtellen, maar daarin bij de Godgeleerden van zijne orde niet zeer gelukkig geſlaagd is. Ware hij VITRINGA te dezen aanzien gevolgd, hij hadde misſchien wel de breuke tusſchen de Coccejanen en Voetianen geheeld, welke hij wilde vereenigen. Zijn leerſtelſel toch, getiteld de *Verborgenheid van het genadeverbond*, dat in het licht kwam ten jare 1712, was, naar den ſmaak der Voetianen, in eenen asketisch-praktikalen trant, ten behoeve van het ongeletterd, christelijk publiek, vervaardigd; zoo als zulks bij geenen Coccejaanſchen Theologant nog gevonden was; om welke redenen dit werk, in vervolg van tijden, toen beide de partijen elkanderen naderden, een algemeen leesboek is geworden, hetwelk nog heden in ſommiger handen gevonden wordt.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

Verdiensten van SCHIERE, SICCAMA, enz.

VITRINGA's dogmatiſche methode daarentegen, hoe vele oordeelkundige voorſtanders dezelve vond, werd evenwel van ſommigen ook zeer overdreven, als onder dezen wel het meest van NIKOLAAS SCHIERE, deszelfs leerling, en Predikant te *Bolsward*, die ten jare 1718 in het licht gaf een uitgebreid werk *over de leer van alle Goddelijke testamenten en verbonden* (*), doch geene navolgers gehad heeft. Onder de echte leerlingen van VITRINGA blonk, behalve zijn' zoon, ook CAMPEGIUS geheeten, blijkens deszelfs *theologiſche ſtellingen* (†), HERMANNUS VENEMA en meer anderen, ook bijzonderlijk uit HENRIKUS SICCAMA, Predikant eerst te *Harlingen*, naderhand te *Leeuwaarden*, die ten jare 1729 uitgaf *Kort begrip der ware Godgeleerdheed, waarin de grondwaarheden en leerſtukken van de hervormda kerk kortelijk verklaard, tegen de tegenpartijen verdedigd en op het gemoed toegepast worden, bij wege van vragen en antwoorden.* De zevende uitgave van dit werk werd bezorgd ten jare 1767 door 's mans neef WILHELMUS SICCAMA, Predikant op de *Jouwer* in *Vriesland*. Toen was dit nog één der beste ſtelſelſchriften van de dogmatiek. Zoo weinige vorderingen had men ſedert het jaar 1729 gemaakt. Men was ja zelfs achteruitgegaan, blijkens de bijvoegſelen, welke van den gemelden WIL-

(*) *Doctrina Testamentorum & Fœderum divinorum omnium.*

(†) *Theſes theologiæ*, na 's mans dood uitgegeven door VENEMA ten jare 1735.

WILHELMUS SICCAMA hier en daar in het werk zijn ingelascht. Maar met welke reuzenſtappen men na het jaar 1767 in de theologisch dogmatiſche loopbaan is voortgeſtreefd, kan men zien uit de geſchiedenis van dat tijdvak, welke echter tot ons beſtek hier niet behoort (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Gelijk in de uitlegging des Bijbels, zoo ook in het behandelen van de ſyſtematisch dogmatiſche Godgeleerdheid, hielden de Voetianen eenen gansch anderen gang dan de Coccejanen. Dezen verwijderden zich, zoo verre zij konden, van de diſtelige velden eener dorre, onvruchtbare, ſchoolſche Godgeleerdheid; genen daarentegen verdiepten zich in dezelven, met het grootſte genoegen daarin omzwervende, in de hoop van winst te doen voor het rijk van waarheid en godzaligheid. Op welk eenen afſtand VOETIUS, na het midden der zeventiende eeuw, COCCEJUS verre van zich af zag voorttreden, in het verklaren der heilige ſchrift, hebben wij reeds vermeld. Niet wel anders kon dit dan ook zijn ten aanzien van de ſyſtematisch dogmatiſche Godgeleerdheid, die bij COCCEJUS eeniglijk op de ſchriftverklaring rustte, bij VOETIUS integendeel meer op, met ſchoolsch wijsgeerige ſpitsvindigheden gemengde, gronden gebouwd was. Sedert het jaar 1648, waarin beide die groote mannen elk zijn dogma- Berigt aangaande de Syſtematiſche Godgeleerdheid van VOETIUS.

(*) Zie mijne *Kerkelijke Geſchiedenis van de achttiende eeuw*; VIII D. bl. 11–141. en vergelijk verder mijne *Beknopte Letterkundige Geſchiedenis der Syſtematiſche Godgeleerdheid*; II D. bl. 54–250.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

matisch geſchrift in het licht hebben gegeven, weken zij gaande voort al meer en meer van malkanderen, elk eenen bijzonderen aanhang achter zich hebbende, die hem volgde. De voornaamſte aanklevers van COCCEJUS hebben wij leeren kennen; die van VOETIUS verdienen niet minder genoemd en geroemd te worden.

Van ESSENIUS.

Één der eerſten was de geleerde ANDREAS ESSENIUS of VAN ESSEN, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Utrecht*, die ten jare 1652 in het licht gaf een geſchrift, den titel voerende van *Stelſel der dogmatiſche theologie* (*), en door vier zijner kundigſte leerlingen, onder zijn verbeterend opzigt, tot een kort begrip zamengetrokken, als zoodanig deed verſchijnen in het jaar 1669. Hetzelve is geheel naar de ſcholastieke leerwijze bearbeid.

Van HOORNBEEK.

Een ander, niet min ijverig handhaver van de ſchoolſche leermethode was JOHANNES HOORNBEEK, een echt leerling van VOETIUS, die Hoogleeraar in de Godgeleerdheid geweest is eerst te *Utrecht* en daarna te *Leyden*. Van dezen beroemden Theologant heeft men, behalve eenige andere ſchriften, een werk, behelzende Theologiſche onderwijzingen uit de beſte ſchriften van vroeger en later Godgeleerden bij elkanderen gevlijd (†), en tot een zeker ſyſteme of ſtelſel gebragt. Onder de vroeger Godgeleerden, van welker ſchriften hij zich bediend had,

(*) *Syſtema Theologiae Dogmaticae.*

(†) *Inſtitutiones Theologicae ex optimis auctoribus concinnatae.*

had, waren wel de voornaamſten LUTHER, ZWINGLIUS en KALVIJN. 't Gene hij van dezen had overgenomen was onſchoolmatige, zuivere, Bijbelſche, Godgeleerdheid. Maar de overigen, door hem geraadpleegd, waren meest allen nieuwe ſcholastieken, met name, onder anderen, MACCOVIUS, MARESIUS, WENDELINUS, inzonderheid VOETIUS. Hoewel dit, uit de ſchriften dier Theologanten zamengedragen, werk de doorſlaandſte bewijzen oplevert van 's mans goed en gezond oordeel in de keuze der fragmenten, blijkt er niettemin allerkennelijkst uit zijn heerſchende ijver voor het ſcholastieke, voor het ſpitsvindige, het gekunſtelde, het wijsgeerige, het menſchelijke. na C. G. Jaaren tot 1700.

Een regt waardig volger van VOETIUS was ook de geleerde FRANS TURRETTIN, Predikant en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Geneve*, blijkens zijn dogmatisch leerboek, meest van eenen wederleggenden inhoud, dat in drie deelen ten jare 1680 te *Geneve* uitkwam (*). Schoon dit werk wel op eene ſchoolſche leest geſchoeid is, gelijk de dogmatiſche ſchriften van alle overige Voetianen, mag hetzelve evenwel als een der besten geprezen worden, uit hoofde van het minder ſpitsvindige, dat er in gevonden wordt. Ook verdient 's mans arbeid allen lof te dien opzigt, dat hij ner- Van TURRETTIN.

(*) De titel was *Inſtitutio Theologiæ Elenchticæ, in qua ſtatus controverſiæ perſpicue exponitur, præcipua orthodoxorum argumenta proponuntur & vindicantur & fontes ſolutionum aperiuntur.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

nergens eenige partijzucht tegen de Coccejanen laat doorſtralen, welke anders in de ſchriften der Voetianen allenthalve uitſtak. Het werk beſtaat uit drie tamelijk zware boekdeelen, waarvan men ligtelijk zoude kunnen vermoeden dat een uittrekſel geleverd ware geworden door LEONARD VAN RYSSEN, of RYSSENIUS, Predikant en Hoogleeraar te *Deventer*, wiens dogmatisch werk, ook in het latijn uitgegeven, eenen daartoe ſtrekkenden titel heeft (*). Dit is het ondertusſchen geheel niet. Er is van hetzelve ſlechts het eene en andere uit de klasſen der bewijzen van TURRETTIN zamengedragen, en om die reden aan hetzelve de gemelde titel verleend, om het zoo veel te beter aan de beoefenaren der dogmatiſche Godgeleerdheid aan te bevelen. Het is eene nadere uitbreiding van een kleiner werk, dat door RYSSENIUS ten jare 1671 uitgegeven (†), en ook naar de ſcholastieke leerwijze bearbeid was.

Van VAN MASTRICHT.

Niet minder wel bewerkt, dan dat van TURRETTIN, was het ſysteme van PETRUS VAN MASTRICHT, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid laatst te *Utrecht*, waar hij ten jare 1706 overleden is. Hetzelve had den titel van *Beſchouwelijke* en *praktiſche Godgeleerdheid* (§), en ver-

(*) FRANCISCI TURRETTINI *Compendium theologiae didactico elenchticae, memoriae iuvandae cauſa conſcriptum a* LEONARDO RYSSENIO.

(†) De titel van dit werk was *Summa theologiae elenchticae.*

(§) *Theoretico-practica theologia, qua, per capita The-*

verſcheen in het licht ten jare 1682. Het is een zamenſtelſel van de leer des geloofs en der zeden; ook behelst het een kort beloop van de oude en nieuwe Kerkhistorie; insgelijks de Asketiek of beoefeningsleer en de predikkunde. Als Voetiaan zocht VAN MASTRICHT de Coccejanen, zoo veel hem mogelijk was, te naderen, gelijk WITSIUS als Coccejaan den Voetianen op zijde wilde komen. Hij volgde wel de ſcholastieke leermethode, maar met de uiterſte behoedzaamheid, liever alles op eene wel overwogene ſchriftverklaring grondvestende, dan op ingewikkelde, donkere, wijsgeerige bewijzen. Scholastieke beuzelingen en ſpitsvindigheden werden er dus zoo zeer niet in gevonden. Met meer roem en eere had deze Godgeleerde, uit dien hoofde een uitnemend Hervormer van de Voetiaanſche leermethode kunnen worden, gelijk WITSIUS die geweest is van de Coccejaanſche, ware hij niet een zoo hevige tegenſtander geweest van alles, wat den naam van Coccejaansch droeg, en een te driftige ijveraar voor het Voetiaanſche, waarvan hij anders het gebrekkige begon in te zien. na C. G Jaar 1552. tot 1700.

Ook dit was het geval met MELCHIOR LEYDEKKER, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid mede te *Utrecht*, overleden in het jaar 1721. Als Hervormer van de Voetiaanſche dogmatiek, waarvoor hij tegen de Coccejaanſche de ſterkſte partij trok, was hij alleszins bedacht op eene verbeterde leermethode, Van LEYDEKKER.

Theologica, pars dogmatica, elenchtica & practica perpetua συνβιβασαὶ coniugantur.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

de, welke men de *Oeconomiſche* zoude kunnen noemen. De orde der leerſtellingen namelijk droeg hij voor, zoo als hij het overeenkomſtig de theologiſche denkbeelden van die tijden heette, naar de huishouding der genade van de drie perſonen in de heilige Drieëenheid. Hij deed dat in een werk, dat in het licht verſcheen ten jare 1682 (*). Hoe minder ſcholastiek ook dit werk van LEYDEKKER zijn moge, dan die van andere Voetianen, welken hij den weg tot eene meer eenvoudige en doelmatige leerwijze wilde wijzen, was evenwel hetzelve allenthalve doortrokken van wrange partijzucht tegen de Coccejanen. Hetzelfde zij aangemerkt van een ander dogmatisch werk, door LEYDEKKER meer voor ongeletterden in het Nederlandsch uitgegeven, ongeveer het begin der achttiende eeuw, waarvan de titel is: *De verborgenheid des geloofs, éénmaal den heiligen overgeleverd, of het kort begrip der ware Godgeleerdheid, beleden in de Hervormde kerk* (†).

VAN MARCK.

Beiden van MASTRICHT en LEYDEKKER hadden, elk op zijnen bijzonderen weg, welken zij ter Hervorming van de gewone orde der behandeling van leerſtellingen waren ingeſlagen, geene volgers. En zoo zij die al mogten gekregen hebben, werden de-

(*) De titel was *De oeconomia trium perſonarum in negotio ſalutis humanae, Lib.* VI, *quibus univerſa fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonſtratur ac defenditur.*

(†) Over dit werk zie men mijne *Geſchiedenis der christelijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII *bl.* 22-125.

Gezen wel dra tot de oude paden te rug geroepen door den bij uitſtek veel gezags hebbenden JOHAN MARCK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, het laatst te *Leyden*, waar hij overleden is ten jare 1731. Deze zeer geleerde man gaf ten jare 1686 in het licht een theologisch dogmatisch ſysteme, hetwelk hij een kort begrip noemde (*), ſchoon hij wel dra ondervond, dat hetzelve voor zijne leerlingen ten leiddraad voor uitvoeriger onderwijs te breed was; weshalve hij ten jare 1690 een uittrekſel er van door den druk gemeen maakte. Tien jaren lang had MARCK aan dat ſysteme gearbeid, 't welk dan ook de uitſtekendſte blijken droeg van 's mans oordeelkundig onderzoek der geloofswaarheden, en alles beoordeeld zijnde naar den ſmaak der tijden, waarin hij leefde, nog zijne bewonderaars moet aantreffen. Naar den ſmaak dier tijden was in hetzelve de godsdienſtleer niet zoo ſcholastiek behandeld, als velen het toen wel gewenscht zullen hebben. Het werk is in eene zeer goede orde duidelijk, grondiglijk en geleerdelijk, en na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) De titel van het *Kort begrip* was *Compendium theologiae christanae didactico-elenchticum, inmixtis problematibus plurimis & quaeſtionibus recentioribus adauctum in uſus Academicae iuventutis.* De titel van het uittrekſel was *Medulla theologiae christanae didactico-elenchtica, ex maiore opere, ſecundum eius capita et paragraphos expreſſa in uſus primos Academicae iuventutis.*

na C. G. Jaar 1559 tot 1700.

en zonder ſcholastieke kleinheden geſchreven (*). Als zoodanig verdient hetzelve boven alles, wat immer ooit uit de Voetiaanſche ſchool is te voorſchijn gekomen, alle onderſcheiding; gelijk het dan ook bijkans honderd jaren lang op onze Vaderlandſche Akademien bij de zoogenoemde Voetiaanſche Hoogleeraren in de Godgeleerdheid het handboek is geweest, waar naar zij hunne leſſen gewoon waren te houden. De laatſten waren BONNET te *Utrecht* en ABRESCH te *Groningen*; mannen van grooten naam en hoogen roem. Maar naar den ſmaak der jongſte vijf en twintig jaren beoordeeld was dit ſysteme een zeer ſpitsvindig ſcholastiek zamenſtel, vol van donkere, ingewikkelde en grootendeels onnoodige vraagſtukken, waarover lang voor en tegen geredetwist kon worden, zonder dat men daar door echte godsdienſtige wijsheid kon gezegd worden te hebben opgedaan. Ook dit ſchijnen de beide genoemde Hoogleeraars zoo begrepen te hebben; als die toch in de laatſte jaren van hun Akademisch onderwijs het werk van MARCK ter zijde geſchoven hebben, en hunne eigene leiding van ordelijke denkbeelden gevolgd zijn. Naar de behoeften van hunne jongſte tijden was hetzelve ook geheel niet meer ingerigt, even weinig als de uitvoerige *Commentarius*, welke er over bewerkt is van den geleerden BERNARDINUS DE MOOR, Hoogleer-

(*) Verg. HEINRICH's *Geſchichte der verſchiedenen lehrarhren der christlichen glaubenswarheiden*; bl. 333.

leeraar in de Godgeleerdheid het laatst te *Leyden* (*). Dezelve kwam van het jaar 1761 tot 1771 in zes zware deelen in het licht; als een werk, dat wel wezenlijke ſchatten van ware geleerdheid behelst, maar toch ook vol is van ſcholastieke geleerdheid, en in eenen dorren, vervelenden, onaangenamen ſtijl geſchreven. Overal ontmoet men de doorſlaandſte blijken van wetenſchap en kunde, maar op weinige plaatſen van eene edelgezinde opgeklaardheid en nergens van kieſchen ſmaak. De verlichte Theologant van ſmaak in onzen tegenwoordigen tijd kan er uit zien, welke groote vorderingen men ſedert ruim veertig jaren in zijn ſtudievak gemaakt heeft. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Minder ſcholastiek, meer berekend naar de gemeene vatbaarheid ook van ongeletterden, en praktisch tevens was het Voetiaansch dogmatisch ſtelſel van WILLEM VAN BRAKEL, Predikant 't laatst te *Rotterdam*, waar hij ten jare 1711 overleden is. Dit ſtelſel verſcheen in het licht ten jare 1700 onder den titel van *Redelijke Godsdienst, in welken de goddelijke waarheden des genaden verbonds worden verklaard, tegen partijen beſchermd, en tot de praktijk aangedrongen.* Geen werk in ons vaderland bijkans is zoo dikwerf herdrukt, als dit werk; ten jare 1749 verſcheen reeds de zestiende druk. Ook geen werk is met meer graagte, met meer ſtichting en nut van ongeleerden en min geoe- Van BRAKEL.

(*) De titel is *Commentarius pepetuus in Marckii Compendium Theologiae christianæ.*

na C. G. Jaar 552 tot 1700.

oefenden gelezen, dan dit werk van BRAKEL. Groter nogtans zoude het nut geweest zijn, werden er in het werk niet hier en daar mijstiekerijen gevonden meest van eenen *Labadistifchen* aard. Voornamelijk treft men die aan in het tweede deel van 's mans werk, waarin hij, gelijk in het hoofdfchrift gelezen wordt, handelt over het *heilig leven der bondgenooten en derzelver toenemen, afnemen en ftrijden.*

Aanmerkingen.

Zie daar den loop van de, vorderingen kunnen wij niet fchrijven, maar oefeningen der Voetianen in het vak der dogmatifche Theologie, gedurende het ruime tijdperk van anderhalve eeuw en langer. Welk een fomber floers had de oude, weder verjongde, fcholastieke geleerdheid over de ftudie van die alleredelfte wetenfchap uitgebreid! Hoe donker waren daardoor de voorwerpen geworden voor het oog van anders fcherpziende mannen, welken het aan geleerdheid niet ontbrak. Mangel alleen aan goeden fmaak hinderde hen in het doordringen tot de heldere diepten eener wetenfchap, die in zuiverheid van gronden voor geene andere wetenfchap behoeft te wijken; ja die, te dezen aanzien, alle andere wetenfchappen verre overtreft. Nu ondertusfchen werd zij, hoe edel van grond en aard, evenwel eene met het ftof van de fcholen der middeneeuwen weder bezoedelde wetenfchap, die de denkbeelden van het op waarheid peinzende hoofd jammerlijk verwarde, en de gevoelens van het hart, daaronder werkzaam, deerlijk in hunne ftrekkingen belemmerde. En beklagelijk was het, dat de-

deze Theologanten blind waren voor het gebrek, dat hun aankleefde, blind voor een gebrek, dat zij wel meenden te kennen, en openlijk betuigden te moeten wraken. Men leze het gene velen hunner in de voorredenen voor hunne dogmatiſche ſchriften van de Scholastieke Godgeleerdheid verklaren! Zij keurden deze wetenſchap ganſchelijk af, als ſchadelijk, als verderfelijk; en nogtans toonden zij openlijk, dat zij haar heimelijk weder hadden ingeroepen, en haar aan de edelſte bedoelingen wilden dienstbaar maken. Zij redetwistten, of het licht, op den eerſten dag geſchapen, eene ſtof zij, of eene hoedanigheid? of het beeld van God, dat in den eerſten mensch zoo heerlijk pronkte, het beeld zij geweest van alle de Goddelijke perſonen, of ſlechts van éénen derzelver? of ADAMS ligchaam, na de ſchepping van EVA, ook verminkt zij geweest, dan of het verlies van éene ribbe terſtond herſteld zij geworden? of de erfzonde eene zelfſtandigheid zij, of een ſtellig wezen (*)? Welke vragen! welke denkbeelden! Zulke twistvragen waren bij deze Theologanten uitzonderingen op den algemeenen regel, dat de oude Scholastieke Godgeleerdheid vermijd behoorde te worden, maar uitzonderingen, die gewettigd werden door eenen anderen, van hen veel ſterker aangeprezen regel, namelijk dat de wijsgeerte door een' beoefenaar der godzaligheid niet moest veronachtzaamd worden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Verg. mijne *Geſch. der christel. kerk in de achtt. eeuw*; VIII D. bl. 116, 117.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

den. (*) En welk eene wijsgeerte? Deze vraag laat zich uit de ſtraks opgegevene voorbeelden beantwoorden. Zij was de oude bedorvene Ariſtoteliſche wijsgeerte, die als zoodanig door de Coccejanen met het grootſte regt was uitgedreven. Het bederf dier oude wijsgeerte was zoo in het oog loopend, dat zelfs vele Roomſche Theologanten hetzelve onbewimpeld erkenden, en op herſtelling bedacht waren (†). Hoe zouden dan, onder de Proteſtanten, inzonderheid ook de Voetianen dit weigeren toe te ſtaan? Ook zij wilden het Scholastieke onderwijs hervormen, maar ſlaagden er even weinig in, als de Roomſchen. Dit was zeer eigenaardig. Een oud, verſleten, gebrekkig, bedorven kleed mag wat verbeterd, maar kan niet volkomen herſteld worden; het verholpene houdt geen' ſteek en ſcheurt weêr uit. Waarom verwierp men bij het beoefenen van de Theologiſche Studie, gelijk de Coccejanen deden, de oude wijsgeerte niet geheel, met alle hare niets beduidende, verwarrende, verdonkerende onderſcheidingen, met hare ijdele, dwaze, belagchelijke twistvragen, met hare valſch vernuftige, distelachtige, ſchadelijke ſpitsvindigheden, uitgedacht, niet om de waarheid nateſporen, maar om

(*) *Philoſophia ſtudioſo pietatis non est negligenda.*

(†) Zoo ſchreef CHRISTOPHORUS a CAPITE FONTIUM een boek, *de neceſſaria correctione doctrinæ ſcholasticæ*; en LUDOVICUS CARBAIALUS een boek, *de Reſtituta theologia.*

om in den ſtrijd met anders denkenden door ſne- na C. G.
digheid van verſtand de overwinning te bekomen? jaar 1552.
Waarom verwierp men haar niet, gelijk weldra de tot 1700.
ſcholieren van den grooten SCHULTENS, op raad van hunnen meester, bij het beoefenen der Hebreeuwſche letterkunde, de Rabbijnſche en Talmudiſche Godgeleerdheid met alle hare beuzelingen verworpen hebben, eene Godgeleerdheid, welke met de Ariſtotelisch wijsgeerige Godgeleerdheid niet weinig overeenkomst had? En wilde men al de nieuwe Carteſiaanſche wijsgeerte, als bij den eerſten ſchijn hoogst nadeelig voor de Christelijke Godgeleerdheid, niet te hulp roepen, waarom dan niet die ware, mannelijke, gezuiverde, eklektiſche wijsgeerte te baat genomen, welke door MELANCHTHON reeds beoefend, en als hoog noodzakelijk voor den Godgeleerden met het beste regt is aangeprezen? Deze wijsgeerte liet zich niet zoo gemakkelijk vermengen met de wijsheid van CHRISTUS en de Apostelen, gelijk de Scholastieken zich daaromtrent alle vrijheid vergunden ten aanzien van die van ARISTOTELES. Deze wijsgeerte was niet een zamenſtel van beſpiegelingen en daar uit volgende ſlotſommen, uitgedacht door éénen meester, die van zijne aanhangers in achtbaarheid zoo niet hooger, dan altoos even hoog ſcheen gezet te zijn, als de onvergelijkelijke wijsgeer van *Nazareth*, wiens leſſen meer dan menſchelijk, geheel Goddelijk waren. Maar zij was een zamenſtelſel van wijsgeerige onderzoekingen, die ondernomen waren door zoo velen als zich immer daartoe hadden opgewekt gevoeld, en die

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

door eene echte vrijheid van denken geordend, niet anders dan voordeelig voor de theologiſche ſtudiën zijn konden, ja volſtrekt voor haar noodzakelijk waren. Zij was niet alleen eene wijsgeerte van het ware en goede, maar ook van het ſchoone.

Verdienſten van de Franſche Godgeleerden

Hier van hadden met den gelukkigſten uitſlag reeds de proef genomen de Franſche Godgeleerden, die alzoo de beste voorbeelden waren voor de Voetianen; hadde men hen maar willen volgen! Deze uitmuntende Godgeleerden hadden er een' afkeer van, om de leer van den godsdienst met de donkere ſchooltermen der Ariſtoteliſche wijsgeerte te ontluisteren, en door ſpitsvindige redeneringen, bij de beoefenaars dier drooge wetenſchap geliefd, onverſtaanbaar te maken. Hun gang was en in de Wijsgeerte en in de Godgeleerdheid eklektisch; elk hunner volgde zijn bijzonder inzigt, zijn eigen bijzonder oordeel en gevoel. De Godgeleerdheid was bij hen even als de Wijsgeerte, naar waarheid, eene menſchelijke wetenſchap, welker beoefenaars, naar hun juist begrip, van ſlaafſche kluisters vrij behoorden te zijn, en, bij het licht der Rede, over de waarheden, ons door God geopenbaard, eene voor zich zelven beſliſſende, maar voor anderen ter onderzoeking voorgedragene uitſpraak moesten doen. De leer van den godsdienst was hemelsch, Goddelijk; de godgeleerdheid eene wetenſchap omtrent die leer; gelijk de regtsgeleerdheid eene wetenſchap is omtrent de leer van het regt, ingegrift door God, den hoogstregtvaardigen, in het hart van de menſchen, zijne redelijke ſchepſelen. Gelijk de leer van het

het regt, zoo is ook de leer van den godsdienst onveranderlijk, beſtendig en eeuwig; maar gelijk de regtsgeleerdheid, zoo ook is de godgeleerdheid aan allerlei wijzigingen onderhevig; zij wisſelt af, en naar dat het licht der tijden dan zuiver, dan weder beneveld en bewolkt is, is ook zij veranderlijk en onbeſtendig. In zulk een gevoelen ſtonden op onwankelbare gronden de gemelde Franſche Theologanten, als daar waren in het bijzondere die van de Hooge School te *Saumur*, MOÏSE AMYRAUD, JOSUE DE LA PLACE en LOUIS CAPPEL. Van deze voortreffelijke mannen zijn achtergebleven wel geene ſtelſelmatige dogmatiſche ſchriften, maar vele Akademiſche verhandelingen, over dogmatiſche onderwerpen, die begonnen zijn afzonderlijk uitgegeven te worden ten jare 1633. Te zamen zijn zij in vier bundels begonnen uitgegeven te worden in het jaar 1641, en verſcheidene malen herdrukt; de laatſte bundel verſcheen in het jaar 1664 (*). In deze bundels worden wel bearbeide en van alle ſcholaſtieke geleerdheid vervreemde vertoogen gevonden over onderſcheidene leerſtukken des geloofs; als bij voorbeeld over het priesterämbt van CHRISTUS (†), over de regtvaardiging van den mensch voor God,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) De titel van deze verzameling is *Syntagma theſium theologicarum, in Academia Salmurienſi variis temporibus disputatarum ſub præſidio doctiſſ. virorum* S. S. *Theol. Profeſſorum*, L. CAPELLI, M. AMYRALDI & JOSUÆ PLACÆI.

(†) P. I. pag. 11–25.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

God (*), over de verkiezing en verwerping (†). Van een' dergelijken inhoud is eene andere verzameling van theologiſche verhandelingen, welke men aan den noesten arbeid der uitmuntende Godgeleerden van de Akademie te *Sedan* verſchuldigd is, Godgeleerden, wier namen ook met roem bekend zijn, als PIERRE DU MOLIN, ABRAHAM RAMBOURT, LOUIS LE BLANC, en meer anderen. De onderwerpen der verhandelingen zijn over de erfzonde (§), over de nederdaling des Heilands ter hel (**), over de goede werken en derzelver verdienſten (††), enz. Afzonderlijk zijn zij uitgekomen in het jaar 1630 enz. en bij elkanderen ten jare 1661, onder den hier beneden afgeſchreven titel (§§). Allen zijn zij wel van die waarde niet, als de verhandelingen van de *Saumurſche* Godgeleerden, maar toch, ten bovengemelden aanzien, van een' meer uitſtekenden aard, dan de dogmatiſche ſchriften der Voetiaanſche Theologanten hier te lande.

Eigenlijk gezegde ſyſtemen van de dogmatiek hebben de Franſche Godgeleerden niet nagelaten, alleen uit-

(*) P. I. pag. 27–35.
(†) P. II. pag. 102–119.
(§) Pag. 186–212.
(**) Pag. 580. et ſeqq.
(††) Pag. 642. et ſeqq.
(§§) *Theſaurus disputationum theologicarum, in alma Sedanenſi Academia variis temporibus habitarum a reverendis pastoribus & S. S. theol. profeſſoribus*, PETRO MOLINÆO cet. Vol. II.

uitgezonderd DANIËL CHAMIER, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Montauban*, waar hij ten jare 1621, bij de belegering der ſtad, door een' kanonkogel getroffen, het leven verloor. Het, door hem achtergelaten, dogmatisch ſtelſel is door deszelfs zoon in het licht gegeven ten jare 1653 (*). Er zijn evenwel in dit werk verſcheidene leerſtukken niet met dat juiste oordeel bearbeid, hetwelk men van hem, als iemand uit de Geneefſche ſchool, verwachten zoude. Trouwens het licht brandde daar, na den dood van KALVIJN, al zoo helder niet meer, als in de eerſte tijden. Dan het grootſte gedeelte der hoofdſtukken in dit werk is wegens den belangrijken inhoud waardig nog heden gelezen te worden; ook ten aanzien van het exegetiſche en polemiſche. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De *Geneeffche* ſchool, waarvan wij gewaagden, heeft hare eer bijzonder wel opgehouden. In het laatst der zestiende eeuw maakte zich aldaar onder anderen allergunſtigst bekend, door het uitgeven van een dogmatisch ſtelſel, BENEDICTUS PICTET, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid (†). Dit ſtelſel is verre weg het beste van dien tijd, uit aanmerking van Van de Geneefſche godgeleerden.

(*) De titel is *Corpus theologicum ſeu loci communes theologici.*

(†) Dit ſtelſel kwam uit ten jare 1696, onder den titel van *Theologica Christiana & Scientia ſalutis;* II T. Zes jaren later kwam het uit in het Fransch, getiteld *La theologie Chretienne & la ſcience du ſalut.* Ten jare 1723 kwam het uit in het Hoogduitsch, en ten jare 1728 in het Nederduitsch.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

van eene, naar de vatbaarheid van allen, die flechts met een verſtandig denkvermogen begaafd zijn, wel berekende, voordragt, zoo dat alle ſchoolſche ſpitsvindigheden vermijd zijn, en uit aanmerking tevens van de, daarin ten behoeve van meer geoefenden voorkomende, keur van ontwikkelingen, verklaringen, verdedigingen en wederleggingen. Uit hetzelve gaat over de dogmatiek een helder licht op; hadden de meesten Theologanten hier en elders dat licht maar willen opvangen, gewisſelijk zouden reeds voor eene halve eeuw vele misbegrippen zijn afgelegd, waarvan men nog heden te naauwen nood wil afzien. Het gene in dit werk over de dogmatiek ook niet weinig helderheid verſpreidt, is de geſchiedenis der leerſtukken, door alle eeuwen heen, welke er in verhaald wordt. En eindelijk komt hier bij, dat hij, ten aanzien der gevoelens van anders denkenden, zeer onpartijdig is, en bij de wederlegging derzelver blijken geeft van alle edelmoedigheid.

Uit dit geſchiedkundig berigt van het gene de Franſche Godgeleerden in de ſtudie der dogmatiek geleverd hebben, zien wij, hoe zij den Theologanten onzes vaderlands bijkans honderd jaren vooruit zijn geweest, ook vooral daarin, dat zij door geene kabaalzucht aan het wankelen gebragt werden, en zich door geen gezag van geleerde mannen, hoe achtbaar anders, van een eenvoudig navorſchen der waarheid lieten aftrekken. Zij waren noch Voetianen noch Coccejanen; noch voorſtanders van de oude bedorvene Ariſtoteliſche wijsgeerte, noch ijveraars

raars voor eene allegorifche, myftieke, fchriftuitleg- na. C. G.
ging. Zij waren als Wijsgeeren, gelijk zij moesten Jaar 1552.
zijn, zelfdenkende beoordeelaars van het gene an- tot 1720.
dere, vroeger en later, Wijsgeeren hadden voorgedragen, en als fchriftuitleggers ook het gene zij behoorden te zijn, onpartijzuchtige naspoorders van den eenigen, waren, letterlijken zin der Bijbelwoorden.

Van de Engelfchen.

Denzelfden lof mag men geven aan de Engelfche Theologanten, die uitmuntende beoefenaars zijn geweest van de theologifche dogmatiek, insgelijks noch Voetianen noch Coccejanen, maar afkeerig zoo van eene fcholastieke behandeling der waarheden, als van eene valsch-vernuftige myftieke uitlegging der heilige fchrift. Hunne dogmatiek ligt meest verfpreid in de theologifche werken, welke door hen zijn in het licht gegeven. Weinige dogmatifche ftelfels zijn door hen uitgegeven. Onder dezelven fteken uit die van JAKOBUS USSERIUS (*), JOHANNES PRIDEAUX (†), HENRIKUS HIBBERT (§), BAXTER (**) en BOYLE (††). In deze fchriften ftraalt de eenvoudigheid der Hervormeren door; zij zijn vrij van fchoolfche willekeurig-

(*) Deze gaf uit ten jare 1638 *Corpus theologiæ.*

(†) Deze gaf ten jare 1653 uit *Lectiones theologicæ.*

(§) Deze gaf ten jare 1662 uit *Syntagma theologicum.*

(**) Deze gaf ten jare 1681 uit *Methodus theologiæ christianæ.*

(††) Deze gaf ten jare 1681 uit *Summa theologiæ christianæ.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

righeden, van alle geleerde pracht en praal; vrij ook van alle gekunſtelde Bijbelverklaringen, en van gemeende verborgenheden onder de letter der woorden. De leer van den christelijken godsdienst wordt er met een historisch, kritisch, zuiver exegetisch oog in nageſpoord (*).

Geſchiedenis van de zedekundige godgeleerdheid.

Ons beſtek vordert, dat wij hier eenig verſlag laten volgen van de geſchiedenis der christelijke zedekunde. Deze, als wetenſchap beſchouwd, is van de dogmatiſche Godgeleerdheid geſcheiden, in de hervormde kerkgemeenſchap, door LAMBERTUS DANEAU, een' Franſchen Theologant, die reeds ten jare 1577 in het licht zond *Drie boeken over de christelijke zedekunde* (†). Dit werk mag in vele opzigten zeer geroemd worden, als bevattende eene bijzondere ontwikkeling der zedeleer, in het Evangelie voorgedragen, als het ander deel van het gene wij ter bevordering van ons wezenlijk belang noodig hebben te weten en te beoefenen. Aan deze zijde de zaak beſchouwd, heeft het werk de grootſte verdienſten; dan aan de andere zijde het oog over hetzelve latende gaan, moet men het betreuren, dat reeds in den aanvang van het laatſte vierde gedeelte der zestiende eeuw de ſcholastieke Godgeleerdheid het hoofd zoo hoog had opgeſtoken, dat zij, bij het ſpitsvindig beoefenen der geloofsleer,

(*) Breedvoeriger historisch berigt van dit alles vindt men in mijne *Beknopte Geſchiedenis der Syſtematiſche Godgeleerdheid*; II D. bl. 54–302.

(†) *Ethices christianæ libri tres.*

leer, voor die der zeden, ten naauwſte aan haar verknocht, geene plaats langer ſcheen te willen inruimen, maar haar uit de theologiſche ſyſtemen, waarin de Hervormers haar met den grootſten eerbied behandeld hadden, te verdringen zocht. Jammer is het derhalve ook, dat DANEAU, naar den ſmaak zijns tijds zich te veel ſchikkende, dit zijn ſtelſel der christelijke zedekunde te zeer op eene ſcholastieke leest geſchoeid heeft. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Weinigen evenwel of liever geenen volgden hierin DANEAU. Eigenlijke zedekunde, zoo als die door hem wetenſchappelijk behandeld was, werd vervolgens door niemand der Hervormde Godgeleerden beoefend. Het gene men zedekunde en zedeleer noemde, was de zoogenoemde Kaſuistiek of leer der gewetensgevallen, en werd met den tijd Asketiek of Beoefeningsleer, anders ook de praktikale Godgeleerdheid geheten. De eerſte, die zich hierin door de uitgave van eenige ſchriften (*), zeer verdienſtelijk onderſcheidde, was de zoo godzalige als geleerde WILLIAM PERKINS, Hoogleeraar der Theologie te *Cambridge*, overleden ten jare 1602. Zijn voetſpoor werd betreden door den voortreffelijken WILLIAM AMESIUS, deszelfs leerling, en naderhand Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, die ten jare 1630 in het licht gaf *Vijf boeken over het ge-*

(*) Optimi viri, quæ huc pertinent, ſcripta ſunt ſequentia, *Anatomia ſacra humanæ conſcientiæ & Deciſiones caſuum conſcientiæ*, Lib. III.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

geweten en deszelfs regt (*). In zoo verre de Kasuistiek, als eene wetenschap, in een systeme konde bearbeid worden, is dat door AMESIUS in dit werk geschied, en dat wel ook op eene scholastieke wijze van onderrigt. Terstond in den aanvang van hetzelve na eene beschrijving van het geweten te hebben gegeven, brengt hij ter ontwikkeling daarvan allerlei spitsvindige onderscheidingen te berde, omslagtige melding makende van een dwalend, een twijfelend, een angstig, een goed geweten enz. Vervolgens gaat hij tot de gewetensgevallen, of praktische vragen over, waaromtrent het geweten verkeeren kan; bij voorbeeld, of de mensch zeker kan weten, in welken staat hij zich bevindt? of de mensch verpligt is naar zijnen staat onderzoek te doen? door welke middelen hij dit behoort in het werk te stellen? en wat hem daarin hindert? Wijders daar de staat van den mensch na den val tweederlei is, die der zonde en die der genade, zoo wordt vooreerst gevraagd, of iemand in den staat der zonde gerust kan blijven, voornaamlijk, wanneer hij besloten heeft zijn leven te beteren? wat men doen moet, om uit dezen staat in den staat der genade overtegaan? of een geloovige door de gewone middelen er zeker van overtuigd kan worden, dat hij van God krachtig geroepen en in den staat der genade is overgebragt? Op alle deze vragen wordt geantwoord,

(*) De *Conscientia & eius iure vel casibus.*

woord, en langzaam wordt men opgeleid tot het overwegen van veelvuldige vragen over het geloof, de bekeering, de heiligmaking enz, en eindelijk van veelvuldige vragen over de zedelijke pligten jegens God en jegens den naasten. Men ziet alzoo, dat dit werk in zich vereenigt een zamenſtel van Kaſuiſtiek, van Asketiek en eigenlijk gezegde Morale of Zedekundige Godgeleerdheid. Voor het overige komen er ook veelvuldige vragen in voor, die zigtbare bewijzen zijn van het vooröordeel, van de partijzucht zoo wel als van de ſchoolſche ſcherpzinnigheid dier tijden; als daar zijn; of de Doopsgezinden, de Lutherſchen enz. ook voor ketters moeten gehouden worden? zoo ja, gelijk hij van de laatſten beweert, wanneer zij de overälwezigheid van 's Heilands menſchelijke natuur hardnekkiglijk verdedigen, of zij dan ook door de wereldlijke overheid moeten geſtraft worden? Ook dit beantwoordt hij met ja, wanneer er openbare godslastering bijkomt. Wij hebben hier wat breedvoeriger willen zijn, op dat de lezer zich een denkbeeld vorme van de zedekundige godgeleerdheid aan het einde der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw (*).

na C G. Jaar 1552. tot 1700.

Van zoodanigen aard en inhoud waren ook de ſchriften van JOHAN HENDRIK ALSTED (†), GYSBER-

(*) Men verg. SCHRÖCKHS m. a. w. V. D. bladz. 161-1611.

(†) *Theologia caſuum ſive Anatome corſcientiæ.*

na C. G. BERTUS VOETIUS (*), ANDREAS RIVET (†), JOSEF HALL (§), en meer anderen, zoo in *Engeland* en ons Vaderland, als elders. De beste Asketiſche ſchriften in ons land waren voorzeker die van den uitmuntenden WILLEM TEELLINCK, Predikant te *Middelburg*, in *Zeeland*; velen waren zij in getal, maar allen der lezing bij uitſtek waardig, uit hoofde van de zuivere praktiek der godzaligheid, welke daarïn ontwikkeld wordt (**). Geene asketiſche ſchriften waren zoo vrij van alle ſcholastiekerij en bedorven myſtiekerij, als dezen van TEELLINCK. Dit welligt was mede een ſteen van aanſtoot bij zoo velen van 's mans tijdgenooten, die hem ik weet niet van weike onregtzinnigheden al verdacht hielden, en ook hem beſchuldigden, dat hij op de leer der godzaligheid meer prijs legde, dan op de leer des geloofs.

Jaar 1552 tot 1700.

Nadat de Hervormde kerk in ons Vaderland in twee partijën verdeeld was geworden door de twisten tusſchen de Voetianen en Coccejanen, ſcheidden dezen zich ook onderling ten aanzien van de asketiek of beoefeningsleer. De eerſten, in het voet-

(*) Τα ασκητικα, *ſive Exercitia pietatis in uſum iuventutis academicæ.*

(†) *Prælectiones piæniores en cap.* XX. *Exod.*

(§) *Quatuor caſuum decades.*

(**) Over dezes mans ſchriften en verdienſten, zie men mijne *Lett. Geſch. der Syſt. Godgeleerdheid*; III; bl. 344 en 845, en mijne *Geſchiedenis van de Chriſtelijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII; bl. 303-304.

voetſpoor tredende van hunnen grooten voorganger, dien wij reeds in die betrekking genoemd hebben, waren ijverige voorſtanders van dit, naar hun oordeel, allernuttigst ſtudievak; de anderen daarentegen, alle hunne verſtandelijke vermogens wijdende aan eene bijbelmatige dogmatiek, verwaarloosden hetzelve. Dezen zagen het gebrekkige van hetzelve zeer wel in, maar verhielpen het niet. Hadden zij ondertusſchen dit gedaan, hoe verdienſtelijk zouden zij daardoor zich gemaakt hebben! Te bejammeren is dit, te meer, daar zij, afkeerig en van het ſcholastieke en van het myſtieke, er zoo bij uitnemendheid ſchijnen voor berekend te zijn geweest. Eerst in vervolg van tijd, ſtaande de achttiende eeuw, hebben zij op eenen veel beteekenenden wenk van den voortreffelijken VITRINGA, den vader, (*) dit gevoeld en ingezien, en ook verbeterd. Onder de Voetianen zijn waardig hier met lof vermeld te worden, JODOKUS LODENSTEYN, Predikant te *Utrecht*, JOHANNES MARTINUS, Predikant te *Groningen*, JAKOBUS KOELMAN, Predikant te *Sluis* in *Vlaanderen*, DIRK GERRITS BRAKEL, Predikant te *Makkum* en WILLEM BRAKEL, deszelfs zoon, Predikant het laatst te *Rotterdam*. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Allen, van welke wij gewaagd hebben, waren beoefenaars van de Kaſuistiek en Asketiek. Kwam er al de beoefening van de eigenlijke zedekundige god-

(*) Deze gaf ten jare 1726 in het licht zijn *Typus Theologiæ practicæ, ſive de vita ſpirituali commentatio.*

na C. G. godgeleerdheid bij; dit was, gelijk wij gezien heb-
jaar 1552. ben, toevallig. De eerſte, die na DANEAU een ſtel-
tot 1700. ſel van de zedekundige godgeleerdheid bearbeid en uitgegeven heeft, was ANTONIUS WALÆUS. Ten jare 1627 gaf hij in het licht *een kort begrip* der *Ariſtoteliſche zedekunde, geheel naar het Evangelie vervormd en verbeterd* (*). Alleen deze titel ontdekt het reeds, dat de wijze, waaröp door den geleerden man de zedekunde behandeld is geworden, zeer ſcholaſtiek is; en de inhoud bevestigt hetzelve volkomen. Beter, ongelijk veel beter was te dezen, ook te allen opzigte het zedekundig ſyſteme van MOZES AMYRAUD, dat ten jare 1652, in zes deelen, uitkwam (†). Meer praktisch waren de ſtelſels van HENRIKUS HAMMOND, Hofprediker van KAREL den eerſten, (§). JOHANNES HOORNBEEK (**), en PETRUS VAN MASTRICHT (††). Overtroffen echter werden die allen door den Zwitſerſchen godgeleerden BENEDICTUS PICTET, hiervoor ver-

(*) *Compendium Ethicæ Ariſtotelicæ ad normam veritatis christianæ revocatum.* Dit werk wordt gevonden onder 's mans *Opera omnia*; p. II.

(†) De titel was *Morale chretienne.*

(§) Deze gaf ten jare 1644 in het licht *a practical catechisme.*

(**) Van dezen kwam in het licht ten jare 1663 *Theologia practica.*

(††) Het ſtelſel van dezen verſcheen ten jare 1665 onder den titel van *Theologia theoretico-practica*; waarvan wij hier voor bl. 170, 171 hebben melding gemaakt.

vermeld, en JOHAN LA PLACETTE, Hofprediker der Koningin van *Denemarken*, die beiden in één en hetzelfde jaar 1695 hunne eigenlijk gezegde zedekundige ſyſtemen in het licht gaven, en zich door deze ſchriften zeer verdienſtelijk gemaakt hebben. In beide deze ſchriften wordt de christelijke zedeleer op eene wetenſchappelijke wijze zeer zuiver ontwikkeld en voorgedragen. Alles daarenboven is geheel onſchoolmatig bearbeid. Beide deze theologanten waren voor hunne kerkgemeenſchap de Hervormers der christelijke zedekunde. Zij waren de eerſten, die een volledig ſtelſel van die wetenſchap geleverd, ten minſte de grondſlagen daartoe gelegd hebben, waarop vervolgens door STAPFER en anderen is voortgebouwd (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Met de zedekunde, Kaſuiſtiek en Asketiek ſtond in een natuurlijk verband de homiletiek of predikkunde met de daarnaar gewijzigde predikwijze. In de Hervormde Kerk was de eerſte, die aan de predikkunde zijne krachten beproefde, de geleerde ANDREAS HYPERIUS, of VAN IEPEREN, Hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Marburg*, die ten jare 1552, en vervolgens 1557 in het licht gaf zijn voortreffelijk werk over het opſtellen van leere- Geſchiedenis van de predikkunde en predikwijze.

(*) Zie hier de titels van hunne gemelde ſchriften; die van het werk van PICTET is *Morale chrétienne, ou l'art de bien vivre;* die van dat van LA PLACETTE is *Morale chrétienne abregée.* Behalve dit werk heeft LA PLACETTE ook uitgegeven *Eſais de Morale;* IV deelen; 1692-1697, en *Nouveaux Eſais de Morale* 1715.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

redenen, 't welk door den oordeelkundigen HENDRIK BALTHASAR WAGNIZ ten jare 1781 met aanmerkingen op nieuw door den druk is algemeen gemaakt. Zoo voortreffelijk trouwens is dit geſchrift, dat wie het ook in volgende tijden gewaagd hebben aan de leeraaren van den Godsdienst, onder de Hervormden, leſſen voorteſchrijven ter bearbeiding van geſchikte leerredenen, zij niet veel beters hebben bijgedragen. De voornaamſten, onder dezen, waren ABRAHAM SCHULTETUS, Hoogleeraar te *Heidelberg* (*), JOHANNES HOORNBEEK, Hoogleeraar te *Utrecht* (†), JAN WILKENS, een Engelsch Theologant (§), STEPHANUS GAUSSENIUS, Hoogleeraar te *Saumur* (**), en JEAN CLAUDE, Predikant te *Charenton* (††). Beide deze laatstgemelde Franſche theologanten, die zich door meer andere ſchriften verdienſtelijk hebben gemaakt, hebben zeer oordeelkundige voorſchriften ter bearbeiding van goede leerredenen gegeven in hunne hier beneden genoemde geſchriften. Behalve dezen is

(*) Deze gaf uit ten jare 1619 *Axiomata concionandi.*

(†) Deze gaf ten jare 1645 *Tractatus de ratione concionandi.*

(§) Deze gaf ten jare 1645 *Eccleſiastes, or a diſcourſe concerning the gift of preachung.*

(**) Deze gaf ten jare 1678 *Diſſertatio de ratione concionandi.*

(††) Deze gaf ten jare 1688 *Traité de la compoſition d'un ſermon.*

is even waardig ook nog geroemd te worden DAVID KNIBBE, Predikant te *Leyden* (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Onder de meestbekende uitmuntende predikers der Hervormde kerkgemeenschap mogen met onderscheiding genoemd worden JOHANNES KALVIJN (†), HENRIKUS BULLINGER (§), RICHARD CLERKE (**), EDUARD STILLINGFLEET (††), JOHAN TILLOTSON (§§), MOSES AMYRAUD (***), MEINARDUS SCHOTANUS, DAVID FLUD VAN GIFFEN. De engte van ons beftek kan hier geene namen en beneden geene titels van geschriften meer bergen.

(*) Deze gaf ten jare 1697 reeds voor de zesde maal in het licht *Manuductio ad oratoriam* f.

(†) Van hem heeft men *Homiliæ in primum librum* SAMUËLIS *et Conciones* CLIX *en librum* JOBI, en meer anderen; zij zijn in het fransch gehouden, maar in het latijn vertaald. Hij gaf onder anderen uit *Homiliæ* LXVI *in* DANIËLEM *prophetam*; et *Conciones* CI *in Apoc.* JOH.

(§) Hij gaf uit *Conciones in priorem epistolam* PETRI 1638.

(**) CLERKE gaf uit, ten jare 1637, *Sermons.*

(††) STILLINGFLEET gaf ten jare 1673 uit *Sermons preached on several occasions.*

(§§) TILLOTSON gaf, ten jare 1618, uit *Sermons.*

(***) AMYRAUD gaf, ten jare 1636, uit *Sermons de la nature, etendue, efficace de l'evangile.*

DERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de geloofsleer in de Hervormde kerk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Voorloopige aanmerkingen.

Zoo als reeds in het jaar 1552 de leer der Hervormde kerk, in onderſcheidene landen van *Europa*, door een groot deel der Proteſtanten was aangenomen, bleef zij ſteeds tot het begin der achttiende eeuw ſtand houden, en houdt zij nog ſtand. Geene of weinige veranderingen, ten minſte in de meest kenmerkelijke punten, heeft zij ondergaan. In ſommige landen volgde men reeds ten jare 1552 de gevoelens nog van ZWINGLIUS, in anderen weder meer de gevoelens van KALVIJN; en dat duurde zoo voort. Ook dit kon niet wel anders, uit hoofde van de ſymboliſche boeken, welke al ſpoedig, toen de Hervorming der kerke haar volkomen beſlag had gekregen, werden opgeſteld en ingevoerd. De leer der belijdenis, algemeen omhelsd, werd, zoo als zij in die boeken ontwikkeld is, en bleef ſteeds gedurende het gemelde tijdperk dezelfde. Maar wat de voordragt dier leer betreft, of de wijze, waarop dezelve wordt voorgeſteld, hierin is van tijd tot tijd vrij veel verandering gekomen. De leerſtukken zelve zijn dus in hunnen aard geheel onaangeroerd gebleven; maar de vorm, waarin zij behandeld werden, het openbare onderwijs namelijk, zoo aan de hooge ſcholen, als in de kerken, werd telkens vernieuwd, verbeterd of ver-

verſlimmerd, dan meer, dan weder minder doel- na C. G.
matig. Niet de waarheid zelve, maar de begrip- Jaar 1552.
pen der menſchen omtrent de waarheid wisſelden tot 1700.
af; waren dan helder; dan weder beneveld. Na de tijden der Hervorming ontſtonden er ook in de Hervormde kerk twisten. Alzoo werden de zuivere leerbegrippen wel haast bezoedeld door onzuivere bijbegrippen. Van daar onderſcheidene denkbeelden, die van tijd tot tijd vermeerderden, over bijzondere leerſtukken, ja zelfs over bijzondere bijbegrippen van de leerſtukken, denkbeelden, die aan het geloofsſtelſel gehecht, en van leeraars en leeken, met den tijd, als een wezenlijk gedeelte van hetzelve ongelukkiglijk beſchouwd werden. Slaan wij het oog te rug op de tijden van het begin der zeventiende eeuw! hoe begon men toen reeds, bij het verklaren van het aangenomen leerſtelſel, in de Hervormde kerk, achter uit te gaan! De twisten, die men voerde minder over het gene men voor waarheid te houden had, dan wel over het gene de Hervormers gemeend hadden, dat waarheid was, twisten dus over menſchelijke gevoelens, omtrent de waarheid, waren oorzaak van deze verachteringen, die gedurende de geheele zeventiende eeuw ſteeds grooter werden, naar gelang de twisten levendiger waren en telkens vermeerderden. De eenvoudigheid der Hervormers, bij de voordragt der leer, werd door dien weg ingewikkelde ſchijngeleerdheid; het deftige werd ſtijf; het heldere werd donker, het ware ſoms valsch. Wij beroepen ons, bij deskundige beoordeelaars der zaak,

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

op de ſchriften van dien tijd, waarin de leer der Hervormde Kerk op eene ruwe, ſtroeve, onbeſchaafde en geheel zinnelijke wijze werd voorgedragen. Mannen van verſtand en geleerdheid, helderdenkende Theologanten, gehecht noch aan het oude noch aan het nieuwe, maar zich vasthoudende aan de eenvoudige leer der Vaderen, ſloegen het oog van weemoed op den, te dezen aanzien betreurenswaardigen, ſtaat der Kerke. Maar ook dit was het al. Staken zij de vaardige hand uit, om den blinddoek des vooroordeels, die het gezigt hunner broederen bedekte, los te maken, de kracht der verbijſtering van dezen was hun te ſterk. En die overmagt verijdelde alle hunne welgemeende pogingen, die zelfs met de grievendſte ondankbaarheid beantwoord werden. Partijzuchtige weêrwil ſmeet de beste ontwerpen in duigen; driftige ijverzucht voor éénmaal opgevatte gevoelens hief, kermend over het gevaar der Kerke, hare alarmkreet aan; en het ongeoefende volk, dat zich door de drogredenen van gewaande beter wetenden ligtelijk bewegen laat, geraakte in opſtand tegen de braafſte godsdienstvrienden, die het edelſte doel hadden; als waren zij de ſnoodſte bedervers der leer, de beſmettelijkſte pesten van de gemeenſchap der christenen. Niet voor het laatſte vierde gedeelte der achttiende eeuw is het aan zulke, verſtandige, opgeklaarde, Theologanten gelukt, de opgeſtoken fakkel overäl rond te dragen en licht te verſpreiden. Doch daar dit tot de geſchiedenis der Kerke, welke wij hier boeken, niet behoort, moeten wij den lezer naar

het

het gene wij elders gemeld hebben, hier verwijzen (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De donkerheid, waarmede het geloofsſtelſel der Hervormde Kerk te genoemden tijde bedekt was, denke men niet, dat veröorzaakt was geworden door nevelen, opgetrokken uit de Symboliſche boeken, waarvan wij gewaagd hebben. Dat zij verre! wij hebben dezelve toegeſchreven aan de twisten over den inhoud dier boeken. En die gedachte rust naar ons inzien op hiſtoriſche gronden, die vast en ſtevig zijn. De leer der waarheid wordt in die boeken met zulk eene overtuigende duidelijkheid voorgedragen, dat het onbegrijpelijk is, hoe men de begrippen der Hervormers in een ander licht heeft kunnen plaatſen, dan zij daar voorkomen, en hoe men over die begrippen heeft kunnen twisten. Indien ergens de kracht eener waanwijze laatdunkendheid zigtbaar is, dan voorzeker is het hier, bij het ſtrijden tegen elkanderen over regtzinnigheid, terwijl beide partijen, door hunne onderſcheidene verklaringen van eene en dezelfde waarheid, zelve dikwerf onregtzinnig werden, en van de waarheid geheel afweken. Berigt van de Symboliſche boeken.

Voortreffelijk zijn in de daad de Symboliſche boeken der Hervormde Kerk, wat de voordragt der Hervormde leer, daarin begrepen, aanbelangt. Alleen men beoordeele dezelven naar de tijden, waarin zij zijn opgeſteld. En wat de leer zelve aangaat; is

(*) Men zie onze *Kerkelijke geſchiedenis van de achttiende eeuw;* VI; bl. 535, 536.

na G. C. Jaar 1552 tot 1700

is zij niet door ontelbare, ſchrandere, diepdenkende, hoogverlichte, Godgeleerden, met de meeste onpartijdigheid, getoetst geworden? en is zij niet, ten aanzien van alle de hoofdpunten, de eenvoudige, reine, goddelijke, godsdienstleer, bevonden, die uit den Bijbel ontleend, en tot één ordelijk ſtelſel was zamengebragt? Dit zij gezegd van alle deze, bij de hervorming van den christelijken godsdienst, onder de Hervormden ingevoerde kerkſchriften, wat hunnen inhoud, over het algemeen beſchouwd, aangaat. Elk land, waar de hervormde godsdienst beleden wordt, heeft zijne eigene, bijzondere, geloofsbelijdenisſen. Zoo kent men eene *Zwitſerſche*, eene *Engelſche*, *Schotſche*, *Franſche*, *Nederlandſche* enz. (*). Buiten dien zijn er nog andere Symboliſche ſchriften, die, ſchoon zij niet in den vorm van belijdenisſen vervaardigd zijn, evenwel een gelijkgeldend gezag hebben, zoo als in ons land de *Katechismus*, te *Heidelberg* opgeſteld, en door ons ook aangenomen, en de naderhand daarbij gekomene *Dordtrechtſche leerregels*. Deze Symboliſche ſchriften zijn bij de Hervormden hier te lande algemeen bekend onder den naam van *Formulieren van eenigheid*, als zijnde, naar het doel hunner opſtellers, ingerigt ter bevordering van de éénſtemmigheid van de leden der kerke in de leer des geloofs. In *Duitſchland* houden zich de Hervormden aan

(*) Zij zijn allen bij elkanderen uitgegeven in een werk, dat den titel draagt *Corpus & Syntagma Confeſſionum fidei*.

aan de zoogenoemde *Augsburgſche* geloofsbelijdenis, gelijk die uitgegeven is door MELANCHTHON in het jaar 1540. Doch in den *Paltz*, *Heſſenkaſſel*, *Kleefsland* en elders, heeft men de *Dordtrechtſche* leerregels insgelijks aangenomen. In *Zwitſerland* hadden ook de leerregels, nevens den *Heidelbergſchen* Katechismus, eene Symboliſche waarde en kracht. Hier kwam aldaar ten jare 1675 bij een zoo geheeten *Ontwerp van overeenſtemming* (*), hetwelk op last eener nationale kerkvergadering, door den beroemden JOHAN HENDRIK HEIDEGGER opgeſteld, en met goedkeuring der hooge Overheid werd ingevoerd. Aanleiding gaven daartoe de bijzondere gevoelens van AMYRAUD, DE LA PLACE en CAPPEL, over *de voorverordening*, *de genade*, *de toerekening van* ADAMS *zonde* enz., welke geoordeeld werden ſtrijdig te zijn met de omhelsde leer van KALVIJN, en niet te min aan vele, zelfs uitſtekende, Leeraren, in gansch *Zwitſerland* verſpreid, zeer gevielen. Dan uit hoofde der hoogſtijgende twisten, over het gezag van dit *Ontwerp*, werd hetzelve na het jaar 1722 weder geheel achter de hand geſchoven; het gene mede ten gevolge had, dat de overige Symboliſche boeken in *Zwitſerland* ſedert dien tijd van hun oorſpronkelijk aanzien gaande weg niet weinig verloren hebben. Ook dit mag aangemerkt worden van de *Negenendertig artikelen*, die, bij de Hervormden in *Engeland* gebruikelijk, na de herſtelling der koninklijke waardigheid,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Formula conſenſus.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

heid, welke aan KAREL *den tweeden* werd opgedragen, bijkans geheel van kracht zijn beroofd geworden. In *Frankrijk* daarentegen behield de geloofsbelijdenis, hier voor gemeld, bij de Hervormden hare waarde; maar de, in het laatst der zeventiende eeuw, uit dat rijk door de vervolgingen herwaarts gedrevenen hebben dezelve verruild tegen de Nederlandſche geloofsbelijdenis, die hier bij de Waalſche gemeenten, waar zij trouwens voor een groot deel werden ingelijfd, in gebruik was, nevens de leerregels der *Dordtrechtſche* Synode. Ook heeft bij die gelegenheid de *Fransch-Waalſche* kerk hier te lande als een Symbolisch geſchrift aangenomen het zesde artikel van de Handelingen harer Synode, te *Rotterdam* gehouden in het jaar 1686. Den Heidelbergſchen Katechismus heeft deze kerk nooit als een Symbolisch geſchrift erkend, niet om dat de leer in dezelve begrepen met hare belijdenis minder ſtrookte, maar omdat van de vroegſte tijden aan bij haar als onderwijsboek was in gebruik geweest de Geneefſche Katechismus van KALVIJN, waaraan zij evenwel geene Symboliſche waarde ooit gehecht heeft.

In de Duitſche hervormde kerk hier te lande zijn van ouds her als Symboliſche ſchriften erkend de drie volgenden, de *Belijdenis des geloofs der Gereformeerde kerken in Nederland*, de oorſpronkelijk voor de *Heidelbergſche* kerk vervaardigde, maar van de Nederlandſche duitſche kerk overgenomene *Katechismus of onderwijzing in de christelijke leer, die in de Nederlandſche Gereformeerde kerken en ſcho-*

ſcholen gebruikt wordt, en *de Dordtrechtſche leerregelen*. Deze drie geſchriften dragen met elkanderen den naam van *Formulieren van eenigheid*. na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De Nederlandſche Belijdenis des geloofs is ten jare 1559 door GUIDO DE BRES, Predikant het laatst te *Valenciennes*, ontworpen, bearbeid en opgeſteid. Zij is dadelijk naar *Geneve* gezonden, maar vervolgens nagezien, beoordeeld, hier en daar verbeterd, en goedgekeurd door vele hervormde, zoo vreemde, als Nederlandſche Predikanten. Onder dezen verdienen voornamelijk genoemd te worden ADRIAAN SARAVIA en HERMAN MODED. De belijdenis was opgeſteld in het Fransch, en is als zoodanig ook het eerst door den druk gemeen gemaakt ten jare 1562 (*). Evenwel ten zelfden jare werd zij ook in het Nederlandsch duitsch vertaald en uitgegeven (†). In het Fransch was zij oorſpronkelijk opgeſteld, deels, omdat dit de moedertaal van DE BRES was, deels, omdat het geſchrift eigenlijk vervaardigd werd ten dienſte der Hervormden, die in dat gedeelte der zeventien provintiën woonden, waar het volk geene andere taal verſtond. Dit eene en andere ſtrekt reeds eenigzins ten bewijze, dat deze belijdenis oorſpronkelijk vervaardigd is alleen door DE BRES; het gene anders in Historisch berigt van de Nederlandſche geloofsbelijdenis

(*) De titel was *Confeſſon de foy, faicte d'un comcun accord, par les Egliſes, qui ſont disperſées en Pais-bas.*

(†) De titel was *Belijdenis des geloofs, ghemaekt, met ein ghemein accoort, door de gheloovighe, die in de Nederlanden overal verſtrooyd ſijn.*

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

in de geſchiedenis der Nederlandſche hervormde kerk doorgaans zoo niet verhaald wordt. Het algemeen berigt meldt, dat dezelve door vele leeraars, nevens DE BRES, is opgeſteld geworden. Dit berigt meent men, dat vaste gronden heeft in eenen brief van SARAVIA aan UITENBOGAERDT, nog voor handen (*), en in het Latijn geſchreven, denkelijk ten jare 1611 (†). Maar wanneer deze zelfde brief met alle naauwkeurigheid gelezen wordt, komt het mij voor, dat er veel eer het tegendeel uit blijkt. Zie hier de woorden van SAVAVIA, die hiertoe betrekkelijk zijn. „ Ik verklaar één der eerſten geweest te zijn, „ die de uitgave der geloofsbelijdenis bevorderd heb- „ ben; gelijk alzoo nevens mij hierïn werkzaam is „ geweest HERMAN MODED; ook hebben meer an- „ deren er de hand aan gehad; maar of die nog „ in leven zijn, weet ik niet. Deze belijdenis is „ oorſpronkelijk opgeſteld in het Fransch door G. „ DE BRES; maar eer zij werd in het licht gegeven, „ heeft hij haar medegedeeld aan zoo vele dienaren „ van Gods woord, als hij bekomen konde; en „ dezen heeft hij verzocht, verbeteringen te maken „ in het gene hun niet wel geviel; zij mogten er „ iets bijvoegen of afnemen. Dit zoo zijnde moet „ zij

(*) In *Præſtant. irorum Epistol.* p. 294, 295.

(†) In het aangehaalde werk ſtaat de brief wel gedagteekend den 13 van Grasmaand 1612; maar dit kan niet anders, dan eene drukfeil zijn, naardien SARAVIA den 15 van Louwmaand 1612 overleden is. Zie de *Nederlandſche Oorlogen door* BOR: XXIII. bl. 72.]

„zij dus eigenlijk niet voor ééns mans werk ge- na C. G.
„houden worden." Dit berigt is zoo eenvoudig, Jaar 1552.
dat, indien iemand door geene vooroordeelen belem- tot 1700.
merd is, hij er niet wel iets anders uit lezen kan, dan dat, gelijk wij reeds verhaald hebben, de geloofsbelijdenis oorſpronkelijk door G. DE BRES vervaardigd, maar door zoo vele leeraren van den hervormden godsdienst, als onder zijn bereik waren, beoordeeld, verbeterd en hier of daar misſchien vermeerderd is geworden. Het ſlot van gemeld berigt ſchijnt wel het gemeene gevoelen te begunſtigen; dan het was niet het medeopſtellen, maar het goedkeuren en verbeteren van de belijdenis door anderen, dat, naar SARAVIA's oordeel, haar voor geen ééns mans werk moest doen doorgaan; gelijk uit zijn ganſche verhaal oogenſchijnlijk blijkt (*). Einde-

(*) Het begin des berigts heeft de geſchiedſchrijvers niet minder ſterk in de vaste meening gebragt, dat de belijdenis in haren oorſprong niet het werk van éénen, maar van velen geweest is. Er ſtaat in het Latijn: *Ego me illius confeſſionis in primis unum fuiſſe authoribus, profiteor.* Het woord *authoribus* heeft hier allen verbijsterd. Allen vertalen zij de gemelde woorden dus: „Ik beken, dat ik één der eerſte opſtellers dier geloofsbelijdenis geweest ben." Ondertuſschen beteekent *Auctor* hier niet, gelijk het bij ons in het Latijn doorgaans zoo gebruikt wordt, *Opſteller*, *Schrijver*, maar, gelijk de beste Latijnſche ſchrijvers het niet anders bezigden, *Aanrader*, *Bevorderaar*, hetzelfde als *ſuaſor*, *impulſor*, *adiutor*. Niet zelden is *Legis auctor* bij CICERO niets anders, dan *legis ſuaſor* (*De legibus;* III. 16; en op

zn-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

delijk nog, indien SAVARIA van de belijdenis mede de opſteller was geweest, zoo zoude het, volgens deszelfs verklaring in het vermelde berigt, ook moeten geweest zijn HERMAN MODED. Maar deze heeft ergens (*) met ronde woorden zelf verklaard, dat de geloofsbelijdenis bij hem, onder het kruis, *beneerſtigd* was in het jaar 1561. Dit *beneerſtigen* kan hier geen *opſtellen* beteekenen, maar is *bezorgen*, de *zorg ergens over hebben* (†). Het ſpreekt toch van zelf, dat MODED, in het jaar 1561, de medeopſteller niet heeft kunnen zijn van een geſchrift, dat, gelijk wij gemeld hebben, reeds ten jare 1559 naar *Geneve* was gezonden geweest.

Daar dan nu de geloofsbelijdenis niet door velen, maar door éénen, oorſpronkelijk is vervaardigd geworden, kan het niemand in de gedachte komen, dat deze man het oogmerk zoude gehad hebben, om

andere plaatſen.) Zoo ook ſchrijft CICERO (in BRUTO C. 27.) dat PISO geweest is *multarum legum auctor aut disſuaſor*. Dat het woord *auctor* in het berigt van SARAVIA ook in zulken zin moet genomen worden, blijkt genoegzaam uit het gene volgt: *Illa primo fuit conſcripta*, het gene toch niet anders vertaald kan worden dan het boven door mij vertaald is. *Deze belijdenis is oorſpronkelijk opgeſteld.*

(*) In zijn boek *tegen de Wederdoopers*, bl. 270.

(†) Tegenwoordig beteekent *benaarſtigen* alleen *zich ergens op bevlijtigen*; maar in MODEDS tijden beteekende het ook *iets bezorgen*, *de zorg over iets hebben*, *diligenter aliquid curare*.

om zijnen godsdienstgenooten een' regel des geloofs voorteſchrijven. Ook is dit geheel niet in het plan geweest der Godgeleerden, die haar nagezien en goedgekeurd hebben (*). Ja na hare uitgave ten jare 1562 is zij niet eens dadelijk als een zoogenoemd formulier van eenigheid in de leer erkend geworden. SCHOOCK verhaalt dit wel (†), maar hij had voor dat verhaal geene genoegzame gronden. De aard der zake bewijst het tegendeel. Immers de geloofsbelijdenis heeft onmogelijk als een formulier van eenigheid, of ſymbolisch geſchrift, hier in de *Nederlanden* algemeen kunnen aangenomen worden, dan bij een éénparig beſluit der voornaamſte Nederlandſche leeraren, die, als zoodanigen, geacht konden worden, de ganſche kerk te vertegenwoordigen. Dit is eerst geſchied in eene algemeene kerkvergadering, welke ten jare 1566, met geſlotene deuren, binnen *Antwerpen*, gehouden is. De voornaamſte Nederlandſche godsdienstleeraars, als SARAVIA, MODED, JUNIUS enz., waren daar heimelijk bij één, behalve tot andere einden, inzonderheid ook, om middelen te beramen ter bevordering eener ge- na C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) Men leze in de Belijdenis het VIIde artikel; maar inzonderheid ook de woorden, die onmiddelijk op het bijgebragte in SARAVIA's brief volgen. *Nemo eorum, qui manum appoſuerunt, unquam cogitavit fidei canonem edere, verum ex canonicis ſcriptis fidem ſuam probare.*

(†) In *Libro de bonis eccleſiaſticis*; p. 52. „Ab hoc, inquit, tempore coepit eſſe formula conſenſus."

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

gemeenschap in leer en dienst, en den grondslag te leggen van een kerkgenootschap, welks leden door banden van eendragt ten naauwste aan elkáêr verknocht waren. In de eerste plaats behoorde dus een leerformulier aangenomen te worden, opdat er eene éénstemmigheid, zoo in de leerwijze der geestelijkheid, als in de belijdenis der leer, die door de leeken moest worden afgelegd, stand grijpen konde, en de goede Christenen der hervormde kerk niet meer, door allerlei wind van gevoelens, naar gins en herwaarts gedreven wierden; gelijk tot dien tijd toe maar al te veel gebeurd was. En zoo vond men goed de geloofsbelijdenis van G. DE BRES, die reeds bekend was, bij wijze van synodaal besluit, als een symbolisch geschrift, in de kerk intevoeren, na dat dezelve ook nu met alle naauwkeurigheid was overgezien, en op deze en gene plaatsen eenige bekorting had ondergaan, vooral in het zestiende artikel (*). Door dien weg is dan de geloofsbelijdenis een *Formulier van eenigheid* geworden, maar geenszins een *Regel des geloofs*, om de gewetens der Hervormde christenen te binden. Daarvan hadden de Hervormde leeraars diens tijds een' afkeer; gelijk uit de, hier voor aangehaalde, woorden van SARAVIA, die op de *Antwerpsche* Synode is tegenwoordig geweest, overtuigend blijkt. Het besluit dier Synode werd vervol-

(*) Zie achter BEKKERS *Verklaring van de geloofsbelijdenis*; bl. 2-40. en vergel. TE WATERS *Tweede Eeuwgetijde van de geloofsbelijdenis*; bl. 56.

volgens ten jare 1568 op eene Synode te *Wezel*, en ten jare 1571 op eene Synode te *Embden* bekrachtigd. Op de laatstgemelde Synode vond men goed de geloofsbelijdenis te onderteekenen, en werd vastgeſteld, om de afwezenden te *vermanen*, dat zij mede in de onderteekening bewilligden (*). Het onderteekenen ſchijnt trouwens reeds geſchied te zijn zoo wel op de *Antwerpſche*, als op de *Wezelſche* Synode (†). Het beſluit altoos der Synode van *Embden* werd nader bevestigd op eene nationale Synode beide der Duitſche en der Waalſche kerken, gehouden te *Dordtrecht* ten jare 1578, op eene nationale Synode te *Middelburg* in *Zeeland*, gehouden ten jare 1581, en op eene nationale Synode, in den *Haag* gehouden ten jare 1586. Op deze laatstgemelde Synode werd het bevestigd beſluit te dien aanzien uitgeſtrekt ook tot de Hoogleeraars in de Godgeleerdheid, met bijvoeging, dat, in geval van on- na C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie de Handelingen dier Synode; art. II en IV. in het *Kerkelijk Handboekje;* bl. 62. Duidelijk blijkt het uit het zachte woord *vermanen*, hoe weinig men van zins is geweest, om de leeraars te verpligten of te noodzaken tot de onderteekening.

(†) Dat op de *Antwerpſche* Synode de geloofsbelijdenis onderteekend is, wordt waarſchijnlijk, om dat te dien tijde te *Antwerpen* de Proteſtantſche verbondene Edelen zulks gedaan hebben, gelijk VOETIUS meldt; *Polit. Eccl.* P. III. *Lib.* I. *Tract.* I. p. 23. Immers dit zal niet geſchied zijn, zonder dat de verbondene hervormde leeraars den verbondenen hervormden Edelen hier in waren voorgegaan, of ten minſte hen gevolgd zijn.

na C. G. Jaar 1550. tot 1700.

onveranderlijke weigering, zij van hunnen dienst zouden worden afgezet. De ſtrengheid van dit bijkomend beſluit had hare oorzaak daarin, dat verſcheidene hervormde leeraars heimelijk verklaarden, met ſommige artikelen der geloofsbelijdenis zich niet te kunnen vereenigen. De banden van onderlinge eendragt, die op het punt van breken ſtonden, zocht men derhalve te ſtevigen. Ook dit doel heeft men door het gemelde beſluit in zoo verre bereikt, dat de gevreesde ſcheuring toen gelukkiglijk voorgekomen werd. En vervolgens verdroeg men elkanderen tot kort na den aanvang van de zeventiende eeuw. De ſcheuring greep eerst plaats ten jare 1619, gelijk hier voor verhaald is (*).

Berigt van den oorſprong van den Heidelbergſchen Katechismus.

Met de geloofsleer, in de Nederlandſche belijdenis der Hervormden vervat, is volkomen dezelfde die van den *Heidelbergſchen* Katechismus, welke bij de Nederduitſche kerkgemeenſchap hier te lande mede, als een tweede formulier van eenigheid, is aangenomen. Sedert onheugelijke tijden was de algemeene gedachte der geleerden, dat deze Katechismus, op hoogen last van den Paltsgraaf FREDERIK *den derden*, opgeſteld ware ten jare 1562. Ook die gedachte is met de waarheid overeenkomſtig; maar niet minder algemeen was, bij alle hiſtorieſchrijvers (†), en is dus nog heden de doorgaande gedachte, dat dezelve opgeſteld zoude zijn door twee *Heidelbergſche* Godgeleerden, met name KASPAR OLEVIANUS en ZACHARIAS URSINUS. Deze gedachte is niet waar, al-

(*) Zie bl. 84–88.

(†) Zelfs SCHRÖCKH in zijn a. w. V. bl. 1–183.

altoos naar het ons voorkomt. Men is dit leer- na C. G. jaar 1552. tot 1700.
boek verschuldigd aan de wel gesnedene pen alleen van ZACHARIAS URSINUS. De andere heeft er geen' arbeid aan besteed. Dit meenen wij, dat met genoegzame kracht van redenen door ons betoogd is in eenige daartoe opzettelijk medegedeelde historische aanmerkingen, werwaarts wij den lezer verwijzen (*). Het eenige deel, dat OLEVIANUS aan dezen Katechismus, bij deszelfs vervaardiging voor openbaar gebruik, gehad heeft, zal denkelijk hierin bestaan hebben, dat hij meer, dan andere Godgeleerden van den *Paltz*, die door den Keurvorst er toe geroepen waren, zijnen arbeid besteed hebbe aan de beschaving van het opstel. Maar dit is het dan ook al geweest. Beide deze geleerden stonden tot elkanderen in eene naauwe betrekking, bekleedende OLEVIANUS den leeraarspost in de hoofdkerk, en URSINUS den hoogleeraarspost in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te *Heidelberg*.

Niet alleen in zaken, maar ook in de woordelijke voordragt, komt deze Katechismus overeen met den *Zurigschen* Katechismus, die ten jare 1559 door HENDRIK BULLINGER, Predikant te *Zurig*, waar hij ZWINGLIUS was opgevolgd, geschre-

(*) In de *Geschiedenis der christelijke kerk van de achttiende eeuw*, VIII Deel. bl. 730-733, 741-745, 805, 806, en IX D. bl. 474-481. Men zie ook het berigt voor eene nieuwe uitgave van den *Heidelbergschen Katechismus*, die door een' geschied en oudheidkundigen Theologant, te *Amsterdam*, bezorgd is, ten jare 1811, bij MEIJER, SCHALEKAMP en VAN DE GRAMPEL.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ſchreven, maar in het jaar 1609, door de Godgeleerden van *Zurig*, geheel is verarbeid geworden. Van waar deze overeenkomst? is de *Heidelbergſche* Katechismus naar den *Zurigſchen*, zoo als die ten jare 1559 is uitgekomen, of deze bij de verbetering, in het jaar 1609 ondergaan, naar genen geſchikt en bewerkt? Zeer zeker heeft het laatſte plaats gehad. Het getuigenis van den geleerden HIERONYMUS VAN ALPHEN te dezen opzigte is zoo gegrond (*), dat hieraan niet te twijfelen is. De *Heidelbergſche* Katechismus verſcheen den 19den van Louwmaand des jaars 1563 in het Hoogduitsch, waarin dezelve oorſpronkelijk was opgeſteld, en in het Latijn tevens, waarin hij, waarſchijnlijk door den ſchrijver zelven, was overgezet. Voor de uitgave werd, naar het zich best laat verklaren, de vertaling nagezien door JOSUA LAGUS, Predikant te *Heidelberg*, en LAMBERTUS PITHOPÆUS, Rector der Latijnſche ſcholen aldaar. Nog ten zelfden jare 1563 werd deze Katechismus ten dienſte der Nederlandſche Duitſche kerk in het Neêrlandsch-duitsch vertaald door den vermaarden PETRUS DATHEEN, en in het licht gegeven. Deze vertaling is, eenige veranderingen, wat de woorden betreft, uitgezonderd, tot heden toe volkomen dezelfde gebleven, en als zoodanig in de Nederlandsch-duitſche kerk der Hervormden nog in algemeen gebruik (†). De uitgave dezer vertaling was

(*) In *Prolegomen. Oecon. Catech. Pal.* § 30.

(†) Van eene uitgave dezer vertaling, ten jare 1568 ge-

was verrijkt met de, ook in het Nederlandsch-duitsch vertaalde, voorrede van den *Paltsischen* Keurvorst FREDERIK *den derden* (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Door het allerwege hier te lande ingevoerd zingen van DATHEENS bekende Psalmberijming, die ten jare 1566 het eerst in het licht kwam, werd ook 's mans vertaling van den *Heidelbergschen* Katechismus, zoo in de kerken als in de scholen, algemeen bekend, en in algemeen gebruik gebragt. Reeds ten jare 1568 werd op de Synode te *Wezel* goedgevonden, dat de, door DATHEEN bearbeide, vertaling van den *Heidelbergschen* Katechismus, bij het onderwijs in de godsdienstleer, in de Duitsche kerken zoude gebruikt worden, gelijk in de Waalsche kerken die van *Geneve*, zoo als dat in dezelven nog plaats heeft (†). Dit besluit werd goedgekeurd op de *Embdensche* Synode, ten jare 1571 (§), en volkomen bevestigd op de Nationale Synode, te *Dordtrecht*

geschied, welke ik bezit, is de titel deze: *Catechismus, ofte onderwysinghe in de christelicke leere, alsso die in de kercken ende scholen der Keurvorstelicke Paltz gheleert wordt, in Nederlantsche sprake overgheset door* PETRUM DATHENUM.

(*) Deze voorrede wordt ook gevonden voor de straks met lof genoemde nieuwe uitgave van den *Heidelbergschen Katechismus*, en is zeer lezenswaardig.

(†) Zie de *Handelingen van deze Synode;* art. II. in het *Kerkel. Handboekje;* bl. 27.

(§) Zie de *Handelingen dezer Synode;* art. II. en het *Kerkel. Handb.* bl. 64.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

recht gehouden ten jare 1578 (*). Alzoo is de *Heidelbergſche* Katechismus, die door DATHEEN was overgezet, als zoodanig in de Hervormde Duitſche kerken en ſcholen hier te lande in gebruik gebleven, tot op den tegenwoordigen dag (†).

Met dat al had van eerſten aan de *Heidelbergſche* Katechismus niet dat Symbolisch gezag, hetwelk de Nederlandſche Geloofsbelijdenis kreeg. Algemeen heeft dezelve dit niet gehad voor het jaar 1619. Op eene nationale Synode, in den *Haag* gehouden ten jare 1586, werd het aan de keuze der ſchoolleeraren gelaten, of zij de Geloofsbelijdenis wilden onderteekenen, of den Katechismus? (§) Ten jare 1601 werd op eene Synode, in *Gouda*, vastgeſteld, „dat de Predikanten, uit het Sticht van *Utrecht* komende, moesten verklaren, dat zij niet alleen de Geloofsbelijdenis, maar ook den *Heidelbergſchen* Katechismus, als overeenkomſtig Gods woord, aannamen." (**) Maar dit beſluit was dus verre van al-

(*) Zie de *Handelingen der Synode* art. LIV. en het *Kerkelijk Handboekje;* bl. 159.

(†) De beste uitgaven zijn, behalve de oudſten van 1563, 1566 en 1568, welke niet dan allerzeldzaamst voorkomen, die van 1611, bij SCHILDERS te *Middelburg*, van 1725 bij M. DE VRIES, en van 1735 bij OUTMAN, beide te *Dordtrecht*. Naar deze drie uitgaven is vervaardigd de meergemelde *Amſterdamſche* bij MEIJER.

(§) Zie de *Handelingen dezer Synode;* art. XLVIII. en het *Kerkel. Handboekje;* bl. 274.

(**) Dit is ons gebleken uit eenige Synodale aanteekeningen van dien tijd, in handſchrift.

algemeen; ook was deze Synode eene provintiale Synode. Dan ſedert het jaar 1610 ſchijnt eene onderteekening van den Katechismus, nevens de Geloofsbelijdenis, algemeen plaats gehad te hebben in alle de klaſſen van *Zeeland* (*). In *Vriesland* geſchiedde hetzelfde op hoogen last der Staten, ſedert het jaar 1616. En op de provintiale Synode, te *Delft*, in den zomer van het jaar 1618, geſchiedde openlijk deze beſlisſende uitſpraak. „ Niet alleen de Geloofsbelijdenis, maar ook de Katechismus worde gehouden voor een formulier van eenigheid!" Deze uitſpraak der provintiale Synode werd door de Nederlandſche Synode, welke nog ten zelfden jare te *Dordtrecht* vergaderde, en zitten bleef tot in het laatst van Bloeimaand des eerstvolgenden jaars, nationaal verklaard, en als eene algemeene kerkwet overgenomen. In die vergadering werd een formulier ontworpen, waarnaar de onderteekenaars verklaarden zich te vereenigen met alle de artikelen der leer niet alleen in de belijdenis des Geloofs, maar ook in den *Heidelbergſchen* Katechismus begrepen, als met Gods woord overeenkomſtig. En een diergelijk formulier werd toen ontworpen, dat, door de rek-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

to-

(*) Ook dit is ons zoo voorgekomen uit oude kerkelijke Archieven, die bij de klaſſis van *Walcheren* in handſchrift bewaard worden. In de klaſſis van *Tholen* alleen ſchijnen ongeveer het jaar 1618 velen in de onderteekening zwarigheid gemaakt te hebben; doch de twisten van dien tijd bragten zulks mede ook in andere provintiën, voornamelijk in *Zuidholland*.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

toren en ſchooldienaren, zonder uitzondering, in de klasſen, waaronder zij behoorden, zoude moeten onderteekend worden. Beide die genoemde formulieren zijn nog heden in gebruik. Het eerſte is in algemeen gebruik; het laatſte ſlechts nog in ſommige klasſen; doch zoo, dat, indien iemand er zich van onttrekken wil, de kerkelijke magt haar gezag te dien aanzien niet meer handhaven kan, daar het openbaar onderwijs thans niet meer aan de kerk, maar geheel aan den ſtaat onderworpen is. Beide de genoemde formulieren raakten, volgens het beſluit der nationale Synode van het jaar 1618 en 1619, wijders alleen de Nederlandsch-duitſche leeraars in kerken en ſcholen, maar geheel niet de Waalſche kerk en ſchoolleeraars hier te lande. De Waalſche gemeenten gebruiken niet den *Heidelbergſchen*, maar den *Geneefſchen* Katechismus, gelijk wij hier voor reeds gemeld hebben. Om die reden was het niet voegelijk, derzelver leeraars den *Heidelbergſchen* Katechismus te doen teekenen. De Waalſche kerk erkent noch dezen noch haar' eigen Katechismus voor een Symbolisch geſchrift. Hare leeraars onderteekenen van de drie Symboliſche ſchriften, welke de Nederlandsch-duitſche kerk heeft aangenomen, alleen de Geloofsbelijdenis, met de *Dordtrechtſche* leerregels.

Van de Dordtregtſche leerregels.

Deze *Dordtrechtſche* leerregels zijn, als een Symbolisch geſchrift der hervormde kerk, in *Nederland* vastgeſteld op de nationale Synode, in de jaren 1618 en 1619, te *Dordtrecht* gehouden, na dat de Geloofsbelijdenis en de Katechismus van *Heidelberg* wa-

waren overgezien en goedgekeurd. Zij behelzen geloofsſtellingen, betrekkelijk de gevoelens, welke de Hervormde kerk ſtaande houdt tegen de volgers van den beroemden ARMINIUS, rakende de vijf, door dezen betwiste artikelen des geloofs, namelijk over de Goddelijke verkiezing en verwerping, over 's Heilands dood en de verlosſing der menſchen door Hem, over den vrijen wil en deszelfs werking, over de kracht der Goddelijke genade en de bekeering tot God, en over de volharding der heiligen. De geſchiedenis van den twist, tusſchen de volgers van ARMINIUS en het overige grootſte gedeelte der Hervormde kerk hier te lande, is hier voor reeds door ons verhaald geworden (*). De opſtellers van deze *Dordtrechtſche* leerregels zijn, volgens Synodalen last, geweest de voorzitter met de twee bijzitters der vergadering. Deze drie waren JOHANNES BOGERMAN, Predikant te *Leeuwaarden*, JAKOBUS ROLANDUS, Predikant te *Amſterdam*, en HERMANNUS FAUKELIUS, Predikant te *Middelburg* in *Zeeland* (†). Aan dezen werden door de Synode tot medearbeiders toegevoegd nog zes andere, zoo uitlandſche als inlandſche Godgeleerden. De drie uitlandſchen waren GEORGIUS, Biſchop van *Landaf*, ABRAHAM SCHULTETUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Heidelberg*, en JOHANNES DEODATUS, Predikant en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Geneve*. De drie inlandſchen waren JOHAN-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie bl. 84-88.

(†) Zie de Handelingen dezer Synode; II zitting.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

HANNES POLYANDER, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, ANTONIUS WALÆUS, Predikant en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de doorluchtige School te *Middelburg*, en JAKOBUS TRIGLAND (*). Terſtond na het houden der Synode zijn deze leerregels, te *Dordtrecht*, in het Latijn en Nederlandsch, door den druk gemeen gemaakt (†). Naderhand zijn zij op verſcheidene tijden, zoo in de eene als in de andere taal herdrukt, en op nieuw uitgegeven (§).

Van de Walcherſche artikelen.

Bij deze drie Symboliſche ſchriften, door de Nederlandsch-duitſche kerk aangenomen, heeft de klasſis van *Walcheren*, op eigen gezag, ten jare 1694, nog gevoegd vijf artikelen, betrekkelijk even zoo vele gewigtige grondwaarheden, als de verdorvenheid der menſchelijke rede, de leer van Vader, Zoon en Geest, de regtvaardiging, de toerekening van

(*) Zie de Handel. dezer Synode, XXVIII zitting.

(†) De Latijnſche titel was *Judicium Synodi nationalis reformatarum eccleſiarum belgicarum habitæ Dordtrechti anno* 1618 *et* 1619.

(§) In de achttiende eeuw zelfs zijn zij tweemalen in het Latijn uitgegeven te *Groningen*, eerst ten jare 1747, en naderhand ten jare 1772. Deze laatſte uitgave is bezorgd door den *Groningſchen* Hoogleeraar G. KUIPERS. Ook zijn zij, gedurende dezelfde eeuw, tweemalen in het Nederlandsch uitgegeven, de eerſte reis door den Hoogleeraar te *Utrecht*, W. VAN IRHOVEN, in het jaar 1751, (waarvan de uitgave vernieuwd is ten jare 1788) en vervolgens door J. AMERSVOORDT in het jaar 1780.

van ADAMS zonde, en de werkingen der goede en kwade Engelen. Dezelven zijn bekend onder den naam van de *Walcherſche artikelen*, en moeten door alle de Predikanten der klasſis onderteekend worden (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De geſchiedenis der Symboliſche ſchriften van de Hervormde kerk in ons vaderland heb ik hier, met de meeste naauwkeurigheid, hoe kort ook, evenwel wat omſlagtiger, dan anders mijn beſtek wel gedoogde, willen verhalen, omdat dezelve tot nog toe zeer in het donkere heeft gelegen, zelfs bij geleerden, die anders goede historiſche werken over dit onderwerp geleverd hebben (†), als waarin ik meene niet weinige misſlagen ontdekt te hebben. Daar nu het gebruik van deze Symboliſche ſchriften, gelijk mede die van alle de overige Hervormde kerkgemeenſchappen in andere landen, nergens is afgeſchaft, maar het onderteekenen allerwege, zonder uitzondering, van alle godsdienstleeraaren, gedurende het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis hier boeken, is onderhouden, en deze ſchriften het rigtſnoer behels- Beſluit.

(*) Deze artikelen werden gevonden in LEIJDEKKERS werk, ADAM, MOZES en CHRISTUS. Over dezelven heeft JAN JAKOB BRAHÉ, Predikant te *Vliſſingen*, zijne aanmerkingen in het licht gegeven ter bevordering van waarheid en éendragt, ten jare 1758.

(†) Één dier goede werken is voorzeker dat van ENS, getiteld, *Kort hiſtorisch berigt van de publicke ſchriften, rakende de leer en dienst der Nederduitſche kerken van de Vereenigde Nederlanden, Utrecht* 1733.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

helsden, waar naar zij, als dienaars, en niet als heeren der gemeenten, zich bij de waarneming van hunnen post, moesten regelen en gedragen, kan dus in den volſten nadruk gezegd worden, dat ten ten aanzien der waarheden, die gepredikt, die beleden en geloofd werden, zoo verre men dit laatſte, naar het oordeel der menschlievendheid, denken mag, in het ſtelſel der godsdienstleer geene openlijke verandering heeft plaats gegrepen, maar alles op dien ouden vasten voet is blijven ſtaan, waarop hetzelve in de tijden der Hervorming was nedergezet; gelijk het, ten minſte wat de hoofdartikelen aangaat, nog heden daarop ſtaat.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de theologiſche verſchillen in de Hervormde kerk.

Geſchiedenis van de ſcheuring tuſſchen de Remonſtranten en Kontraremonſtranten.

Verſchillen, hooggeklommen verſchillen waren het, gelijk wij gezien hebben, die de Hervormde kerkgemeenſchap van de Lutherſche afgeſcheurd hebben. Na dat de Hervormde kerkgemeenſchap, van de Lutherſchen geſcheiden zijnde, gevestigd was, genoot zij een' tijd lang rust. Over eenige punten der leer dachten wel alle deszelfs leeraars niet volkomen gelijk. Eenigen ſchenen van de overigen, die het meerendeel uitmaakten, hier en daarin te verſchillen; maar zij werden van dezen broederlijk verdragen.

gen. Trouwens in het openbaar verklaarden zij zich niet zoo rondborſtiglijk, dat er overtuigende gronden van beſchuldiging tegen hen, als onregtzinnigen, konden worden ingebragt. Onder dezen kunnen met name gemeld worden HENRIKUS BULLINGER, Predikant te *Zurig*, JOHANNES HOLMAN, Hoogleeraar te *Leyden*, KASPAR KOOLHAAS, Hoogleeraar ook te *Leyden*, HUBERT DUIFHUIS, Predikant te *Utrecht*, GELLIUS HOTZENUS, Predikant te *Leeuwaarden*, en anderen. Het voornaamſte punt, waaromtrent dezen eenigzins van de anderen verſchilden, was de leer der voorverordening, zoo als die door KALVIJN verklaard was geworden. Hunne gevoelens evenwel, gelijk wij gezegd hebben, droegen zij met gematigdheid voor. Dan heel anders hield zich te dien aanzien DIRK VOLKERTZ KOORNHERT, Geheimſchrijver der Staten van *Holland*, een zoo geleerd, als aanzienlijk man, wiens uitmuntende talenten door de ſchranderſte verſtanden geëerbiedigd werden. Deze man was de eerſte, altoos hier in ons vaderland, die het waagde, de leer van KALVIJN, omtrent de voorverordening, de voldoening, de regtvaardiging, enz. openlijk voor valsch te verklaren en ronduit te veroordeelen (*). Inzonderheid was hem de *Heidelbergſche* Katechismus een ſteen des aanſtoots. Tegen denzelven gaf hij ten jare 1583 een werkje in het licht,

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) Hij ſchreef tot dat einde drie boekjes *Van de toelating en decreten Godts;* te vinden in het II ſtuk zijner werken, III D. bl. 525.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

licht, dat hij aan de Staten van *Holland* opdroeg, maar dat aan dezen zeer mishaagde (*). Vinnig waren zijne uitdrukkingen in die opdragt tegen de Hervormde geestelijkheid, welke hij beschuldigde van, door het invoeren van den gemelden Katechismus, de verstanden der jeugd te vergiftigen, achtende hij hunne leerwijze schadelijker, dan een' vijandelijken inval, of verderfelijken brand in eene goede stad. Hevig was de twist, waarin de man zich daar door wikkelde met de Hervormde geestelijkheid, voornamelijk met de Predikanten van *Delft*, AREND KORNELISSEN en REINIER DONTEKLOK. De twist werd openlijk gevoerd in het jaar 1578 te *Leyden*, ten overstaan van eenige afgevaardigden uit de vergadering van *Hollands* Staten, die denzelven eindelijk afbraken, en KOORNHERT zwijgen oplegden. Een diergelijke openbare twist en mondgesprek werd vervolgens mede in de tegenwoordigheid van *Hollands* Staten gehouden ten jare 1583 in den *Haag*, tusschen KOORNHERT en SARAVIA; maar ook die twist had geen ander gevolg, dan aangroeijende verbittering der partijen. Op de rust der kerk had deze twist met KOORNHERT geen' nadeeligen invloed. Alleen scheen het, dat, onder de hand, het getal der genen, die aan zijne gevoelens min of meer hun zegel hechtten, staêg aangroeide. Velen werden te dezen aanzien van onregtzinnigheid verdacht gehouden. Onder de-

(*) Hetzelve wordt gevonden ook in zijne werken, III D. bl. 460.

dezen was ook JAKOB HARMZEN, best bekend met den naam van ARMINIUS, Predikant te *Amsterdam*; maar de achterdocht was niet zoo diep ingedrongen, dat het hem in zijne bevordering tot hooger waardigheid, ten dienste der kerk, hinderde. Hij werd ten jare 1603 aangesteld tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, zelfs op aanbeveling van voorname Theologanten, aan welker regtzinnigheid niet kon getwijfeld worden. Hij beklom aldaar den leerstoel, maar geraakte weldra, ten jare 1604, in een' veel geruchtsmakenden twist met zijnen ambtgenoot in de Theologische Fakulteit, FRANCISKUS GOMARUS. Het verschil tusschen beide de Hoogleeraars bestond hierin. ARMINIUS stelde, „ dat God van eeuwigheid dit onderscheid tusschen het gevallen menschdom gemaakt had, dat Hij hen, die zich bekeerden en in CHRISTUS geloofden, vergeving van zonden en het eeuwige leven zoude schenken, maar de onbekeerden en ongeloovigen straffen. GOMARUS daarentegen hield staande, „ dat God door een eeuwig besluit had vastgesteld, wie uit de menschen zalig zouden worden, en wie verloren gaan." ARMINIUS legde GOMARUS te last, dat hij de oorzaken der zonde aan God toeschreef; GOMARUS daarentegen legde ARMINIUS te last, dat hij, in de zaak van het hoogste belang, den mensch en niet God de eer gaf, en zijne leer den mensch hoog gevoelend deed zijn op zijne krachten, als zijnde die toereikende genoeg, ter bevordering van bekeering en geloof.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

loof (*). Beiden legden zij elkanderen alzoo gevolgen, uit elkanders leer getrokken, te last, die te verre gedreven werden. Maar zoo gaat het in de hitte van twisten, vooral wanneer men omtrent waarheden, welker ſpitsvindig onderzoek het menſchelijk verſtand eigenlijk behoorde onaangeroerd te laten, elkanderen niets toegeven wil, en het er eens op gezet heeft, elkanderen geene ſtroobreedte te naderen. Was de waarheid aan de zijde van GOMARUS, hij had die minder ſtrak moeten voordragen, en toch niet zoo, dat zij hard nederviel in het oor van hen, die éénmaal aan het twijfelen waren gebragt. En beiden hadden zij minder hunne eigen, meer de woorden der Apostelen, die in allen geval meer verſtaanbaar waren, behooren te gebruiken.

Welk een gevolg deze twist tusſchen ARMINIUS en GOMARUS, en tusſchen beider volgers, in de Nederlandſche kerk gehad heeft, is reeds door ons, bij eene andere gelegenheid, verhaald geworden (†). Na den dood van ARMINIUS, die in het jaar 1609 ſtierf, mengden zich ten nadeele der kerke in dezen godsdienſttwist ook twee groote ſtaatspartijen, van welke zoo de eene als de andere elke hare kerkelijke partij in beſcherming nam. De ſtaat namelijk was in twee partijen geſcheiden. De eene was de zoogenoemde Republikein-

(*) Vergelijk BRANDTS *Hiſtorie der Reformatie*, II. D. bl. 53, 54.

(†) Zie hier voor bl. 84-88, verg. bl. 216, 218.

keinſche partij, aan het hoofd hebbende JOHAN VAN OLDENBARNEVELD, Advokaat van *Holland*; de andere was de Prinsgezinde partij, die door de Republikeinſche partij werd verdacht gehouden, als wilde zij de magt des Prinſen van *Oranje* MAURITS, Stadhouder van *Holland*, *Zeeland* en eenige andere provintiën, ook Kapitein Generaal en Admiraal der Republiek, buiten hare juiste grenzen overdrijven. Hier tegen verzettede zich VAN OLDENBARNEVELD; waar door dus natuurlijk verwijdering ontſtond tusſchen hem en MAURITS; en daar elk zijne aanhangers had, ook tusſchen die beiden. In den beginne was MAURITS wel onverſchillig omtrent de kerkelijke oneenigheden, maar ziende, dat de volgers van ARMINIUS, die Remonſtranten genoemd werden (*), VAN OLDENBARNEVELD in den arm hadden genomen, om, door hem en zijn gezag, boven hunne wederſtanders, die Contraremonſtranten heetten, de overmagt te bekomen, konde het niet misſen, of hij verklaarde zich weldra openlijk voor dezen en tegen genen. Nu drongen de Contraremonſtranten, het gene zij reeds een en andermaal gedaan hadden, nog ſterker aan op het bijeenroepen van eene nationale Synode, ten einde die het kerkgeſchil beſliſſen mogt. De Staten van zes provintiën gaven daaraan hunne toeſtemming; alleen die van *Holland* kantten er zich met alle kracht tegen, maar vielen eindelijk mede bij, in Wijnmaand van het jaar 1618. Middelerwijl was reeds den negenentwintigſten van Oogstmaand des genoemden jaars na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

(*) Zie hier voor bl. 86.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

jaars OLDENBARNEVELD gevangen genomen, nevens de Penſionarisſen van *Leyden* en *Rotterdam*, ROMBOUT HOGERBEETS en HUGO DE GROOT, te dien tijd Leden van de Vergadering van *Holland*. Deze drie aanzienlijke mannen werden beſchuldigd, dat zij de kerkelijke godsdienstverſchillen hadden zoeken dienstbaar te maken aan ſtaatswisſelingen en omwentelingen, dat zij hunne oogmerken door aangeworven krijgsknechten met geweld hadden willen bevorderen, en den band der eenigheid (of *unie*) tusſchen de verbondene provintiën aan ſtukken ſcheuren.

De nationale Synode kwam bij één te *Dordtrecht* den 13den van Slagtmaand des jaars 1618. Acht en vijftig inlandſche Geestelijken, zoo Hoogleeraars in de Godgeleerdheid, als Predikanten en Ouderlingen, uit alle de bijzondere gewesten afgevaardigd, vergaderden aldaar zamen, nevens acht en twintig uitlandſche Godgeleerden, die, uit *Engeland*, *Schotland*, *Zwitſerland* enz. herwaarts genoodigd zijnde, over waren gekomen. Ook Remonſtrantſche Godgeleerden waren verzocht of liever gedagvaard op deze vergadering te verſchijnen, ten einde zij zich als beklaagden zouden kunnen verantwoorden. De zaak des verſchils werd in eene langwijlige overweging genomen; aan de eene zijde van ſommigen met eene onbevooroordeelde bedaardheid, maar aan de andere zijde van eenigen met partijdige en vooringenomene drift. GOMARUS, die een voornaam lid der vergadering was, behoorde onder de laatſten. Ook dit kan ingeſchikt worden; met hem was de twist be-

begonnen; en hij wilde zich zelven gelijk blijven; menſchen toch gedragen zich in alle gevallen als menſchen. Maar geen der leden was tegen de Remonſtranten meer opgewonden, dan de Voorzitter JOHANNES BOGERMAN, die, wanneer hij de vergadering met meer wijsheid hadde beſtuurd, aan de ganſche zaak voorzeker eene zachtere wending ten voordeele der partij, welke velen zijner broeders anders wel genegen waren te behouden, zoude gegeven hebben. Maar nu werd het verſchil ten haren nadeele beſlist. De leer der Remonſtranten werd als ſtrijdig met de gevoelens der *Zwitſerſche* kerk, die door de Nederlandſche Hervormde kerk aangenomen was, veroordeeld. De Remonſtrantſche godsdienſtleeraars zelve werden van hunne posten ontzet. Hetzelfde lot viel ten deele de zoodanigen, die voor Remonſtrantsch gezind bekend ſtonden, en aanzienlijke posten aan de Hoogeſchoolen, of in de regering des lands bekleedden. Sommigen, die zich hier aan niet onderwerpen wilden, altoos eenigen wederſtand boden, werden buiten 's lands gebannen. Dezen weken naar *Braband*, waar zij ten jare 1621, toen na eenen twaalfjarigen ſtilſtand van wapenen, de oorlog tuſschen de Republiek en *Spanje* weder ontbrandde, zich niet meer veilig achtende, het geraden vonden, eene andere ſchuilplaats te zoeken. Eenigen begaven zich naar *Frankrijk*; de meesten nogtans volgden de uitnoodiging des Hertogs van *Holſtein*, FREDERIK *den vierden*, en trokken naar het Hertogdom *Sleeswijk*. Hier ſtichtten zij nog ten zelfden jare eene ſtad, die ter

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

eere van hunnen beſchermheer *Frederikſtad* heet, en waar nog velen hunner nakomelingen wonen. Het overige hunner geſchiedenis, hier in het vaderland voorgevallen, is reeds door ons hier voor verhaald. En het gene hen, als een bijzonder godsdienstgenootſchap uitmakende, betreft, zal hierna verhaald worden.

Gevolgen van dezen twist in Engeland

Hier in het vaderland werd alzoo het godsdienſtig leerſtelſel der Remonſtranten, van de kerkelijke magt, welke door het gezag van den Staat geruggeſteund was, in zijne opkomst geheel neêrgedrukt, maar in *Engeland* vond het onder de Episkopalen van dien tijd af dadelijk beſcherming, handhaving en verdediging. Er rees evenwel daar over geen de minſte wederſtand in het gemelde kerkgenootſchap. Langzamerhand werden deszelfs leden, op eene ſtille, zachte, wijze, overgebogen tot het omhelzen dier godsdienstgevoelens, die hier in de *Nederlanden* verworpen waren. Niet weinig werd daartoe bijgebragt door één der gewezen leden van de gemelde *Dordtrechtſche* kerkvergadering, JOHAN HALES, leeraar in het Kollegie te *Eton*, die na zijne terugkomst uit *Zuidholland* de leer der Remonſtranten meer en meer voortplantte, vooral onder het kerkelijk beſtuur van WILLIAM LAUD, die in het jaar 1633 Aartsbisſchop van *Kantelberg* was geworden. Ongeveer dien tijd ſchreef HALES een werk *Over de ſcheuringen der godsdienstgenootſchappen*, dat echter eerst ten jare 1642, en toen nog door eenen anderen, buiten deszelfs wil en weten, werd uitgegeven. In dit werk verdedigde hij het regt,

dat

dat elk moest worden toegeſtaan, om de heilige ſchrift naar zijne eigene inzigten te verklaren, maar hij wraakte aan den anderen kant het gewaande Goddelijke regt der bisſchoppelijke regering. Dit laatſte haalde hem, zelfs onder de genen, die in het eerſte met hem ééns waren, vele vijanden op den hals. Zulk een gevoelen krenkte te zeer de eergierigheid der Engelſche bisſchoppen. Ook de Roomschgezinden werden er zeer door geërgerd. Beiden ſcherpten zij hunne pennen tegen hem; terwijl hij intusſchen, in de burgerlijke onlusten van dien tijd gewikkeld zijnde, als een aanhanger van den koning, bij het Parlement in den haat kwam, en van zijnen post werd afgezet. Hij ſtierf ten jare 1656. Nevens hem werkte ter bevordering van hetzelfde doel, ten aanzien van de leer der Goddelijke genade, de Kanſelier van *Salisbury*, WILLIAM CHILLINGWORTH, die, door zijne gevoelens en ſchriften, bij vele Episkopalen wel bijval vond, maar zich als het ware den vloek berokkende van de Presbyterianen, die hem niet ſlechts van Arminianisme beſchuldigden, maar hem uitkreten voor een' allerverderfelijkſten Sociniaan, als die heimelijk heulde met de Mohammedanen. Anders dacht over hem JOHAN TILLOTSON, zijn leerling en vriend, die in ééne zijner kanſelredenen hem roemt als een' man, wiens reine bedoeling geene andere was geweest, dan de leer van het Evangelie op eene redematige wijze voortedragen. CHILLINGWORTH ſtierf, ten tijde der burgerlijke oorlogen, na in de belegering van *Glocester* den Koning ten dienſte te hebben wil-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

len ſtaan, ten jare 1644, als krijgsgevangen te *Chichester*.

Welk een' invloed deze beide voortreffelijke mannen moeten gehad hebben op de algemeene denkwijze der Episkopale kerk, laat zich gemakkelijk daaruit bevroeden, dat de gevoelens, welke zij aan den dag legden, omhelsd niet alleen, maar met den grootſten bijval der meeste leden van die kerk zijn aangeprezen door ontelbare Godgeleerden, die allen uitgeblonken hebben als de grootſte lichten en ſieraden van hunne gemeenſchap, en Prelaten geweest zijn van het uitgebreidſte gezag, gelijk daar waren, behalve TILLOTSON, reeds genoemd, EDUARD STILLINGFLEET, SIMON PATRIK, WILLIAM LOYD, EDUARD FOWLER, GILBERT BURNET, THOMAS TENNISON, en meer anderen. Deze allen ſchreven het zich ten pligt voor, zich zelven duidelijke en naauwkeurige denkbeelden van den godsdienst en van de godsdienstleer te vormen, en die aan anderen inteſcherpen. Zij legden er zich op toe, om de christelijke godgeleerdheid met die der rede, zoo als zij in de ſcholen der wijsgeeren ontwikkeld was, te verbinden, om de waarheden van het Evangelie in eenen wel deftigen, maar ook duidelijken ſtijl voor te ſtellen, en bij de liefde voor waarheid te voegen eenen christelijken ijver voor verdraagzaamheid. Warme verdedigers waren zij der vrijheid van denken, van ſpreken en handelen, ten aanzien van alles, wat den godsdienst betrof, bij het behoud van een ongekwetst geweten. Door zulk een' geest bezield kwamen zij er voor uit, dat zij, in al-

alle die opzigten, zich het best konden vereenigen met de Remonſtranten. Maar ook gaven zij bewijzen van de opregtheid hunner betuigingen, na dat de regten der Episkopale kerk weder herſteld waren, onder KAREL *den tweeden*, in hun gedrag omtrent de Presbyterianen, welke zij met broederlijke genegenheid behandelden. zelfs geene de minſte zwarigheid er in vindende, om openlijk met de braafſten en kundigſten van dat genootſchap in openlijke vriendſchap te leven. De meeste Presbyterianen echter weigerden hun de hand der gemeenſchap toe te reiken, en gaven hun den ſchamperen naam van Latitudinariſen, bewandelaars van den breeden weg. Ter bevordering van den vrede tusſchen de Episkopale en Presbyteriaanſche kerk hebben evenwel deze Latitudinariſen de eerſte grondſlagen gelegd. Nooit altoos zijn na dien tijd tusſchen die beiden weder zulke hevige bewegingen ontſtaan, als waardoor zij voorheen elkanderen zoo veel leeds gebrouwd hadden, op eene wijze, die geene inbreuk alleen maakte op de regten der christenheid, maar in geen' minderen graad ook op die der menschheid. Aan de wijsheid der gemelde Godgeleerden heeft de Protestantſche Hervormde kerk van *Engeland*, in zoo vele gemeenſchappen verdeeld, door alle de volgende tijden heen, tot heden toe, al haren voorſpoed, al hare rust te danken gehad.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Het gene op de *Dordtrechtſche* kerkvergadering in de jaren 1618 en 1619, betrekkelijk eenige leerſtukken, beoordeeld, en voor de Nederlandſche

In Frankrijk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

gemeenschap der Hervormden beslist was geworden, was dus in het geheel niet zoo wel beslist voorgekomen aan de Episkopale gemeenschap in *Engeland*. En ook scheen dit het geval te zijn bij de Hervormden in *Frankrijk*, onder welke, na verloop van weinige jaren, de twist over dezelfde leerstukken, weder levend werd aan de Hoogeschool van *Saumur*, waar MOZES AMYRAUD, Hoogleeraar in de Theologie, de leer der genade, zoo als die door zijnen meester JOHANNES CAMERO reeds was voorgedragen, nader ontwikkelde, en hier in tot volger kreeg zijnen ambtgenoot JOSUA DE LA PLACE (*). Ook deed zich onder de met hem éénsdenkenden weldra op PAULUS TESTARD, Predikant te *Blois*, welke in een daartoe ingerigt geschrift die leer voorsloeg als een geschikt middel, om de verschilhebbende partijen te vereenigen. Of zij immer daartoe konde dienen, beoordeele de verstandige lezer! Zij bestond uit de volgende stellingen: „God hadde besloten, alle menschen door CHRISTUS zalig te maken, indien zij in Hem geloofden. Dit ware Gods *algemeen* doch *voorwaardelijk* besluit. Maar ook had God, te dezen aanzien, een *bijzonder* en *onvoorwaardelijk* besluit genomen, uit kracht van hetwelk Hij alleen den genen, welke Hij had verkoren,

(*) AMYRAUD ontwikkelde zijns meesters gevoelens in een Fransch geschrift *over de voorverordening*, dat door hem uitgegeven werd ten jare 1634, en in zes Leerredenen *over de algemeene genade*, ook toen uitgekomen.

ren, het geloof werkelijk zoo ſchenkt, dat zij zijne genade niet wederſtaan kunnen. Door de algemeene roeping der menſchen tot zaligheid wordt hun onvermogen om te gelooven opgeheven; zij kunnen gelooven, indien zij willen; maar dit is ſlechts een natuurlijk vermogen; het zedelijke vermogen daartoe ontbreekt hun. De bijzondere roeping daarentegen geeft hun ook dat vermogen, en het geloof zelf; doch zij geeft dit alleen aan de uitverkorenen." Deze dus ontwikkelde leer der voorverordening voldeed geenszins aan beide partijen; zij was altoos, naar hun oordeel, geen middelweg, maar een bijweg, die van den regten weg meer en meer afleidde. De Remonſtranten werden alzoo op eene minzame wijze tot AMYRAUD uitgelokt; ook zij weigerden niet hem te naderen; maar, na ſlechts eenige ſtappen gedaan te hebben, vonden zij ook bij hem geheel het ſtelſel van KALVIJN, ſchoon eenigzins anders gewijzigd. Dit trouwens is ook nu zoo duidelijk, dat, daar de hitte van den twist gekoeld is, de onpartijdige daaromtrent geene andere uitſpraak doen kan. Hadden toen ook de Contraremonſtranten dat zoo ingezien, het vuur van verwakkerden ijver tegen alles, wat met het eenmaal nu bevestigde niet in alle punten overeenkwam, was niet weder in brand en vlam gekomen. Maar dezen niet kunnende velen, dat uit hunne gemeenſchap iemand oprees, die in de voordragt van de gemelde leer ſlechts eene haarbreedte afweek, vermoedden dadelijk, dat AMYRAUD, met zijnen aanhang, geen ander doel had, dan op die wijze eindelijk het Remonſtrantisme onder

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

der de Hervormden overal te doen doordringen, waar door de breuk der kerke eindelijk van zelve herſteld konde worden. Dat vermoeden bragt de Hervormde kerk eerst in *Frankrijk*, en daarna ook elders weder in onrust. Vele pennen raakten tegen AMYRAUD en TESTARD in volle beweging, waar door zij beiden zich gedrongen gevoelden, om op de Synode te *Alençon*, die in het jaar 1637 gehouden werd, zich wegens hunne leer te verantwoorden, en zich aan het oordeel der daar vergaderd zijnde Godgeleerden te onderwerpen. Zij beiden verklaarden wel, dat zij hunne eenmaal gedane onderteekening van de *Dordtrechtſche* Synodebeſluiten bereid waren, met hun eigen bloed te verzegelen. Maar de beſchuldiging van vele *Franſche* en *Geneefſche* Godgeleerden, gelijk ook van eenige Nederlandſchen, als inzonderheid van de *Leydſche* Hoogleeraars in de Theologie, tegen hen, in ſcherp geſchreven brieven, aangevoerd, was zoo hevig, dat men in eene losſe gewetensverklaring van de verdacht gehoudenen niet berusten wilde, en niet meende te kunnen berusten. AMYRAUD en TESTARD werden derhalve door de Synode verpligt, hunne gevoelens nader openteleggen. Zij deden dit, en betuigden te gelooven, „dat CHRISTUS voor alle menſchen in zoo verre geſtorven ware, als zijn dood, om hen allen te kunnen zaligen, toereikend en genoegzaam was; maar dat Hij voor de uitverkorenen alleen, in kracht, geſtorven ware; dat derhalve zijn oogmerk geweest ware, om een offer daar te ſtellen van eene oneindige waardij, en in vol-

vollen overvloed toereikend ter verzoening van de zonden der ganſche wereld; maar dat de kracht van zijnen dood alleen aan de geloovigen verheerlijkt wierd, zoo dat allen, die door de prediking van het Evangelie genoodigd werden, om door het geloof aan de vruchten van zijnen dood deel te nemen, ook met aanbieding der daartoe vereischte middelen, en met verzekering van de opregtheid der hun gedane beloften, en nogtans in hun halſtarrig ongeloof omkwamen, door dit rampzalig lót niet getroffen wierden, wegens de ongenoegzaamheid van 's Heilands verdienſten, of wegens gebrek aan Goddelijken ernst, in hunne roeping tot boete en geloof en zaligheid, maar geheelenal door eigene ſchuld verloren gingen." Deze betuiging voldeed volkomen aan de Synode te *Alençon*; alleen zij was er op geſteld, dat de uitdrukking, „ JEZUS CHRISTUS is voor alle menſchen geſtorven;" niet gebruikt, maar altijd werd weggelaten. Onder deze uitzondering was trouwens ook het betuigde geheel overeenſtemmend met de ganſche ontwikkeling der leer in de *Dordtrechtſche* artikelen. En evenwel, hoe ware het mogelijk? evenwel werd noch in het oordeel der Synode van *Alençon* over dat betuigde, noch in het betuigde zelf, genoegen genomen door den *Geneeffſchen* Theologant, die naderhand Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden* is geweest, FREDERIK VAN SPANHEIM, den vader. Deze, voor de onregtzinnigheid van het gene hij meende, dat regtzinnig was, in heeten ijver nu nog meer ontvlamde Godgeleerde, hield niet alleen niet op tegen AMYRAUD de pen te voe-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

voeren, maar draafde op hem, als tegen den ergſten ketter, los, om hem en zijnen aanhang der kerke uit te drijven. Ook bleef nog tegen den waardigen man met kracht van wederwilligheid werken de Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Sedan*, PIERRE DU MOLIN, met zijnen ſchoonbroeder RIVET, Hoogleeraar in dezelfde wetenſchap te *Leyden*. Door dezen opgewekt, bragten eenige gemeenten, ten jare 1644, op de Synode te *Charenton*, nieuwe klagten in tegen AMYRAUD. Maar de Synode handelde zeer verſtandiglijk door er niet naar te luisteren; zij oordeelde het beter te zijn, dat het ganſche verſchil, als reeds lang beſlist, geheel vergeten wierd, en verbood den Hoogleeraren in hunne gehoorzalen niet alleen, maar ook den Predikanten in de kerken, hetzelve te voeren. Evenwel bleef het vuur van twist nog nu en dan opflikkeren, zoo dat de Synode te *Charenton* ten jare 1645 het beſluit des vorigen jaars herhalen moest, terwijl zij aan AMYRAUD de vrijheid vergunde, zijnen openbaren tegenſprekeren door gezonde redenen van beter onderwijs den mond te ſtoppen, het gene hij dan ook vooral tegen SPANHEIM gedaan heeft, terwijl hij hierin geholpen werd door DAILLÉ, CLAUDE, BLONDEL, en andere voortreffelijke Franſche Theologanten. Alzoo is langzamerhand de twist bedaard en geheel geweken (*).

Wij

(*) Men leze de geſchiedenis van dezen twist bij BAYLE, *Diction. Hiſt. art.* AMYRAUD, en in SCHRÖCKHS v. w. B. VI. bl. 340-357.

Wij gaan over tot het historisch berigt van twisten over andere leerſtukken. Het eerst komt ons hier voor een twist over de dadelijke gehoorzaamheid van CHRISTUS. De beroemde PISCATOR, namelijk, dien wij hier voor als een' uitmuntenden Bijbelverklaarder hebben leeren kennen, ſtond in het gevoelen, dat alleen de lijdelijke gehoorzaamheid van CHRISTUS, niet de dadelijke, den menſchen ter vergeving hunner zonden en ter regtvaardiging werd toegerekend, naardemaal hij, door de heiligheid zijns levens, de wet van God voor zich zelven had moeten vervullen." Schoon de meeste Godgeleerden hem hierin niet bijvielen, maakte nogtans dit gevoelen noch in *Duitschland*, noch in *Zwitſerland*, noch hier in de *Nederlanden*, zulken indruk, dat er eenige twist over rees, waarbij de harten warm werden. Men beſchouwde het als een begrip, waar over men aan beide zijden, behoudens de regtzinnigheid der leer, denken konde, naar bijzondere overtuiging. Zoo oordeelden zelfs de leden der *Dordtrechtſche* kerkvergadering van het jaar 1618 en 1619, bij gelegenheid van het nazien der hier voor vermelde *Nederlandſche Geloofsbelijdenis*, toen de Voorzitter JOHANNES BOGERMAN zich voor PISCATORS gevoelen verklaarde. Evenwel zij zorgden, dat het meer algemeene gevoelen der kerke, door bijvoeging der woorden, *en in onze plaatſe*, allerduidelijkst in het twee en twintigſte artikel werd uitgedrukt (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Berigt van een' twist met PISCATOR.

Dan

(*) Zie mijne *Kerkelijke Geſchiedenis van de achttiende eeuw*; IV D. bl. 257, 258.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Dan in *Frankrijk* was PISCATORS gevoelen zoo wel niet opgenomen. Reeds in het jaar 1603 trad de Synode van *Chaf* in *Dauphinée* met PISCATOR in onderhandeling, hem het verkeerde van zijne meening trachtende onder het oog te brengen; maar beſloot daarenboven alle Franſche Godsdienſtleeraars, die dezelve verdedigen wilden, van hunne bedieningen te ontzetten. PISCATOR bleef bij zijne gedachte, doch de Synode, te *Rochelle* gehouden in het jaar 1607, vond de gronden, waarop hij dezelve nu nader had zoeken te ſtaven, zoo zwak, dat zij allen Predikanten gelastte, om van het gewone gevoelen niet aftewijken. Dit werd verder bekrachtigd door een Synodaal beſluit, te *Privas* genomen in het jaar 1612, volgens hetwelk alle Predikanten voortaan een bijzonder formulier, de doorgaande leer der Hervormde kerk, betrekkelijk het betwiste punt, behelzende, moesten onderteekenen. Aan dit formulier was eene uitvoerige wederlegging van PISCATORS gevoelen gehecht. De verpligting, den Predikanten opgelegd, ter onderteekening van zulk een nieuw ſymbolisch ſtuk, ſchijnt evenwel niet van langen duur geweest te zijn. Al dra toch wist JAKOBUS, Koning van *Engeland*; door zijnen invloed op de Hervormde kerk van *Frankrijk* te bewerken, dat de bewegingen over dit gevoelen geſtild werden op eene Synode, ten jare 1615 gehouden. En van toen af kwamen als verdedigers van PISCATORS begrippen voor den dag niet weinige uitſtekende Franſche en andere Godgeleerden, als daar waren JOHANNES CAMERO, DAVID

VID BLONDEL, LOUIS CAPEL, DANIEL TILENUS; voorts DAVID PAREUS, ABRAHAM SCHULTETUS, HENRIKUS ALTING, HENRIKUS HAMMOND, enz. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Het gevoelen van PISCATOR was trouwens ook niet nieuw. Reeds ongeveer het jaar 1563 was hetzelve voorgedragen door GEORGIUS KARG, een' Lutherschen Theologant. Onder de Hervormden hadden er zich ten zelfden tijde voor verklaard ZACHARIAS URSINUS en KASPAR OLEVIANUS, beide zeer beroemde Godgeleerden te *Heidelberg* (*).

Wel gewigtiger in schijn, doch niet in de daad was de twist met JOSUA DE LA PLACE, best bekend onder den naam van PLACAEUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Saumur*. Deze twist werd gevoerd over de *toerekening der eerste zonde van* ADAM. In eenige *theologische stellingen* (†), die ten jare 1640 door DE LA PLACE in het licht werden gegeven, liet het zich aanzien, als of hij de toerekening van ADAMS zonde geheel ontkende. Dus altoos dacht er over ANTONIUS GARISSOL, een Theologant te *Montauban*, die DE LA PLACE deswege aanklaagde bij de nationale Synode, in *Charenton* gehouden ten jare 1645. En schoon 's mans ambtgenoot AMYRAUD hem, als van dwaling te onregt Met DE LA PLACE.

(*) Vid. JABLONSKI *Institutiones Historiae Christianae* T. II. p. 310-312. En verg. SCHRÖCKH's a, w. V D. bl. 351-359.

(†) *Theses theologicae de statu hominis lapsi ante gratiam.* Reperiuntur in *Syntagm. Thesium theol. Acad. Salm.* P. I. p. 205. seqq.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

regt verdacht, mannelijk verdedigde, werd nogtans het gevoelen, aan hem toegedicht, plegtiglijk veroordeeld en verworpen. DE LA PLACE van de reinheid zijnes eigenlijken gevoelens volkomen overtuigd, wachtte tien jaren lang met smartelijk ongeduld op het zamenkomen van eene nationale Synode; maar daarin te leur wordende gesteld, greep hij ten laatste de pen op, en schreef een *Vertoog over de toerekening der eerste zonde van* ADAM (*). Hij gaf dit vertoog in het licht ten jare 1655, en toonde in hetzelve, dat de Synode van *Charenton* niet zijn gevoelen, maar een gansch ander, dat ook hij niet omhelzen wilde, veroordeeld hadde. Hij maakte, namelijk, onderscheid tusschen eene *onmiddellijke toerekening* van ADAMS eerste zonde, en eene *middellijke*. 's Mans voormalige heftigste wederstander GARISSOL was te vrede met deze nadere verklaring; ten minste zij konde, zijns oordeels, met de regtzinnige denkbeelden der kerke, omtrent de leer der dus genoemde *erfzonde*, zeer wel bestaan. Maar vele andere Godgeleerden hielden er op aan, dat er geene verderfelijker leer konde verzonnen worden, dan deze van DE LA PLACE was. Godgeleerden van aanzien vielen geweldig tegen dezelve uit in daartoe eeniglijk ingerigte schriften. Onder dezen maakten zich wel het meest vermaard ANDREAS RIVET en SAMUËL MARE-

(*) Disputatio *de Imputatione primi peccati* ADAMI. Denuo edita est hæc Disputatio in excellentissimi viri *Operibus*; T. I. p. 159-479.

RESIUS. De ergſte wederſtander nogtans was FRANS TURRETTIN, Hoogleeraar in de Theologie te *Geneve*. Deze bewerkte, dat er ten jare 1657 aldaar een bevel werd uitgevaardigd, uit kracht van het welke ieder Godsdienſtleeraar, die niet eene onmiddelijke toerekening van ADAMS zonde voordroeg, met de ontzetting van zijn ambt zich bedreigd zag. Velen nogtans in *Frankrijk* en elders vonden het gevoelen van DE LA PLACE gegrond. Trouwens hetzelve was geheel niet ſtrijdig, maar volmaakt overeenkomſtig met het tweede en derde artikel van het derde en vierde hoofdſtuk der *Dordtrechtſche* leerregelen. Men leze die, en oordeele! Ook hier in ons Vaderland werd aan dit gevoelen een ongehinderde ingang verleend in de theologiſche ſcholen van BURMAN, van VITRINGA, vader en zoon, vervolgens van VENEMA en anderen (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Een andere Godgeleerde in *Frankrijk* gaf eenige jaren later aanleiding tot eenen twist, die even min belangrijk in zijnen aard was, maar om dat men 's mans gevoelen niet verſtond, te dezen tijde van het hoogst gewigt gekeurd werd. CLAUDE PAJON, Predikant te *Orleans*, een *Carteſiaansch* wijsgeer, en als zoodanig in het oog van velen zijner geloofsgenooten een gevaarlijk Theologant, werd gezegd te leeren, dat 's menſchen verdorvenheid minder, en deszelfs natuurlijk vermogen, ter verbetering van het Met PAJON.

(*) Vid. JABLONSKI l. l. II. p. 314, 315. Vergelijk SCHRÖCKHS a. w. V. D. bl. 359-363. ook mijne *Letterk. Geſch. der Syſtem. Godgel.* VI. D. bl. 288-291.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

het hart en den wandel, grooter ware, dan algemeen in de Hervormde kerk gedacht werd; en dat een verſtandig gebruik van den Bijbel, zonder eene *onmiddellijke* werking van den Heiligen Geest, genoegzaam ware, om het hart te verlichten, en ons voor een eeuwig heilgenot in de toekomſtige wereld voortebereiden. Indien waarlijk dit 's mans gevoelen ware geweest, zoo zoude hij van *Pelagiaanſche* begrippen niet hebben kunnen worden vrij gepleit. Weinigen evenwel, door geene vooroordeelen verblind, meenden, dat aan hetzelve eene gansch andere, eene veel zachtere verklaring moest worden gegeven. Ook PAJON zelf hield de beſchuldiging, welke men hem aanteeg, voor ongegrond en valsch. En zij was het in de daad, volgens het gene hij met ronde woorden ter nadere ontwikkeling van zijne eigene meening heeft voorgedragen, en naderhand door CHAUFEPIÉ is gemeen gemaakt (*). Evenwel een heer van ſtrijdvaardige Theologanten trok tegen hem op, ook uit ons Vaderland. Zijn gevoelen werd, ten jare 1677, door verſcheidene Synoden in *Frankrijk*, veroordeeld; en of dat nog niet genoegzaam ware, van bijzondere Godgeleerden openlijk wederlegd met kracht en vuur, als ware het Christendom op het punt van door de geweldige aanſlagen der trotſche rede, naar de beginſelen der verderfelijkſte wijsgeerte, overmeesterd te worworden. Deze driftige, heete Godgeleerden, waren

(*) In zijn vervolg op BAYLES *Diction. Hiſt.* T. II. art. CHARLES LE CENE; p. 164.

ren P. JURIEU, M. LEYDEKKER, F. VAN SPANHEIM, V. E. LOESCHER, J. E. SCHUBERT, enz. Er is wel geen twijfel aan, of de aanhangers van PAJON, die meestal in het donkere ſchuilden, omdat zij met hunne begrippen niet in het licht durfden te komen, hebben die begrippen zoo verklaard, dat het denkbeeld aan eene bijzondere werking van den Heiligen Geest in de harten der menſchen, ter bevordering van hunne zaligheid hoogst noodzakelijk, geheel wegviel. Maar PAJON zelf heeft over het betwiste leerſtuk gansch anders gedacht, en wel dezer wijze, dat de Heilige Geest, den mensch bekeerende, en tot eene heilvolle kennis van God en CHRISTUS leidende, niet *onmiddellijk* werkt op de vermogens van het verſtand en hart, door die tot het goede over te neigen; maar wel *middellijk* werkt door het woord van God, en de kracht van hetzelve, den geest des menſchen alzoo onderwijzende, overredende en overhalende tot al wat goed en heilzaam is. PAJON oordeelde, dat God op geene andere wijze met den redemagtigen mensch handelen konde. En had elk regtzinnige Theologant der Hervormde kerk, overeenkomſtig de leerregelen der *Dordtrechtſche* Synode, niet ook zoo moeten oordeelen? Maar men ſcheen PAJON niet te willen verſtaan. Trouwens het kan wel zijn, dat hij over dit leerſtuk wel te philoſofiſch geredeneerd hebbe, waar door hem uitdrukkingen ontvallen zijn, die de overgeblevene krachten van den, door de zonde verdorven, mensch, meer verhieven, dan zijne verzwakte natuur ſcheen na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

te kunnen lijden. Dan hoe dit ook zijn moge; na dat PAJON zich nader verklaard had, moest men in de Waalſche Synode, te *Rotterdam* in het jaar 1686 gehouden, zijn gevoelen niet als onregtzinnig veroordeeld, en uit de handelingen der vergadering geen formulier hebben ontworpen, hetwelk voortaan alle de leeraars zouden onderteekenen; gelijk dan ook zelfs tot heden toe onafgebroken geſchied is. Tegen het gevoelen, dat men PAJON valſchelijk had aangewreven, had men regt te ijveren, omdat het met de leer der kerke ſtrijdig was; maar men had er geen regt toe, om dat, als het gevoelen van PAJON, Pajonisme te noemen. PAJON, indien hij geleefd had, zoude gewisſelijk zich daar aan geërgerd hebben; maar hij was reeds ten jare 1685 overleden (*).

Berigt van een' twist over het Carteſianisme.

Wij gaan over tot het geven van hiſtoriſche berigten, nopens verſcheidene veel geruchts gemaakt hebbende twisten in de Hervormde kerk van ons Vaderland, die evenwel minder de leer, dan wel de leerwijze betreffen. De eerſte is een twist over de Carteſiaanſche wijsgeerte. Naauwelijks was deze wijsgeerte, onder den naam van de nieuwe, gelijk zij was, bekend geworden, hier te lande vooral, waar zij buiten de ſcholen der geletterden niet blijven konde, of inzonderheid de Theologanten ſoegen ver-

(*) Vid. JABLONSKI l. l. II. p. 317-319; SCHRÖCKHS a. w. VIII D. bl. 722-26; en mijne *Letterk. Geſch. der Syſtem. Godgel.* II D. bl. 291-293.

vervaarlijke oogen op tegen de voornaamſte grond- na C. G.
ſtellingen derzelve; als daar waren, „ dat men Jaar 1552.
éénmaal in zijn leven aan alles twijfelen moet; dat tot 1700.
de wijsgeerte op even zekere beginſelen rust, als de godgeleerdheid; dat in de heilige ſchrift, aangaande natuurkundige onderwerpen, dikwerf geſproken wordt, naar het aangenomen volksbegrip, hoe valsch ook en verkeerd; dat de natuur van een' geest, en bij gevolg ook van God, die een Geest is, gelegen is in denking; dat er geene ruimte beſtaat, dat al wat men daar van ſtelt, verdichtſelen zijn der verbeelding, dat derhalve de ſtof geene perken heeft, dat het heeläl oneindig is." Dit waren philoſofiſche grondbeginſelen, in een land, waar het Christendom in de harten der menſchen geworteld was, niet te dulden; grondbeginſelen, lijnregt tegen het Christendom inloopend, het Christendom dreigende te ondermijnen, te doen inſtorten, en ten gronde toe te verdelgen. Dus dacht men. De kracht van dien aanval te breken behoorde dan de eerſte onderneming te zijn, waartoe een daartegen wel opgegroeide Theologant der Hervormde kerk zich behoorde aan tegorden. Ook daartoe verkloekte zich de *Utrechtſche* Hoogleeraar GYSBERT VOETIUS, een man, wiens oordeelkunde niet evenredig was aan zijne groote, uitgebreide, buitengemeene geleerdheid. Dit bleek wel alleen zelfs genoegzaam daaruit, dat hij, de hartäder der Carteſiaanſche wijsgeerte willende doorſnijden, dezelve in hare naaktheid ten toon meende te ſtellen als het verderfelijkſte Atheïsme. Tot dat einde gaf hij ten jare 1639 een Akademisch

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

twistschrift uit over het Atheïsme, inzonderheid ingerigt tegen den Hoogleeraar der Godgeleerdheid in *'s Hertogenbosch*, SAMUËL MARESIUS, die het had durven wagen de wijsgeerte van CARTESIUS in zijne bescherming te nemen, maar die naderhand, toen hij Hoogleeraar te *Groningen* was, een zoo sterke tegenstander van dezelve werd, als hij er voorheen een voorstander van was geweest. Ook JOHANNES COCCEJUS, toen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, vreesde voor erge gevolgen van deze nieuwe wijsgeerte voor de studie der christelijke Godgeleerdheid in het algemeen, en voor de godsdienstleer der Hervormde kerk in het bijzonder; maar matigde zich in zijnen ijver zoo zelfs, dat hij eindelijk den naam van CARTESIUS spaarde, om de gemoederen maar niet gaande te maken. Hij deed dat trouwens, om dat onder eenigen van zijne kweekelingen en aanhangers de Cartesiaansche wijsgeerte met den tijd meer velds begon te winnen. Hij zelf, die de Aristotelische wijsgeerte niet dragen konde, had, toen die van CARTESIUS opkwam, door zijne vooringenomenheid ook tegen deze, als die niet beter, maar eer erger scheen, aan alle wijsgeerte het gezag in zijne theologische school ontzegd en die buiten gedreven; gelijk hier voor reeds verhaald is. Inmiddels hadden al te sterke maatregelen, door VOETIUS genomen, niet de van hem gewenschte uitwerking. Schoon vele voortreffelijke Theologanten hem bijvielen, door ijver aangewakkerd tot het bestrijden van zulken vijand, als daar waren PETRUS VAN MASTRICHT, JOHANNES HOORNBEEK,

AN-

ANDREAS ESSENIUS, JOHANNES REGIUS, JAKOBUS TRIGLAND, enz., was het er echter zoo verre van daan, dat alle Godgeleerden der Hervormde kerk het Carteſianisme ſchuwden, dat in tegendeel velen onder hen, en wel mannen van geen' geringen naam en roem, er de grootſte verdedigers van werden. Onder dezen mogen geteld worden ABRAHAM HEYDANUS, CHRISTOPHORUS WITTICHIUS, FRANCISCUS BURMAN, JOHANNES BRAUNIUS, BALTHASAR BEKKER, HERMAN ALEXANDER ROËLL, enz., allen behoorende tot den aanhang van COCCEJUS, die, gelijk wij gemeld hebben, dat ten aanzien van ſommigen zijner volgeren plaats had, hierin van hem afweken. Ontzettende tooneelen leverde de oorlog op, die tuſſchen de gemelde Theologanten over de Carteſiaanſche wijsgeerte gevoerd werd, zoo dat de Staten van *Holland* ten jare 1656 een ſtreng bevelſchrift uitgaven tegen dezelve. Vervolgens vond zij ten jare 1664 den grootſten tegenſtand bij de bezorgers der *Leijdſche* Hoogeſchool en bij de *Amſterdamſche* Synode, gelijk ook bij andere vaderlandſche Synoden. Door den invloed der Voetiaanſche partij werd de Regering, bijzonder ook de Stadhouder, Prins WILLEM *de derde*, dermate tegen het Carteſianisme ingenomen, dat men ter krenking van hetzelve het eene beſluit op het andere deed volgen, waarbij eindelijk ten jare 1676 ABRAHAM HEYDANUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, reeds grijs geworden onder het roemrijk bekleeden van die waardigheid, van dezelve ontzet werd. Een diergelijk hard lot

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

trof ten eigenſten jare twee geleerde Predikanten der gemeente van *Middelburg* in *Zeeland*, WILLEM MOMMA, aldaar ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, en JOHANNES VAN DER WAAIJEN, die niet alleen hunnen post verloren, maar zelfs gelast werden, de ſtad en geheel het gewest te ruimen. Wel werden deze beide laatſten voornamelijk vervolgd als aanhangers van COCCEJUS, wiens leerwijze in *Zeeland* bij de Overheid niet geduld kon worden, maar het Coccejanisme werd te dien tijde als zoo eng verſtrengeld met het Carteſianisme beſchouwd, dat men om het eerſte te verdelgen, de middelen daartoe uit het laatſte ontleende. De gemelde gebeurtenisſen waren ontzettend voor de kerk van ons Vaderland; en het ſcheen, als of de drift der partij, die op hare zegepraal trotſeren mogt, nu gekoeld ware. Ten minſte na dien tijd verminderden de vervolgingen van het Carteſianisme zoo wel als van het Coccejanisme; en kwamen de begunſtigers van beiden meer ruiterlijk voor den dag. Derzelver getal groeide van lieverlede ſterk aan, zoo dat het boven allen tegenſtand verre de overhand kreeg, en daardoor de zwarte onweêrsbuijen, die hen op de ſmerpendſte wijze geteisterd hadden, verdreven zijnde, de lucht der kerke weêr helder werd, zonder dat zelfs op de tegenſtrevende partij een enkele druppel van wedergeldige verongelijking viel; 't gene haar, de verledene tijden zich te binnen brengende, van ſchaamte moest doen blozen.

Over het Coccejanisme.

Met dezen twist over het Carteſianisme was, gelijk wij gemerkt hebben, ten naauwſte verbonden een

een twist over de Coccejaanſche begrippen, omtrent de geopenbaarde godsdienstleer, en de wijze, waarop dezelve, naar die begrippen, verklaard werd. Eerst hadden de Hervormden, bij hunnen uitgang uit de gemeenſchap der Roomschgezinden, met hevigheid tegen de gevoelens van dezen geſtreden. Daarna waren in hunne eigene gemeenſchap de verſchillen tusſchen hen en de Remonſtranten ontſtaan, die zoo hoog ſtegen, dat dezen niet uitgingen, maar uitgedreven werden. Tegen beiden, tegen de Roomschgezinden namelijk en Remonſtranten, bleven de Hervormden nogtans op hunne hoede, derzelver gevreesde ondernemingen met wel geſcherpte wapenen ſteeds te keer gaande, om, ware het mogelijk, hunne overwinnaars nog eenmaal in de engte te brengen. Inmiddels rees er in de gemeenſchap der Hervormden eene onderlinge tweeſpalt over de leerwijze van één' hunner voornaamſte leeraars, JOHANNES COCCEJUS, met zulk een' ſpoed, kracht en drift, dat men ſchier niet wel anders denken konde, of ook de aanhangers van dezen man zouden gedwongen worden, om van hunne broederen te ſcheiden, en eene afzonderlijke gemeenſchap op te rigten. Wie en hoedanig een voortreffelijk Theologant COCCEJUS geweest is, hebben wij hier voor gemeld. Ook zijne wijze van bijbelverklaren en zijn daarop gevestigd dogmatisch ſtelſel hebben wij opgegeven en ontwikkeld. Alles evenwel bragt toen de toedragt van ons geſchiedkundig verſlag niet mede in die orde voorteſtellen, als het wel den lezer behoort onder het oog te zijn gebragt,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

zal hij een geregeld denkbeeld bekomen van 't gene den meesten Hervormden in de leerwijze van COCCEJUS mishaagde, en waartegen zij gezamenderhand zich zochten te doen gelden. Dit ſpaarden wij voor deze gelegenheid. Zie hier dan de voornaamſte punten, die betwist werden, eerst betrekkelijk zijne wijze van bijbelverklaren, en voorts betrekkelijk zijn, daarop gevestigd, dogmatisch ſtelſel. De zin der woorden van de Heilige Schrift is zoo rijk, dat er meer dan één denkbeeld, ja ſoms eene veelheid van denkbeelden in ligt, welke een bedreven bijbeltolk er uit aan den dag moet brengen. Het doel van het ganſche profetiſche woord is CHRISTUS, die dus overal gezocht moet, en ook overal gevonden kan worden. Die profeetzijen, waarvan de vervulling evenwel tot CHRISTUS niet onmiddellijk gebragt kan worden, zien op de kerk van het Nieuwe Testament, door CHRISTUS in zijn bloed gevestigd, en met Hem, als het ligchaam met het hoofd, ten engſte vereenigd. De ganſche inrigting van den godsdienst onder het Oude Testament, de geheele toeſtel der kerkplegtigheden, die er bij plaats hadden, zelfs het historisch kleed, waarin dat alles in de Heilige Schrift met zoo vele voorname en min voorname bijzonderheden wordt voorgedragen, is profetisch typisch, of, met misſchien verſtaanbaarder woorden, ſchetst ons, bij wege van voorſpelling, de zeer gelijkende beeldtenisſen of van CHRISTUS zelven, of van de goederen, welke Hij verworven heeft, of van de lotgevallen, welke zijne duurgekochte kerk reeds heeft gehad, of nog zal hebben.

Ook

Ook veel van het gene CHRISTUS, terwijl hij hier op aarde verkeerde, het zij geleerd, het zij verrigt heeft, is voorbeeldend; het ſchetst, voorſpellender wijze, de beelden van het gene in de kerk eenmaal gebeuren moest. Op deze zeer zonderlinge en thans algemeen van elken gezond denkenden Theologant geheel afgekeurde begrippen, waarnaar de Bijbel van het begin tot het einde verklaard werd, rustte dan ook het ganſche dogmatiſche ſtelſel. Gods weg, met het menschdom van ADAM af door alle de volgende geſlachten heen gehouden, was verbondmatig ingerigt. Men noemde dit de *huishouding der verbonden*. God had met het menschdom het eene verbond gemaakt na het andere; eerst namelijk met ADAM, die het plaatsvervangend hoofd was van alle zijne nakomelingen, een verbond der werken; dat door ADAM, bij zijnen val in de zonde, verbroken zijnde, toen dadelijk ook met hem, en in hem met alle zijne nakomelingen een verbond der genade; dat vervolgens vernieuwd werd op *Sinaï* met MOZES, en in dezen met alle *Israëlieten*, welker hoofd hij was. Dit verbond noemde men het *Sinaïſche* of *Mozaïſche* verbond. Naar dit met MOZES vernieuwde verbond der genade, droeg inzonderheid het eerſte deel des Bijbels dan ook den naam van *Verbond*, bij uitnemendheid; als behelzende de ganſche leer der verbonden, welke God met den mensch na den val gemaakt had. Naderhand werd hetzelve genoemd het *Oude Verbond*, in tegenoverſtelling van een *Nieuwe Verbond*, dat God de Vader met zijnen Zoon CHRISTUS had aangegaan, als het hoofd van

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

van eene door hem te vergaderen gemeente, en door CHRISTUS aan het licht werd gebragt. De leer van dit verbond, in het andere deel des Bijbels ontwikkeld, had alzoo aan hetzelve den gepasten naam van het *Nieuwe Verbond* doen geven. In den grond der zake is het nogtans even eens, of men die twee deelen des Bijbels noeme het *Oude en Nieuwe Verbond*, of wel het *Oude en Nieuwe Testament*. Alle verbond, zoo als het van God met ADAM, met MOZES, met CHRISTUS was aangegaan, had de gedaante van een Testament. Waarom de grondwoorden, die in de Heilige Schrift, te dezen aanzien, gebruikt worden, dan eens genomen worden voor een *Verbond*, dan voor een *Testament* (*). Het Oude Testament was voorbeeldend; in hetzelve zag men de voorbeduidende ſchetzen van al het gene eenmaal door het Nieuwe Testament zoude worden in het licht geſteld, en zijn aanwezen bekomen. Die voorbeduidende ſchetzen beſtonden in de tijdelijke goederen, welke aan de *Israëlieten* gegund werden. Alzoo waren deze tijdelijke goederen niets anders, dan onderpanden van betere, van geestelijke, van eeuwige goederen, welke onder het Nieuwe Testament den geloovigen zouden worden geſchonken. Van die betere goederen, alſchoon zij eigenlijk behoorden tot de huishouding van het Nieuwe Testament, hadden evenwel de vrome *Israëlieten*, onder het Oude Testament, volgens den rijkdom van Gods genadige toegevendheid, bij voor-

(*) Verg. hier voor bl. 155.

voorvergunning, van dezelven genot gehad. Doch juist daaröm waren de *Israëlieten* te beſchouwen niet zoo zeer als kinderen van God, maar als dienſtknechten, die met eene ſlaaſſche vrees God, hunnen Heer, dienden en verëerden. Uit dien hoofde waren dan ook de geloovigen, die onder het Oude Testament hadden geleefd, op eene gansch andere wijze geregtvaardigd, dan waaröp de geloovigen onder het Nieuwe Testament geregtvaardigd worden. Den eerſten was ſlechts eene onvolkomene, den laatſten eene volkomene vergiffenis van zonden te beurt gevallen (*). Eindelijk de ganſche geſchiedenis der Kerke onder het Nieuwen Testament behoort verdeeld te worden in zeven tijdperken of zoogenoemde *Perioden*, overëenkomſtig met de zeven *brieven*, *bazuinen*, *phiolen* en *zegelen* in het boek der *Openbaring* van JOHANNES, en de zeven gelijkenisſen uit het Evangelie van MATTHEUS. na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Dit zijn de voornaamſte bijzonderheden uit de denk- en leerwijze van COCCEJUS. Dezelven hadden zich van tijd tot tijd in zijne ſchriften alzoo nader ontwikkeld. Het eerſte geſchrift, door hem uitgegeven, dat opſpraak verwekte over de vreemde gevoelens, die er in gevonden werden, verſcheen ten

(*) Deze ſtelling vindt men in het geſchrift van COCCEJUS; *Indagatio naturæ Sabbati* & *quiëtis*, en meer opzettelijk voorgedragen in een, door hem ten jare 1666 uitgegeven, geſchrift, onder den titel, *Moreh Nebochim. Utilitas distinctionis duorum vocabulorum ſcripturæ παρεσεως* & *αφεσεως*.

na C. G. jaar 1552 tot 1700.

ten jare 1658. Dit was zijne *Uitlegging van den Brief aan de Hebreeuwen.* Het gene onder andere gevoelens in dit werk wel het meest mishaagde, was 's mans begrip over de inſtelling van den Sabbat. Hetzelve kwam hier op neder, dat, daar de Sabbat in de woestijn was ingeſteld, en niet ten zevenden dage van de ſchepping der wereld, men denzelven, als ſchaduwächtig zijnde geweest, onder het Nieuwe Testament, voor afgeſchaft moest houden. Tegen deze ſtelling ſchreef de *Utrechtſche* Hoogleeraar ANDREAS ESSENIUS eene Latijnſche verhandeling *over de altijddurende zedelijkheid der tienwoordige wet, en dus ook in het bijzondere van den Sabbat* (*); die ook weldra in het Nederduitsch het licht zag. COCCEJUS antwoordde hem in zijn ſtraks reeds gemeld Latijnsch geſchrift, *Onderzoek over den waren aard des Sabbats.* HOORNBEEK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, gaf daartegen weder een boek in het licht, getiteld, *Heiliging van Gods naam en dag.* Over andere punten werd inmiddels COCCEJUS aangevallen door SAMUËL MARESIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Groningen*, die hem een' ſtouten ſtichter van gevaarlijke nieuwigheden noemde, hem van bedekte Socinianerij beſchuldigde, enz. Deze bewegingen hadden plaats tusſchen het jaar 1653 en 1665. Tot nog toe had de *Utrechtſche* Hoogleeraar GYSBERT VOETIUS gezwegen; maar ten laatstgemelden ja-

(*) *De perpetua moralitate Decalogi, adeoque ſpeciatim etiam Sabbati.*

jare trad deze tegen COCCEJUS in het ſtrijdveld, 's mans vermelde gevoelens over de vergeving der zonden met kracht zoekende te wederleggen, in een Akademisch twistſchrift, waarin hij uit dezelve allerlei hatelijke en onregtzinnige gevolgen afleidde. Nu geraakte de kerk in rep en roer. VOETIUS, een man van zulken gezag, een man, die reeds door eenen vijf en twintigjarigen twist met MARESIUS een' grooten aanhang had gekregen, onder den naam van Voetianen bekend, had zich naauwelijks als een wederſtander van COCCEJUS laten zien, of de meeste leeraars van de Hervormde kerk verklaarden het met hem tegen zulken drijver van vreemde begrippen eens te zijn. Aan de *Leydſche* Hooge School had nogtans COCCEJUS eenen wakkeren medeſtander tegen zulken drom van aanvallers aan zijnen ambtgenoot in de Theologiſche Fakulteit, ABRAHAM HEYDANUS. En de ſcholen van deze beide groote Godgeleerden werden gaande weg vol van naarſtige, wel opgeleide en zelfdenkende jonge lieden, die, naar mate zij der partij voorkwamen voor de kerk ſchadelijke leeraars te zullen worden, met allerlei afſchrikkende namen beſtempeld werden. In het algemeen werden zij Coccejanen geheeten, terwijl daarentegen de overigen, zoo leeraars als leerlingen, naar den man, die het hoofd hunner voorhoede was, den naam van Voetianen, reeds voorheen bekend, nu algemeen voerden, en zich op dezen naam als verdedigers der oude regtzinnigheid niet weinig lieten voorſtaan. MARESIUS zelfs, die nu met VOETIUS verzoend werd, als van hem in za-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

zaken van veel meer belang, dan waarover zij zoo lang gehaarkloofd hadden, nu geheel niet verschillende, was grootsch op den naam van Voetiaan; in welke betrekking hij als één der voornaamste helden in den uitgeborsten oorlog tegen COCCEJUS de grootste dapperheid aan den dag legde. Nevens VOETIUS zocht hij, onrustig en woelziek van aard, hemel en aarde, als het ware, te beroeren, ten einde de allengs meer ingangs vindende leerwijze van COCCEJUS maar geheel verdelgd mogt worden, vooral na dat dezelve door HEYDANUS en WITTICHIUS, beide *Leydsche* Hoogleeraren, schoon niet tot genoegen van hunnen ambtgenoot COCCEJUS, was begonnen vermengd te worden met het bij de Voetianen, die aan de Aristotelische wijsgeerte zoo gehecht waren, allerhatelijkst nieuwe stelsel van DESCARTES, dat naar hun oordeel den weg opende tot, ik weet niet al, welk eene godgeleerde denkwijze, snooder altoos, dan die der Pelagianen, Socinianen, Papisten, enz (*). Van toen af had het Coccejanisme dezelfde lotgevallen als het Cartesianisme;

(*) Men leze hier tot een staal van de verregaandste partijzucht, hoe de woelzieke MARESIUS tegen de Coccejanen uitvoer, in zijn werk *De abusu Philosophiæ Cartesianæ in rebus Theologicis ac fidei.* „ Zij waren Pelagianen, Socinianen, Papisten; zij baanden den weg aan de Hervormde kerk, om weder te keeren derwaarts, van waar zij, onder Gods gezegend bestuur, waren uitgegaan, tot het Pausdom, tot het Heidendom. Hunne leer riekte zelfs naar die van MOHAMMED; zij wa-

me; waarvan wij het geſchiedkundig berigt gegeven hebben. Burgerlijke partijſchappen, waarmede deze kerkelijke twist verknocht werd, deden deszelfs brandend vuur nog hooger vlammen, en voor de ergſte gevolgen beducht zijn. De Coccejanen waren ſtaatsgezind, voorſtander namelijk niet zoo zeer van het ſtadhouderlijke, maar van het landsbeſtuur der Staten; de Voetianen daarentegen vrienden van de ſtadhouderlijke regering. MARESIUS gaf den Coccejanen den naam van de *Loevenſteinſche faktie* (*), een' naam, die niets minder was, dan eene oproerleus, om, ware het mogelijk, gelijk voorheen de Remonſtranten, ook de Coccejanen ten lande uittedrijven, en de wederwilligen in ketenen te ſluiten. Gelukkig evenwel nam de zaak der Coccejanen eene betere wending. Doordien de Coccejaanſche leeraars bij de Staten en de Wethouders der ſteden zeer geëerd waren, kregen zij de voornaamſte en beste ſtandplaatſen; en groeide uit dien hoofde overal het getal der Coccejanen zeer ſterk aan. Het gevolg hier van was, dat zij eindelijk over hunnen vijand, die al zwakker en zwak- na. C. G. Jaar 1550. tot 1700.

ware gegroeid op den geilen wortel van een wild Enthuſiasme. Ouders, die hunne kinders aan zulke leeraren ter onderwijzing aanbevalen, handelden even dwaas en onverſtandig, als herders, die hunne ſchapen bij de wolven ſtuurden. De Coccejanen waren Carteſiaanſche bokken; advokaten van den Duivel; zij moesten afgeſneden worden als verrotte leden."

(*) *De ſtatu afflicto ſtudii theologii*; p. 3.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

zwakker werd, volkomen zegevierden. Tegen het einde der eeuw deden de Voetianen nog eene poging, om hunne partij den voet op den nek te zetten, waartoe zij den Stadhouder in den arm zochten te nemen. Maar hun voet gleed uit; zij vielen wel zelven niet; doch zij ſtruikelden, en hun liefdeloos plan viel in duigen. De Vorst begeerde, éénſtemmig met de Staten, dat beide partijen elkanderen verdragen zouden; dat zij elkanderen bij de gemeenten niet zouden verdacht maken, en dat bij het beroepen van Predikanten alleen moest gezien worden naar mannen, ſtichtelijk van leven, en van eenen gematigden en vreedzamen inborst (*).

Berigt van twisten met twee beroemde Theologanten.

Onder de Coccejaanſche Theologanten, die ook beoefenaars van de Carteſiaanſche wijsgeerte waren, maakten zich tegen het einde der eeuw met geen' geringen roem bekend twee voortreffelijke mannen, maar die, bij hunne, zoo zij meenden, geoorloofde vrijheid van denken, door hunne bijzondere gevoelens, zich den magtigſten tegenſtand op den hals haalden, en met de ganſche kerk als het ware daarover in verſchil geraakten. De een was HERMAN ALEXANDER ROËLL, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, de ander BALTHASAR BEKKER, Predikant te *Amſterdam*. Van den twist met beide deze uitmuntende mannen moeten wij hier nu nog een historisch verſlag geven. ROËLL

(*) Zie de geſchiedenis van dezen twist verder in het m. a. w. van JABLONSKI; II Deel, bl. 304-307. SCHRÖCKHS a. w. VIII D. bl. 706-708; en mijne *Geſch. der Syſtem. Godgel.* II D. bl. 70-107.

ROËLL werd in eenen twist gewikkeld met zijnen ambtgenoot ULRIK HUBER, Hoogleeraar in de Regten te *Franeker*, over het gezag der wijsgeerte in de ſtudie der christelijke Godgeleerdheid. Naar 's mans oordeel was dat gezag grooter, dan hetzelve doorgaans erkend werd. Alle waarheden der christelijke godsdienstleer meende hij, dat uit de rede betoogd konden worden, zoo maar derzelver aard en geſteldheid uit de Heilige Schrift reeds bekend ware (*). HUBER wederſprak dit gevoelen met alle kracht (†). Aan ROËLLS zijde ſtonden JOHANNES VAN DER WAAIJEN, 's mans ambtgenoot, en GYSBERT WESSEL DUKER, één van zijne nabeſtaanden. Deze laatstgenoemde verdedigde ten jare 1686 te *Franeker* een twistſchrift (§), waarin hij zocht te betoogen, dat de goddelijkheid der Heilige Schrift uit de rede bewezen konde worden. Hieruit vooral nam HUBER aanleiding, om tegen zijnen ambtgenoot ROËLL het harnas aan te ſchieten. Der partij van HUBER waren toegedaan HERMAN WITSIUS, deszelfs ambtgenoot, als Hoogleeraar in de Theologie te *Franeker*, RUARD ANDALA, Predikant toen nog te *Arum* in *Vriesland*, naderhand

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Met ROËLL.

(*) Dat gevoelen blonk reeds door in 's mans inwijdingsredevoering *de Religione naturali*, gehouden ten jare 1686, welke naderhand, in eene verhandeling bearbeid, ten jare 1689 is uitgekomen, onder den titel van *Diſſertatio Philoſophica de theologia naturali.*

(†) Het daartoe dienende geſchrift had den titel van *Poſitiones iuridico-theologicæ de auctoritate ſacræ ſcripturæ.*

(§) *De recta ratiocinatione.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

hand ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, MELCHIOR LEYDEKKER, GYSBERT COCQ, GERHARD DE VRIES, en meer anderen. Verscheidene schriften werden twee jaren lang door de onderling verschil hebbende partijen tegen elkanderen gewisseld, met zulk eene drift, dat *Vrieslands* Staten het in hunne wijsheid hoog noodig achtten, met hun gezag tusschen beiden te komen, en een wederzijdsch stilzwijgen oplegden.

Dan weldra rees er tusschen denzelfden ROËLL en zijnen ambtgenoot in de Godgeleerdheid C. VITRINGA een verschil, dat meer gerucht verwekte. Het verschil was over de *eeuwige generatie van Gods Zoon*. Hinderlijk was ROËLL het woord en het denkbeeld van *generatie*, bij de voordragt der leer van Vader, Zoon en Geest. Dat was, naar zijn gevoelen, een geheel onbijbelsch, ook met de allervolmaakste natuur der Godheid geheel onovereenkomstig denkbeeld. Ware de Zoon waarachtig God, gelijk de Vader en de Heilige Geest, zoo konde Hij dat niet zijn uit kracht van eene *generatie*. Zulk een denkbeeld konde niet anders worden opgevat, ten zij er in den Zoon van God een overgang ware geweest van *niet zijn* tot *al zijn*, en de Vader *eer* ware geweest, dan de Zoon, die van Hem *gegenereerd* ware; en ten zij de Zoon als *afhankelijk* van den Vader wierd beschouwd, aan wien Hij zijne aanwezigheid verschuldigd ware. En niet onafhankelijk zijnde, ware er eene mindere volmaaktheid in Hem, dan in den Vader, en konde Hij alzoo geen waarachtig God zijn. Maar waarom

werd

werd Hij dan Gods Zoon genoemd? Met het beantwoorden van deze vraag was ROËLL in het eerst verlegen. De reden dier benoeming meende hij te moeten zoeken in de eeuwige gemeenſchap of medeaanwezigheid, welke den Zoon had met den Vader. Maar al ras zag hij, dat de reden dier benoeming onmogelijk daarin alleen liggen konde, wijl toch de benoeming van *broeders* alzoo meer eigenaardig zoude geweest zijn, dan die van Vader en Zoon, en wijl alzoo de Zoon of de *Heilige Geest* even goed *Vader* had kunnen genoemd worden. En nu vond hij de reden der benoeming van *Gods Zoon* inzonderheid in 's Heilands Goddelijk gezantſchap. De namen CHRISTUS en *Zoon van God* zag Hij dat onder elkanderen verwisſeld werden, MATTH. XVI: 16; XXVI: 63; JOH. XI: 27; XX: 31; en ook de naam *Koning van Israël* en *Zoon van God*; JOH. I: 50. Als de CHRISTUS, als de *beloofde Koning van Israël* was Hij een buitengewoon afgezant van God; en als zulk een gezant van God konde hij naar de wijze van ſpreken bij de Hebreeuwen in vollen nadruk *Gods Zoon* genoemd worden; als zulk een gezant van God konde Hij JOH. XIV: 9, van zich zelven zeggen, „die mij gezien heeft, die heeft den Vader gezien;" maar ook moest Hij, minder dan de Zender, vers 28 zeggen; „ik ga heen tot den Vader; want mijn Vader is meerder dan ik." De woorden *generatie* of *teling*, *Vader* en *Zoon*, nam ROËLL oneigenlijk; hij beſchouwde den Zoon, in deszelfs betrekking tot den Vader, als een' Goddelijke gezant van den Vader tot de menſchen, en wilde dus.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

de reden van deze benoemingen gezocht hebben in de allernaauwſte betrekking van den Goddelijken Zender tot den Goddelijken Gezant, als die deszelfs beeld draagt, *Kolosſ.* I: 15, *Heb.* I: 3. God had, als Koning, een' Goddelijken Gezant afgevaardigd, om zijne wederhoorige onderdanen te regt te doen brengen, en tot de vorige gehoorzaamheid te doen wederkeeren; maar ook aan dezen zijnen Gezant het koninklijk bewind overgedragen, ten einde die wedergekeerden te beſchermen en gelukkig te maken. God, de Zender, konde aldus, alleréigenaardigst, Vader, en God, de Gezant, niet minder gepast, Zoon van God genoemd worden. Maar wat de hooge natuur van beiden aanging, God, de Zender, of naar de bijbelſche manier van uitdrukking, de Vader, was, in wezen, dezelfde met God, den Gezant, of gelijk de Bijbel hem noemt, den Zoon. God, de Zender, of de Vader, en God, de Gezant, of de Zoon, zijn nevens den Heiligen Geest, éénswezig, één en dezelfde, oneindige, eeuwige, onafhankelijke, onveranderlijke, waarachtige, God. ROËLL werd, uit aanmerking van dit zijn gevoelen, beſchouwd als iemand, welke den Arianen, inzonderheid den Socinianen naderde, als die toch ook de ware reden van meergemelde benoemingen in 's Heilands zending op aarde als Middelaar ſtelden. Doch hij verſchilde zoo verre van de Arianen en inzonderheid van de Socinianen, dat hij integendeel het bijbelſche denkbeeld van de eeuwige, onbegrijpelijke, waarachtige, Godheid des Zoons veel zuiverder meende bewaard te hebben,

dan

dan de overige Proteſtanten, welke hetzelve ver- na C. G. Jaar 1552. tot 1700.
eenigden met het denkbeeld van een natuurlijk be-
ſtaan des Zoons van den Vader, hoedanig een
denkbeeld naar zijn oordeel der hooge Godheid on-
waardig was, als het denkbeeld bevattende van ze-
kere afhankelijkheid des Zoons van den Vader.
Openlijk verklaarde ROËLL, dat, bij het ontwikke-
len van dit zijn gevoelen, zijn toeleg geen ander
was geweest, dan tegen de Arianen en Socinianen
de Godheid van den Zoon te beter en te krachti-
ger te verdedigen (*).

Met den hoogſten ernst werd dit gevoelen van ROËLL het eerst beſtreden door den geleerden VITRINGA, die in een openbaar twistſchrift (†) de twee volgende ſtellingen beweerde. „ De Zoon, zijnde de tweede perſoon der heilige Drieëenheid, is van eeuwigheid gegenereerd van den Vader. Dit is de eerſte en voornaamſte reden, waarom deze tweede perſoon der heilige Drieëenheid genoemd wordt de Zoon. "Deze beide ſtellingen werden door VITRINGA aan het hoofd van zijn twistſchrift ſtellingen genoemd, waarvan men in de Hervormde kerk zonder ergernis niet mogt afwijken, en aan het

ſlot

(*) 's Mans gevoelens vindt men door hem zelven ontwikkeld in zijne twee *Diſſertationes de Generatione Filii*, uitgekomen 1689 en 1690; en in zijn *Kort en eenvoudig berigt van het verſchil over de geboorte des Zoons*, 1691.

(†) *Disputatio Theologica, in qua Theſes de Generatione Filii ex Patre examinantur*, 1689.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

flot (*) ſtellingen, overſtaande tegen zulken, die op de Hoogeſchool niet te dulden waren. Maar ROËLL, verontwaardigd over deze uitſpraken, die ſtraks Kerkenraden, Klaſſen, Synoden en Magiſtraten tegen hem, als ware hij een der grootſte ketters, in beweging bragten (†), bleef aan VITRINGA geen antwoord ſchuldig; hij gaf dit, insgelijks in een twistſchrift (§), nog ten zelfden jare. VITRINGA liet, ook nog ten eigenſten jare, daarop een antwoord (**) volgen; en dit weder werd in het jaar 1690 zeer breedvoerig beantwoord door ROËLL, in eene Akademiſche verhandeling (††). Men moet er over verbaasd ſtaan, hoe twee zulke groote mannen elkanderen in deze ſchriften beſprongen met allerlei hatelijkheden, ſchandelijke verwijtingen, en met een zigtbaar doel om de eer, welke zij anders zich waardig maakten, te bezwalken. Na dezen twist, die in eene taal gevoerd werd, niet verſtaanbaar voor het volk, dat evenwel van den predikſtoel met drift en dikwerf ook met onverſtand tegen ROËLL hoorde uitvaren, nam deze eindelijk ten jare 1691 het wijs beſluit, om ten behoeve van ongeletterden, aangaande den ſtaat des geſchils, in de moedertaal, *een kort en eenvoudig berigt* in het licht te geven; waarin hij zijn gevoelen duidelijk ontwikkelde, en zich zeer beklaagde over het ge-

(*) Pag. 45.
(†) Zie 's mans kort en eenvoudig berigt; bl. 4.
(§) *Diſſertatio Theologica de Generatione.*
(**) *Epilogus Diſputationis de Generatione.*
(††) *Diſſertatio Theologica altera.*

gedrag der geestelijkheid jegens hem. Ook dit gedrag was zoo partijdig, dat de Gedeputeerde Staten van *Vriesland* den 28sten van Grasmaand des laatstgenoemden jaars 1691, bij openbaar plakkaat aan alle Hoogleeraren en Predikanten gelastte, om omtrent het betwiste gevoelen van ROËLL een diep stilzwijgen in acht te nemen. Dit konden zij met te meer kracht op goede gronden doen, daar reeds ROËLL door het onderteekenen van vijf artikelen (*) zich van alle verdenking van onregtzinnigheid gezuiverd had. — ROËLL werd dan ook door de Staten van *Vriesland* een aanhoudend stilzwijgen aanbevolen. In *Vriesland* werd dus de rust hersteld; maar in andere provintiën werd 's mans gevoelen door verscheidene Klasfen en Synoden veroordeeld, en in sommige provintjën de kandidaten der heilige bediening verpligt dat gevoelen aftezweren. 's Mans gevoelen werd, onder anderen, door de Synode van *Zuidholland* ten jare 1691 verklaard voor het verderfelijkste gevoelen, dat op de geheele verborgenheid van het dierbare geloof de geweldigste inbreuk deed. In de volgende jaren, terwijl men meende, dat het Roëllisme, als een kanker in de kerk onder vele leeraars voortkroop, werden er telkens op de Synoden nieuwe besluiten tegen hetzelve genomen. Dit heeft geduurd tot na den dood van ROËLL, die ten jare 1718 overleden is. Ten jare 1719 schreef A. DRIESSEN, Hoogleeraar in de Theologie te

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Deze vijf artikelen vindt men in het straks nader te noemen *Judicium Ecclesiasticum*; p. 4.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

te *Groningen*, op verzoek der Synode van *Stad en lande* een *ontwerp over het aangenomen gevoelen der kerk en dat van Profesfor* ROËLL; als zijnde het laatfte zeer diepzinnig, en van fommigen niet regt begrepen. Dit ontwerp werd ten dien jare in het licht gegeven, opdat het veroordeelde gevoelen regt gekend, en alzoo van elken onpartijdigen leeraar der Hervormde kerk gewraakt mogt worden. Iets diergelijks, doch uitvoeriger nog, geſchiedde, op verzoek van de *Zuidhollandſche* Synode, door de Theologiſche Fakulteit te *Leyden*, ten jare 1722, in een openbaar geſchrift (*), dat in het volgende jaar het licht zag.

Wijders was met den twist tusſchen ROËLL en VITRINGA, over de *generatie des Zoons van God*, verbonden een andere twist, namelijk over den tijdelijken dood der geloovigen. ROËLL beweerde, dat dezelve eene eigenlijke zondeſtraf ware, waardoor er wezenlijk aan de goddelijke geregtigheid voldaan wierd. VITRINGA daar en tegen ontkende zulks. Dan deze twist, naar het oordeel der Theologanten en Geestelijken, van minder belang zijnde, werd, in den loop der tegen elkanderen uitkomende geſchriften, door den anderen twist als het ware verzwolgen, en bragt dus de gemoederen tegen ROËLL niet zoo zeer in opſtand (†).

On-

(*) *Judicium Eccleſiasticum, quo opiniones quædem Cl. H. A.* ROËLL *ſynodice damnatæ ſunt, laudatum a Profeſſoribus theologiæ in Academia Lugd. Batava.*

(†) De geſchiedenis der twisten met ROËLL zie men in

Ongeveer denzelfden tijd, waarin ROËLLS gevoelen, aangaande de reden, waarom CHRISTUS, onze Heer, *Gods Zoon* genoemd wordt, de hevigſte wederſpraak ontmoette, rees er een niet minder magtige geest van tegenſtreving op tegen de gevoelens van eenen anderen Theologant, die van onderſcheidene zijden aangevallen, en in onderſcheidene punten der hervormde godsdienstleer onregtzinnig verklaard werd. Deze Theologant was BALTHASAR BEKKER, Predikant het laatst te *Amſterdam*, een man, die niemands voetſpoor volgde, maar zijnen eigen weg ging, die noch Voetiaan, noch Coccejaan, maar een vriend was van de waarheid, welke partij haar ook omhelsde en verdedigde. Als wijsgeer, ſchoon hij zelf dien naam weigerde te dragen, had hij echter dieper inzigt, dan vele geleerden zijns tijds, die zich voor wijsgeeren uitgaven, en het ook anders heeten mogten. Hij was alzoo geen overdrijvend voorſtander der Carteſiaanſche wijsgeerte, maar een verſtandig verdediger van ſlechts deze en gene Carteſiaanſche ſtellingen (*), die hem op eenen meer opgeklaarden weg van waarheid ſchijnen gebragt, maar ook ſomtijds er van afgeleid te hebben. Tegen de

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Met BEKKER.

in eenige nadere bijzonderheden in mijne *Geſch. der Syſtematiſche Godg.* II. bl. 215-225; en in het *Naſchrift* op dat deel; en het vervolg dier geſchiedenis in mijne *Geſchiedenis der christel. kerk in de achtt. eeuw*; VII D. bl. 266-283; en 358, 359.

(*) Zie 's mans *Berigt aangaande de Philoſofie van* DESCARTES; bl. 715.

na G. C. Jaar 1552. tot 1700.

de oude Ariſtoteliſche wijsgeerte was hij zeer ingenomen, dezelve met het hoogſte regt beſchouwende als de bron dier Scholastieke uitvloeiſelen, welke het vak der Theologiſche wetenſchap allenthalve doorſneden, bezoedeld en bezwalkt hadden. Zij beſtonden toch, naar zijn oordeel (*), „ *uit duiſtere kunstwoorden, bij jeukerige en krevelzieke verſtanden uitgevonden; ſommigen mogten zij tot eenig voordeel zijn, den meesten waren zij tot meerder nadeel der christelijke leer.* Schranderheid, diepdenkendheid en doorzigt waren de hoofdtrekken van zijn verſtand; braafheid, eerlijkheid en rondborſtigheid de hoofdtrekken van zijn hart. Was het derhalve wel wonder, dat hij, uitmuntende boven vele Godgeleerden en Predikanten zijnes tijds, deze en gene waarheden uit een ander, uit een zuiverder oogpunt beſchouwde, dan zij deden en konden doen, en hij uit dien hoofde door hen onregtzinnig verklaard en verketterd wierd? Dit harde lot drukte hem inzonderheid na de uitgave van zijne *Vaste ſpijze der volmaakten;* welk werkje in het licht verſcheen ten jare 1670. Naauwelijks was dit boek, dat eene grondige en ſchriftmatige uitbreiding behelsde van de leer der Hervormde kerk, zoo als die vervat is in den *Heidelbergſchen* Katechismus, in de handen der hervormde geestelijkheid, of er ging eene luide kreet op tegen de *ſchadelijke nieuwigheden*, in hetzelve begrepen. Het eerst werd die kreet ge-

(*) Zie de voorrede voor zijn boek; *de vaste ſpijze der volmaakten.*

gehoord te *Groningen*; en daardoor werden ſtraks de Vriezen, onder welke BEKKER toen Predikant te *Franeker* was, opgewekt, om hem, als een' ketter, te vervolgen. Klasſen en Synoden veroorzaakten hem onophoudelijk veel leeds. Zijn ergſte vijand, die in *Vriesland* het vuur tegen hem geſtookt had, was JOHANNES WUBBENA, Hoogleeraar in de wijsgeerte te *Franeker*, een man vol list en doortrapt, en niet alleen ſlecht van hart, maar van eenen zoo ſchandelijken levenswandel, dat hij ten laatſte door het gerigtshof der provincie in zijnen post opgeſchort, en voor hetzelve in een lijfſtraffelijk pleitgeding gewikkeld werd, ſtaande hetwelk hij overleed ten jare 1681 (*). Deze man had door duizend kunſtenarijen de geestelijkheid tegen BEKKER opgewonden, en de geestelijkheid weder 's lands hooge regering, die ten jare 1671 's mans werk verbood te verkoopen (†). In dezen ganſchen handel was de grootſte partijzucht zigtbaar uit de, nopens dit zijn boek door BEKKER ingewonnene, getuigenisſen van verſcheidene uitmuntende vaderlandſche Theologanten, als HEYDANUS, VAN SPANHEIM, BURMAN, WITTICHIUS, PERIZONIUS, ALTING, VALCKENIER, HARESIUS, SCHOTANUS, enz., die allen verklaarden

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Conf. VRIMOETII *Athenæ Fris.* p. 488-491.

(†) Deze man wordt door BEKKER bedoeld in het *Kort ontwerp van zijn leven*, door hem zelven vervaardigd, en, na zijnen dood, door zijnen zoon uitgegeven ten jare 1698; hij noemt hem bl. 4. een' grooten zondaar, die, ſchoon door de kerk getuchtigd, evenwel zich met voorname lieden tegen hem verſterkt had.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

den in het werk niets ſtrijdigs met de aangenomene kerkleer gevonden te hebben. Men trof er in aan een volkmatig onderrigt nopens de waarheden der godsdienſtleer; dat geheel zuiver was van ſchoolſche ſpitsvindigheden en wijsgeerige kunſtwoorden. Alles was duidelijk en verſtaanbaar; met eene verwonderlijke wijsheid waren in de voordragt op vele plaatſen zulke Bijbelſche uitdrukkingen ingevlochten, die geene verklaring noodig hadden, en die, met oordeel gekozen zijnde, meestal zeer ſchoon ter ſnede kwamen. Na vele jaren ſtrijds met de Vrieſche Klasſen en Synoden werd het evenwel BEKKER eindelijk vergund, het boek, door eene menigte veranderingen verplooid, voor de tweede maal in het licht te geven; dit geſchiedde ten jare 1674; en na vele harrewarrerijen met de Vrieſche geestelijkheid voor de derdemaal ten jare 1682. Toen was BEKKER reeds Predikant te *Amſterdam*. Voor de vierde reis heeft echter BEKKER hetzelve in het licht gezonden, zoo als het de eerſte maal was verſchenen. Dit gebeurde ten jare 1693 (*).

In zijne betrekking als Predikant te *Amſterdam* „ mogt hij aldaar twaalf jaren achter elkanderen," gelijk hij zich zelf uitdrukt (†), „ in vrede leven, bemind bij de broeders, bij allen wel niet even veel geacht, doch bij niemand gehaat: de oude vlek van

(*) Het werk werd toen uitgegeven met meer andere door hem voorheen ook reeds uitgegeven ſchriften, onder den titel van *de Frieſche Godgeleerdheid.*

(†) In het aangehaalde *Ontwerp van zijn leven;* bl. 4.

van onregtzinnigheid, voorheen hem in *Vriesland* aangeſmeerd, was reeds afgeſleten." Dan in het jaar 1691 gaf hij te *Leeuwaarden* en in *den Haag* in het licht zijn werk, getiteld, *de Betoverde wereld*, en hij vermeerderde hetzelve nog ten zelfden jare bij eene tweede uitgave met menigvuldige bijvoegſelen wel voor de helft. In dit werk ontwikkelde hij de leer der goede en kwade engelen op eene wijze, waarmede zich de Hervormde kerk niet konde vereenigen, wijl zijns inziens de Bijbelberigten aangaande de werkingen van Engelen en Duivelen in eenen oneigenlijken zin moesten verſtaan worden. De Duivel met zijne rampzalige onderhoorige Engelen lag in den afgrond aan de ketenen der duiſternisſe geklonken, en kon dus geene de minſte magt uitoefenen op den mensch, die hier op aarde leeft. Deze zijne gevoelens rustten op twee onderſtellingen; waarvan de eerſte deze was, dat de Zaligmaker en de Apostelen, gelijk voor hen de Profeten, zich geſchikt hadden naar de dwalingen der menſchen, die gewoon waren, alles, wat God onmiddellijk door natuurlijke oorzaken doet, aan den invloed der Engelen toeteſchrijven. Somwijlen moest men door de goede Engelen, aan de menſchen verſchenen, verſtaan ook menſchen, bij uitſtek brave menſchen. Dus waren de Engelen, die aan ABRAHAM en LOTH verſchenen, Profeten geweest. Door de kwade Engelen moesten dus verſtaan worden of kwade neigingen, of kwade menſchen; beiden waren voor onzen zedelijken, dikwerf ook voor onzen ligchame-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

lij-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

lijken welſtand allergevaarlijkst. De van onreine geesten bezetene menſchen in de Evangelifche geſchiedenis waren zieken, meest aan epileptiſche toevallen, zoo als men die noemt, onderhevig. Daar de Zaligmaker zulke menſchen genas, gedroeg Hij zich, wel wetende, dat Hij toch de vooroordeelen des volks niet krenken konde, als of Hij werkelijk den Duivel uit hen dreef; Hij handelde hierin met zeer groote menschkunde en wijsheid. De andere veronderſtelling, waarop zijne gevoelens rustten, was geheel philoſofisch. Zij was de ſtelling van DESCARTES, dat een geest eene denkende en een ligchaam eene uitgeſtrekte zelfſtandigheid is; uit welke ſtelling BEKKER met eenen grooten omſlag van redenen het bewijs afleidde voor zijn gevoelen, dat geene afgeſcheidene denkende geesten, het zij goeden, het zij kwaden, op uitgeſtrekte ſtoffelijke ligchamen, inzonderheid op den mensch werken kunnen.

De geheele leer aangaande de goede en kwaade Engelen, zoo als zij van de meeste Proteſtanten omhelsd werd, beſchouwde BEKKER, volgens zijne eigene betuiging nog in het laatst van zijn leven (*), als eene zeer grove en ſchadelijke dwaling, die de ganſche Christenheid, met de Joden en Mohammedanen, onder de vreze van den Duivel hield. Hij achtte het tijd te zijn, van zulk eene dwaling, die niets dan bijgeloof voedde, de Christelijke kerk te zui-

(*) Zie het gemelde *Ontwerp van 's mans leven*; bladz. 4, 5.

zuiveren. Daar ondertusschen die leer de algemeene leer der Christelijke en bijzonder ook der Hervormde kerk was, kon het niet misſen, of hij moest wel haast de ganſche geestelijkheid derzelve tegen hem geharnasd zien opkomen, en hem aanvallen. Het leger der kloeke wederſtrevers was magtig, en hij er niet beſtand tegen. Hij verdedigde zich wel, maar moest wel haast bezwijken. De kerkenraad der hervormde gemeente te *Amſterdam* verwekte BEKKER de eerſte moeijelijkheden; van daar werd zijne zaak getrokken voor de Klasſis van die ſtad; en van daar voor de Synode van *Noordholland*, die ten jare 1691 te *Edam* gehouden werd. Allen veroordeelden 's mans werk, als vol van de ergſte dwalingen. In het volgende jaar 1692 werd hij voor eenige weken in zijnen post geſchort, en hem die tijd vergund, om zijn gevoelen nader te onderzoeken, en konde het zijn te herroepen. Maar BEKKER, die de waarheid meende gevonden te hebben, bleef in die meening volharden. En nu werd hij ten eigenſten jare door de Synode te *Alkmaar* van zijn ambt geheel ontzet; en de kerkenraad te *Amſterdam* ontzag zich niet, hem den toegang tot 's Heeren tafel te verhinderen (*). Dus buiten de gemeenſchap der heiligen geſloten, als een gevaarlijke ſtichter van verwarringen, ſtond hij aan alle zijden ten doele der Geestelijken van geheel ons va-

in C. G. aar 1552. tot 1700.

(*) Bitter klaagt hij daarover in het gemelde *Ontwerp van zijn leven*; bl. 5.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

vaderland, die in hunne gewestelijke Synoden zijne leer veroordeelden. Bijzondere Theologanten, mannen van geleerdheid en gezag in de kerk wederlegden, in opzettelijk daartoe vervaardigde ſchriften, met vuur BEKKERS gevoelen; als daar waren JOHAN VAN DER WAAIJEN, de vader, M. LEYDEKKER, J. MARCK, allen Hoogleeraars in de Godgeleerdheid, wijders E. VAN DER HOOGHT, H. GROENEWEGEN, en meer andere Predikanten, ook onder de Remonſtranten MOLINÆUS. En nogtans werden 's mans gevoelens van ſommigen gretig omhelsd, en in het geheim gekoesterd. Ook de Magiſtraat van *Amſterdam*, hoe zij over 's mans gevoelen dacht daargelaten, waardeerde nogtans zijne verdienſten en braafheid van karakter, en gaf daarvan tot ſpijt der hervormde gemeente dier ſtad de onwederſprekelijkſte blijken. Tegen het vonnis der kerkelijken kon de regering hem niet beſchermen; maar dat hij in zijne inkomſten daarvan geen nadeel leed, hier voor kon zij zorgen; en dit deed zij; zijne bezolding liet zij hem even zeer als zijnen voormaligen ambtgenooten op den verſchijndag betalen tot zijnen dood toe, die ten jare 1698 voorviel. Ook heeft zij, zoo lang de man leefde, den kerkenraad geene vrijheid willen verleenen, om de leeraarsplaats, welke hij had moeten ruimen, door de beroeping van eenen anderen te vervullen. Hoe BEKKERS gevoelens, ſchoon van velen met allerlei, gegronde en ongegronde, tegenredenen, ſtaêg, wederſproken, echter ook van velen niet verworpen werden, en in de latere

tere tijden, voornamelijk in *Duitschland* zijn aangenomen en verdedigd geworden, weet elk, die in de geſchiedenis der Proteſtantſche dogmatiek van de jongſte vijftig jaren geen vreemdeling is. BEKKERS werk, de *Betooverde wereld*, is ten jare 1781 en 1782, ſchoon hier en daar verkort, op nieuw in het licht verſchenen te *Leipzig*, met aanmerkingen en bijvoegſelen zoo van den beroemden JOHAN SALOMO SEMLER, als van den vertaler JOHAN MAURITS SCHWAGER, Predikant te *Jöllenbeck*, in het Graafſchap *Mark*. Hoe men ook oordeele over BEKKERS gevoelens nopens de betrekkingen en den invloed der goede en kwade engelen op de menſchen, zeker is het nogtans, dat hij ter verzwakking van de volksbegrippen omtrent het beſtaan van ſpoken en nachtſchimmen bijzonder ter verzwakking van het geloof aan tooverij de grootſte verdienſten heeft gehad. Nooit bevreesd ſnelde hij telkens, en dit gebeurde hem menigwerf, (wijl niemand meer dan hij de ſchijnbare werkingen der booze geesten opſpoorde) naar de verſchrikkelijkſte plaatſen, waar geen mensch het waagde in te dringen, en zoo vond hij altijd in den eerſten opſlag wel onverklaarbare, maar bij nader inzien geheel natuurlijke verſchijnſelen, die zich allergemakkelijkst lieten oplosſen. Menigvuldige voorbeelden heeft hij daarvan in zijne *Betooverde wereld* te boek geſlagen, en in alle bijzonderheden verhaald, met zulk eene eenvoudige kracht van overreding, dat, ſedert zijnen tijd, de gemelde volksbegrippen altoos bij

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

beſchaafde lieden op verre na niet meer dien ingang gehad hebben, welken zij van ouds her te voren hadden. In deze opzigt is ons vaderland aan hem geen' minderen dank verſchuldigd, dan *Duitschland* aan zijnen THOMASIUS (*).

(*) Zie de geſchiedenis van dezen twist met BEKKER nader bij JABLONSKI; l. l. II. p. 309, 310; SCHRÖCKHS a. w. VIII. D. bl. 713-722. en mijne *Beknopte Geſch. der Syſtematiſche Godgeleerdheid*, II D. bl. 226-241.

VIER-

VIERDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE BIJZONDERE KERKGENOOTSCHAPPEN EN GODSDIENSTSEKTEN DER PROTESTANTSCHE DISSENTERS, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Doopsgezinden enz.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Uitvoerig hebben wij reeds voorheen (*) de geſchiedenis geboekt nopens de opkomst van het achtenswaardig Kerkgenootſchap, dat onder den naam van *Doopsgezinden* algemeen bekend is. Hoedanig hun kerkbeſtuur was, en hoedanig hunne leer, ook daarvan hebben wij een genoegzaam historisch verſlag gegeven. Thans moeten wij voortgaan met de geſchiedenis van den toeſtand hunner gemeenſchap, en van hunne lotgevallen, gedurende dit tijdperk, te leveren.

Algemeen berigt van den toeſtand der Doopsgezinden.

Wat voorcerst derhalve den toeſtand van de gemeenſchap der *Doopsgezinden* betreft. Gedurende dat tijdperk heeft de gemeenſchap zich gaande weg zeer uitgebreid niet ſlechts in ons Vaderland, waar zij bijzonder te huis hoorde, maar ook in *Oostvries-*

(*) Zie het XXIII D. bl. 189-208.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

vriesland, *Steinfort*, *Holſtein*, *Meurs*, *Nieuwied*, *Tweebrugge*, *Naſſauw-ziegingen*, *Waldek*, enz., wijders in *Pruiſſen*, in *Polen*, aan de *Oostzee*, in den *Paltz*, in *Zwitſerland*, in den *Elzas*, enz. Allen vereenigen zij zich in ééne belijdenis van het kenmerkelijke der godsdienstleer, waardoor zij van andere Proteſtanten onderkend werden; en nogtans zijn zij zeer onderſcheiden ten aanzien van hunne godsdienstplegtigheden en kerkelijke inrigtingen. In deze onderſcheidene betrekkingen werden zij verdeeld in dus gehetene *Waterlanders*, *Vlamingers*, *Vriezen*, *Duitſchers*, *Paltzers*, *Zwitſers*, *Dantzigers*, enz. Men merkt, dat zij alzoo verdeeld werden naar de namen der landen en gewesten, waar zij gevestigd zijn, of van waar zij naar elders zijn gaan wonen. Zoo, bij voorbeeld, werden ſommige Doopsgezinden, ſchoon zij hier te lande gezeten waren, *Vlamingers* genoemd, om dat zij van oorſprong *Vlamingers* waren, en in het laatst der zestiende eeuw met vele Hervormden uit *Vlaanderen* herwaarts geweken waren, om vrijheid van godsdienst te genieten. Wijders zijn de Doopsgezinden hier te lande verdeeld geworden in zoo genoemde *Fijne* en *Grove Doopsgezinden*; namen, waar van wij den oorſprong reeds te voren hebben aangewezen (*), als gelegen in onderlinge verſchillen niet over de leer, maar over de tucht der kerk. Dan met der tijd hebben ook deze dus van elkanderen verwijderde Doopsgezinden zich van elkanderen onder-

(*) Zie D. XXIII. bl. 195, 196.

derſcheiden in begrippen omtrent de leer, wel niet ten aanzien van het kenmerkelijke derzelve, waar in zij van de Lutherſchen en Hervormden verſchilden (*), maar ten aanzien van die punten der leer, waarin hun gemeenſchappelijke voorganger MENNO SIMONS het met de hoofdgenootſchappen der Proteſtanten volkomen of ten minſte grootendeels één was. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De *fijne* Doopsgezinden hielden zich ſteeds vast aan hunne oude geloofsbelijdenisſen, welke wij in het voorgaande reeds hebben leeren kennen (†), zonder er nogtans eene gewetensverbindende kracht van te erkennen. Hunne voordragt der godsdienstleer was zeer eenvoudig; had niets ſchoolmatigs; niets wijsgeerigs, niets zelfs, dat naar geleerdheid zweemde. Trouwens hunne godsdienstleeraars waren ongeletterde mannen, die aan geene Hoogeſcholen leſſen van menſchelijke wijsheid hadden ingegaderd, om de uitſpraken der Goddelijke wijsheid en derzelver kracht te beter te kunnen verſtaan, en aan anderen te verklaren. Hoe zeer zij te dezen aanzien met diep ingewortelde vooroordeelen bezet waren, hadden nogtans ſommigen hunner als zulke eenvoudige Godsdienstleeraars vrij wat vooruit boven velen, die op hunne menſchelijke wijsheid meer, dan het behoorde, zich lieten voorſtaan, waardoor het niet zelden gebeurde, dat de daaruit opgetrokkene nevels het licht der Goddelijke wijsheid ſchenen Bijzonder berigt van den toeſtand der fijne Doopsgezinden.

(*) Zie hetzelve opgegeven D. XXIII. bl. 196, 197.
(†) Zie het XXIII D. bl. 197, 198.

na C. G. Jaar 1559. tot 1700.

nen te verdonkeren, ten minſte niet weinig van zijnen glans deden verliezen. Hunne voordragt der Evangelieleer was doorgaans duidelijker, helderder, en meer bevattelijk, dan die van vele geletterde en wijsgeerige Godsdienstleeraars in andere Proteſtantſche kerkgenootſchappen. Hunne voordragt beſtond meest uit vermaningen, minder voor het verſtand, dan wel voor het hart. Van daar was het, dat zij hier te lande *vermaners*, en hunne kerkgebouwen alzoo *vermaningen* genoemd werden, gelijk zij op vele plaatſen in *Vriesland* dien naam nog dragen.

Van de grove Doopsgezinden.

De *grove* Doopsgezinden waren zeer onderſcheiden te dezen aanzien. Sommigen hunner hielden zich gelijk de *fijnen* ſteeds vast aan de oude geloofsbelijdenisſen. Anderen kwamen overeen, om de van hen aangenomene belijdenisſen ſlechts niet tegen te ſpreken. Daartoe vereenigden zich ten jare 1674 de *Waterlandſche* en *Vlaamſche grove* Doopsgezinden. Anderen weder, vooral ook onder de zoogenoemde *Waterlanders* en *Vlamingers*, waren geheel ingenomen tegen het gebruik van zulke belijdenisſen; dezen beſchouwden dezelven als banden van gewetensdwang, geen gezag willende doen gelden, dan dat der Heilige Schrift. Nadat het genootſchap der Remonſtranten was tot ſtand gekomen, hebben de laatstgemelde *grove* Doopsgezinden zich met dezelven ten aanzien van verſcheidene leerpunten niet ongaarn vereenigd, daarin ten minſte vereenigd, dat elk lid der gemeenſchap van de godsdienstleer zulk eene belijdenis mag afleggen, als hij

naar

naar het inzien, dat hij in de Heilige Schrift heeft, meent te moeten afleggen, en elk leeraar de godsdienstleer zoo mag verklaren, als hem, na rijp onderzoek, overeenstemmig met de waarheid voorkomt. Van daar, dat velen onder deze grove Doopsgezinden, bij voorbeeld, met opzigt tot de leer van Vader, Zoon en Geest, dachten, gevoelden en leerden, gelijk doorgaans de Lutherschen en Hervormden; anderen Subordinatianen waren, anderen weder Arianen, nog anderen Sociniauen. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Zulk eene vrijheid van denken openbaarde zich voornamelijk even na het midden der zeventiende eeuw, in de Doopsgezinde gemeente der *Vlamingers* te *Amsterdam*, welke door vijf Predikanten bediend werd, zeer onderscheiden in gevoelens, betreffende eenige voorname waarheden der christelijke godsdienstleer. Zij waren verdeeld in twee aanhangen. Het hoofd van den éénen was GALENUS ABRAHAMS DE HAAN, ook Doctor in de Geneeskunde, die aan zijne zijde had zijnen ambtgenoot DAVID SPRUIT. Het hoofd van den anderen aanhang was SAMUËL APOSTOOL, met wien zich in denkwijze vereenigden de overige leeraars der gemeente, ISAÄK VAN VREDEN en TOBIAS VAN DE WYNGAARD. Het verschil tusschen hen liep over de *eeuwige Godheid van Gods Zoon*, *den* CHRISTUS, *over de regtvaardiging en heiliging door het bloed van* CHRISTUS, enz. Ten aanzien van deze belangrijke stukken werd GALENUS ABRAHAMS DE HAAN beschuldigd van Sociniaansche gevoelens. Openlijk droeg hij die zeker aan zijne gemeente niet Berigt van eene scheuring onder hen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

voor; waarom hij ook van het Hof van *Holland* daarvan is vrijgesproken ten jare 1663. Maar bedektelijk schijnt hij die gevoelens gekoesterd te hebben. Altoos in zijne *Korte grondstellingen van het geloof en leer*, welke door hem zijn uitgegeven ten jare 1669, heeft hij zich aangaande de Godheid van onzen Heer JEZUS CHRISTUS zoo naauwkeurig niet uitgedrukt, als wel van te dien aanzien regtzinnige Doopsgezinden gewenscht werd (*). En met betrekking tot den *Heiligen Geest* verklaarde hij ronduit, dat dezelve eene *kracht van God* is, zich beroepende op LUK. XXIV: 49. Over het geheel toonde hij, zoo in dit werk, als in zijne *Verdediging der Doopsgezinden*, welke voor hetzelve gevoegd is, dat hij met opzigt tot de leer van Vader, Zoon en Geest zeer achterhoudend was, en met zijne ware begrippen niet voor den dag durfde of wilde komen. Dit was zeer onvoorzigtig; want daardoor versterkte hij zijne geloofsgenooten in het vermoeden, dat anders het Hof van *Holland* scheen weggenomen te hebben. Eene kerkvergadering van Doopsgezinden, gehouden te *Amsterdam*, in het jaar 1700, heeft dan ook om die reden het bovengemeld werk van hem geheel verworpen en voor onregtzinnig verklaard. Het meer of minder merkbaar verschil tusschen DE HAAN en zijnen ambtgenoot SAMUËL APOSTOOL, bleek dus van achteren belangrijk genoeg geweest te zijn. Hetzelve was ook zoo hoog gerezen, dat elks aanhang ten jare 1662 eene

(*) Zie de XXIXste en XXXste *grondstelling*.

eene bijzondere gemeente ſtichtte. De Galenisten bouwden eene kerk te *Amſterdam* bij het *Lam* en den *Toren*; die van het *Lam* waren *Vlamingers*, en die van den *Toren Waterlanders*. Ten jare 1668 vereenigen ook dezen zich onder den naam van *verëenigde Vlaamſche en Waterlandſche Doopsgezinden*. De Apostolisten vergaderden eerst in de zoogenoemde *Houttuinen*, doch vervolgens in eene kerk, de *Zon* geheeten. Dit is wel de eenigſte wezenlijke ſcheuring geweest, welke bij de Doopsgezinden, uit het verſchil der leer ontſtaan is, maar dezelve had toen op het gros der grove Doopsgezinden in geheel ons Vaderland eenen zeer uitgebreiden weêrſlag. De Galenisten werden verdacht gehouden van in vele opzigten Remonſtrantsch en Sociniaansch te zijn, en uit dien hoofde algemeen Remonſtrantschgezinde Doopsgezinden geheeten. Zij werden het meest gevonden onder de *Vlamingers*, *Waterlanders*, of vereenigde *Vlamingers* en *Waterlanders*, en waren overal in ons Vaderland wijd en zijd verſpreid. De overigen, die aan de zijde van APOSTOOL ſtonden, bleven hunne oude geloofsbelijdenisſen vasthouden, maar waren allerwege, even als in *Amſterdam*, minder in getal. Naderhand zijn zij echter weder verdraagzamer jegens elkanderen geworden. En te *Amſterdam*, waar zij zich het eerst van elkanderen hadden afgezonderd, is in het begin der negentiende eeuw, ten jare 1801, de verdeeldheid tot wederzijdsch genoegen openlijk geheeld; zoo dat zij thans weder gezamenlijk eene gemeente uitmaken. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wat het onderſcheid betreft tusſchen de gods- Onder-

dienst-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

dienstplegtigheden van de *fijne* en *grove* Doopsgezinden, dit onderscheid is zeer merkwaardig. Bij de *fijnen* had het zonderling gebruik plaats, dat de zegen over de verkondiging van het Evangelie niet door den leeraar uit aller naam overluid, maar door elk der aanwezenden, in stilte, werd afgesneekt, door de mannen, knielende, terwijl de vrouwen bleven zitten. Bij uitstek plegtig was hunne bediening van den doop. Tweemaal in het jaar werd de doop aan bejaarden, die leden der gemeente stonden te worden, bediend. De doopelingen gaven hunne belijdenisen schriftelijk over, en werden van den kerkenraad onderzocht. Na de bediening des doops reikte de leeraar den in de gemeente ingelijfden de hand toe, hem opheffende, en met eenen kus geluk wenschende met zijne zalige betrekking. Allen, die tot hunne gemeente overkwamen, alschoon zij zelfs, tot jaren gekomen, bij een ander kerkgenootschap, op hun geloof gedoopt waren, werden herdoopt. Doch alle deze inrigtingen zijn in de achttiende eeuw merkelijk veranderd, en naar de godsdienstgebruiken der Hervormden gewijzigd. Het laatste is in eene vergadering der Doopsgezinden te *Groningen*, in het jaar 1745, volkomen afgeschaft. Voor het overige had bij de meeste *fijne* Doopsgezinden de voetwasching plaats, schoon zij die niet allen op dezelfde wijze oefenden. Bij sommigen geschiedde dezelve openlijk voor de gemeente, of voor, of meest na het gebruik des Heiligen Avondmaals, verrigtende zulks de mans aan de mannen, de vrouwen aan de vrouwen, van de eene

verschil der godsdienstplegtigheden bij de fijne en grove Doopsgezinden.

tot

tot de andere. De overigen waren gewoon alleen de voeten te wasſchen van eenen leeraar, die ambtshalve tot eene nieuwe gemeente was overgegaan; en deze gemeente verrigtte de plegtigheid. Hetzelfde geſchiedde omtrent eenen broeder of eene zuster, die als lidmaat der gemeente, van eene andere plaats overgekomen, zich onder hen ter woning neder wilde zetten, niet evenwel in de kerk, maar in het huis, waar de vreemde zijne of hare eerſte intrede deed, om er te vernachten. Men beriep zich op 1 TIM. V: 10. Ook deze plegtigheden zijn meest overal thans ſedert lang buiten gebruik. Streng, zeer ſtreng was de kerkelijke tucht der *fijne* Doopsgezinden, nopens den ban, welke eene volkomene afſnijding van de gemeente was. Het gevolg van zulken ban was, dat de verwezene zondaar volſtrekt geen' omgang mogt hebben zelfs met zijne naaste bloedverwanten, de man ja niet met zijne vrouw, en de vrouw niet met haren man. Doch van zulk eene ſtrengheid zijn nergens meer overblijfſelen. na C. G. jaar 1552. tot 1700.

De godsdienstplegtigheden daarentegen der *grove* Doopsgezinden kwamen meer met die der Hervormden overeen. De doop alleen werd bij hen met meer plegtigheid bediend, dan bij de Hervormden; trouwens wanneer eens bij dezen een bejaarde gedoopt werd, geſchiedde dit doorgaans ook allerplegtigst. Van het plegtige der bediening van den doop werd bij de *grove* Doopsgezinden nogtans niet weinig weggenomen, wanneer de doopeling de indompeling begeerde. In zulken geval plagt de doop te ge- Vervolg.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

geſchieden in eene verwerij, waar men eene kuip met laauw water deed vullen. De doopeling in zijne onderklederen zijnde, ging in de kuip, waarna de leeraar hem onder het water dompelde. Voor het overige waren de bij den doop plaats grijpende plegtigheden dezelfden, als wanneer die door beſprenging geſchiedde. De herdoop van zulken, die van eene andere gezindte tot hen overkomende, op hun geloof eenmaal, als bejaarden, gedoopt waren, was in geen gebruik. Maar wanneer iemand, die in zijne kindschheid gedoopt was, lidmaat van hunne gemeenſchap begeerde te worden, werd hij zonder doop niet aangenomen. De voetwasſching was ook in vele gemeenten eene godsdienſtige plegtigheid; doch is nog vroeger bij hen afgeſchaft, dan bij de *fijne* Doopsgezinden. De bediening van het Heilig Avondmaal geſchiedde bij hen, gelijk bij de *fijne* Doopsgezinden, ook zeer plegtig, doch op eene onderſcheidene wijze. Bij de *Vlamingers* en *Vriezen* bleven, gelijk bij de *fijne* Doopsgezinden, de leden verſtrooid in de kerk zitten, terwijl de leeraar met het brood en den wijn rondging, om er hen van te doen gebruiken. Maar in de *Waterlandſche* gemeenten kwamen de deelgenooten, zoo als bij de Hervormden, aan eene tafel. Wat eindelijk de kerktucht aangaat; die was onder de *grove* Doopsgezinden doorgaans niet ſtrenger, dan bij de Hervormden.

Berigt van de allerfijnſte Doopsgezinden.

Een' bijzonderen tak van de *fijne* Doopsgezinden maakten uit de zoogenoemde *allerfijnſten*, die zich van de overigen niet zoo zeer onderſcheidden door ge-

geloofsbelijdenis, maar door hunne ſtrengere tucht, en door eene willekeurige, zeer eenvoudige, levenswijze en klederdragt. Tot dezen behoorden de zoogenoemde *oude Vriezen*, inzonderheid de *Jan Jakobsgezinden*, dus geheeten naar eenen JAN JAKOBS, leeraar der *fijne* Doopsgezinden te *Harlingen*, die wegens het deels belagchelijk, deels wanordelijk overdrijven van zijne gevoelens omtrent de kerktucht door het Hof van *Vriesland* ten jare 1600 buiten de provintie gebannen werd. Zijn aanhang bleef nogtans over, en verdeelde zich in verſcheidene gemeenten, die met andere Doopsgezinden in geene verbindtenis ſtonden. Tot deze *allerfijnſte* Doopsgezinden moeten ook gebragt worden de *Zwitſerſche* Doopsgezinden, van welke zich eenigen, door vervolging op de vlugt gejaagd, in ons Vaderland, als te *Kampen*, te *Groningen*, en te *Sapmier* gevestigd hadden. Ook dezen leefden volkomen op zich zelven, doch hebben naderhand te *Groningen* in hunne gemeente gaarn opgenomen eenige *Paltziſche* Doopsgezinden, die ook, uit hun land gevlugt, herwaarts geweken waren. Als zoodanigen maken zij te *Groningen* nog heden eene vrij aanzienlijke gemeente uit, waarvan vele leden even buiten de ſtad, voornamelijk te *Hoogkerk* en *Laagkerk* wonen. Dezen zijn het, die in de provintie van *Groningen* onder den naam van *Tibben* bekend hebben geſtaan, en nog wel eens zoo genoemd worden (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

On-

(*) Vergelijk mijne *Geſchiedenis der Syſtematiſche Godgelcerdheid*, III Deel. bl. 135; waar te dezen aanzien

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Van de Ukewallisten.

Onder de *allerfijnste* Doopsgezinden moeten inzonderheid gerekend worden de *Ukewallisten*, dus genoemd naar zekeren UKE WALLES, een' boer van *Noordbroek*, in het *Oldämbt* van *Groningerland*, die zich wel vereenigde in de leer met de overigen, maar toch eenige zonderlinge gevoelens predikte en aanprees. Deze gevoelens waren dezelfde, als reeds in de tweede eeuw gekoesterd werden door de zoogeheetene *Kaïnieten*, welke KAÏN, KORAH, DATHAN, de inwoners van *Sodom*, en zelfs den verrader JUDAS, als heiligen, met bewijzen van hoogachting vereerden, omdat zij Gods raad hadden uitgevoerd. Zulke gevoelens, voorgestaan door eenen man, die, in eene oudmodische, zeer vreemde, kleeding, voor den dag trad, als een dweeper van de ergste soort, ergerden den Magistraat der stad *Groningen*, waar hij zich toen ophield, dermate, dat deze hem ten jare 1637 buiten de stad bande. Hij week eerst naar *Oostvriesland*, maar vervolgens naar *Vriesland*, waar hij, door de Staten der provintie, ten jare 1644, insgelijks gebannen werd. Van dien tijd af heeft hij in *Oostvriesland* gewoond op eene landhoeve, tot het klooster *Zijlmonniken* behoorende, onder *Norden*, en aldaar eene gemeente gesticht, die naar hem genoemd werd. Hij stierf ongeveer het jaar 1651, maar zijne gemeente, schoon niet zeer groot, hield zich staande tot ten minste het jaar 1739. Dan vervolgens heeft zij weder met de ove-

zien eene nu ligt te verbeteren onnaauwkeurigheid is ingeslopen.

overige Doopsgezinden in *Oostvriesland* zich vereenigd. Haar naam is bij het tegenwoordige geslacht aldaar bijkans geheel onbekend. Één zijner eerste leerlingen in *Oostvriesland* was JOHAN PIELS, een boer uit het *Greetmerämbt*, die, nevens hem, in de godsdienstige vergaderingen, dikwerf predikte. Zijne ergste antagonisten waren in *Oostvriesland* JOHANNES LUBBERTUS ALPHUSTIUS, Predikant te *Ochtelbuhr*, en ENGELBERTUS HOIJER, Predikant te *Norden*. Doch den Graaf van *Oostvriesland* ULRIK had hij derwijze weten te belezen, dat die hem niet slechts duldde, maar zelfs de bovengemelde landhoeve verpachtte. In ons Vaderland hebben deze *Ukewallisten* zich niet uitgebreid, maar in *Lithauwen* en bij *Dantzig* zijn er eenige gemeenten door hen gesticht; waar er heden nog eenigen van overig zijn (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Roemenswaardig is ten allen tijde geweest, en is nog heden het zedelijk karakter der Doopsgezinden. Hoe groot ook hun aantal, bijzonderlijk in ons Vaderland, zijn mogt, weinige voorbeelden waren er steeds geweest en zijn er nog van lieden onder hen, die, van zware misdaden beschuldigd, daarvoor door de strenge hand der geregtigheid, naar verdienste, in het openbare gestraft zijn geworden. Dit getuigenis, dat voorzeker door niemand, die het genootschap Berigt van het zedelijk karakter der Doopsgezinden.

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 453, 454; WIARDA's *Ostfr. Gesch.* IV D. bl. 387–389; mijne *Gesch. der Syst. Godgel.* III D. bl. 134, 135; en mijne *Gesch. van de Chr. kerk in de achtt. eeuw*, IX. bl. 108–112.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

schap der Doopsgezinden in onderscheidene gewesten van ons Vaderland heeft leeren kennen, gewraakt zal worden, strekt ten onwederspreklijken bewijze, dat deze menschen, naar christelijke beginselen handelende, boven andere Protestanten steeds hebben uitgeblonken en nog uitblinken in deugdelijkheid en goede zeden. Ik weet, dat men hier wel wat tegen inbrengen kunne; maar juist ditzelfde is mede een bewijs voor de doorgaande braafheid van de lieden dezes genootschaps. Onder de Doopsgezinden, zegt men, namelijk, zijn weinige armen, die, door behoefte gedrukt, ligtelijk aangepord kunnen worden, om op de goederen der rijken te loeren, en hun met geweld, of door bedrog, het hunne te ontvreemden. Maar waarom zijn er onder de Doopsgezinden minder armen, dan in andere kerkgenootschappen? waarom? omdat zij over het algemeen meer vlijtige, spaarzame, en in den landbouw en koophandel eerlijke leden der maatschappij zijn. En zijn deze hunne goede eigenschappen geene hoofdtrekken van een zedelijk karakter, dat geroemd verdient te worden? Zoo zijn de Doopsgezinden niet alleen in ons Vaderland, maar in alle landen, waar zij zich bevonden, steeds het sieraad en de eer der maatschappij, waartoe zij behooren, geweest, en zijn zij het over het algemeen nog.

Berigt van hunne voornaamste gods-

In het kerkgenootschap der Doopsgezinden trouwens, gelijk wij gemeld hebben, werd door deszelfs leeraars steeds krachtig aangedrongen op eenen inwendigen godsdienst des harten, die naar buiten werkt,

werkt, en zigtbaar is in handelingen en daden. Van de vroegſte tijden af, hebben wij er bijgevoegd, werd er dus onder hen minder prijs geſteld op bondige geleerdheid. En nogtans ontbrak het bij hunne leeraars ſtaêg niet aan mannen van gezond verſtand, van ſcherp oordeel, en van eene genoegzame bekwaamheid, om, al waren zij dan ook voorgelicht door helderder brandende fakkels in andere kerkgenootſchappen, de Chriſtelijke godsdienſtleer op eene eenvoudige, maar treffende wijze voortedragen. Onder deze waardige mannen mogen met regt de volgenden geteld worden; DIRK PHILIPS, OBBE PHILIPS, twee broeders, geboortig van *Leeuwaarden*, en beide eigenlijk de ſtichters van de gemeenſchap der Doopsgezinden, die vervolgens door MENNO SIMONS gezuiverd, geregeld, en meer maatſchappelijk werd ingerigt (*), wijders HANS DE RIES (†), Predikant te *Alkmaar*, REINIER WIBRANDSZ WYBMA, Predikant te *Amſterdam*; GALENUS ABRAHAMS DE HAAN, SAMUËL APOSTOOL, SAMUËL VAN DEIL; alle drie Predikanten ook te *Amſterdam*; ADRIAAN VAN EEGHEM, Predikant te *Middelburg* in *Zeeland*; ENGELE ARENDS VAN DOOREGEEST, Predikant in de *Ryp* in *Noordholland*; DOUWE FEDDRIKS VAN MOLQUEREN, Predikant te *Harlingen*, daarna te *Embden*; PIETER PIETERS, Predikant te *Zaandam*; TIELEMAN VAN BRACHT, Predikant te *Dordtrecht*, en meer anderen, die allen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

dienſtleeraars.

(*) Verg. mijne *Lett. Geſch. der Syſt. Godg.* III. bl. 129.

(†) Niet JAN RIES, gelijk verkeerdelijk de naam is opgegeven in het XXIII D. bl. 197.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

len verſtandige Bijbelverklaarders geweest zijn, en de godsdienstleer, uit den Bijbel ontleend, het liefst met de eigene woorden des Bijbels voordroegen, van alle ſcholastieke Theologie gansch afkeerig zijnde. Hierin ſtonden zij aan de zijde der Hervormers, en bleven zij ſteeds ſtaan. Waren de overige Proteſtanten, inzonderheid de Lutherſchen en Hervormden, te dezen aanzien, gaande voort niet van hen afgeweken, er hadden onder dezen geene SPENERS, geene COCCEJUSSEN behoeven op te ſtaan. En ja waren de Doopsgezinden te dezen aanzien getrouwe volgers gebleven van de eerſte, ſtraks genoemde, grondleggers hunner gemeenſchap, DIRK en OBBE PHILIPS, zij zouden allen reeds lang voor COCCEJUS Bijbelverklaarders geweest zijn, volkomen in den geest van dien voortreffelijken Theologant. „Lang voor de tijden van den zeer geleerden en beroemden JOHANNES COCCEJUS," het zijn de woorden van HERMANNUS SCHIJN (*), „heeft DIRK „PHILIPS zoo zeer uitmuntend geleerd en verſtandig „*gecoccejanizeerd*, uit zeer vele voorbeelden en „ſchaduwen des Ouden Testaments, als of hij een „toehoorder van COCCEJUS geweest ware, en onder zijne voornaamſte leerlingen behoord hadde (†)." Hetzelfde is opgemerkt door de Coccejaan-

(*) In zijne *Geſch. der Mennonieten*, II D. bl. 346.

(†) Men vindt dat zoo in een, door DIRK PHILIPS uitgegeven, *Enchiridion of handboekje van de christelijke leer en de religien, in korte ſumma begrepen*; vooral in het *achtſte traktaat*

janen zelve. JOHANNES DOUTREIN heeft in zijn boek het *Nieuw Jeruzalem* (*) dit ter ſtaving van de leerwijze zijns grooten voorgangers COCCEJUS opzettelijk betoogd en bewezen (†). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Unitariſen, Socinianen, enz.

Van de opkomst dezer gemeenſchappen hebben wij voorheen een uitbondig verſlag gegeven (§); hier moeten wij derzelver geſchiedenis vervolgen; het gene echter niet uitvoerig zal zijn, en ook niet behoeft te zijn. Hoe de Unitariſen zich vereenigd hebben tot eene gemeenſchap onder het beſtuur van den vermaarden FAUSTUS SOCINUS, naar wien zij Socinianen genoemd zijn geworden; en hoe zij, een zoodanig godsdienstgenootſchap uitmakende, zich het eerst in *Polen* gevestigd hebben, is ook reeds door ons voorheen verhaald. Aldaar gingen hunne zaken geheel naar wensch; hunne gemeenten bloeiden. Als leeraars waren beroemd VALENTINUS SCHMALZ, CHRISTOFFEL OSTOROD, JOHANNES CRELL, MARTINUS RUARUS, JONAS SCHLICHTING, VAN Bloeijende ſtaat der Socinianen in Polen.

(*) Bladz. 357.

(†) Vergelijk mijne *Geſchiedenis der Syſtematiſche Godgeleerdheid*, III Deel, bl. 144, 145.

(§) Zie XXIII D. bl. 208-271.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

VAN BUCOWIECK, STANISLAUS en CHRISTOFFEL LUBIENIECI, en anderen. De voornaamſte gemeente der Socinianen was te *Rakow*, waar SCHMALZ Predikant was, die mede de laatſte hand heeft gelegd aan den voorheen vermelden *Rakowſchen Katechismus*. SCHMALZ gaf in die betrekking ten jare 1608 een werk uit, dat den titel droeg *over de Goddelijkheid van* JEZUS CHRISTUS (*), met geen ander oogmerk, dan om de leer van 's Heilands *Godheid* te wederleggen, maar zijne *Goddelijkheid* te ſtaven. Hij beſchouwde Hem, gelijk SOCINUS, deszelfs voorganger, als een' Goddelijken gezant, in denzelfden zin, als JOHANNES *den Dooper*, doch voortreffelijker, dan dezen. Wanneer men dit werk van SCHMALZ gelezen heeft, verſtaat men genoegzaam het kenmerkelijke van de leer der Socinianen, die allen met hem overeenkwamen. Ook verſtandige, oordeelkundige, ſchriftverklaarders, zullen in dit werk van SCHMALZ vele uitleggingen van Bijbelplaatſen vinden, welke zij gaarn met hun zegel beſtempelen. Zoo verre is het er van daan, dat men de Socinianen, in alle hunne begrippen, voor dwalende Christenen moet houden, dat zij in tegendeel dikwerf veel dieper en ook veel helderder doorzigt hadden in de goddelijke uitſpraken der heilige openbaring, dan de Lutherſchen, de Hervormden en de Doopsgezinden van dien tijd, welke zij alzoo overtroffen. Hun oog drong door met kracht en ſcherpte, wanneer zij in den Bijbel lazen en voortlazen, zon-

(*) *De Divinitate* JESU CHRISTI.

zonder op plaatſen te ſtoten, waar eene wederſtre- na C. G.
vende magt van anders gezinde Proteſtanten door jaar 1552.
hen gevoeld werd. Hadde dit plaats, en hier ont- tot 1700.
dekt men de verbazende werkingen van het menſchelijk vooroordeel! gelijk, bij voorbeeld, ten aanzien van de Godheid des Zoons van God en des Heiligen Geestes, ten aanzien van de voldoening, enz., dadelijk werd dan hun oog verdonkerd; men ziet het, hoe zij, in zulke gevallen, bedremmeld, als blinden naar den wand tastten, en met eene partijzuchtige drift alles aangrepen, wat onder het bereik van hun gevoel kwam, om zich, ware het mogelijk, zelfs aan ſtroohalmen vast te houden, en hunne ongegronde gevoelens te verdedigen. Hunne rede was bedwelmd; hun oordeel was traag en ſtond, als het ware, ſtil; hun verſtand was zonder overleg en als aan banden gelegd. Hoe verklaarden zij, bij voorbeeld, JOH. VIII: 58? Aldus, dat de Zoon van God eer het licht der wereld is geweest, dan ABRAHAM de Vader van vele volken geworden is, door derzelver bekeering. Kan er eene ſchriftverklaring worden uitgedacht, die meer gedrongen is, dan deze; die meer bedwelming van zinnen, meer traagheid en ſtilſtand van oordeel, meer ſlaafsch verſtand zonder overleg verraadt? Wat was het beſluit uit hunne verklaring van alle die plaatſen, waaruit de Godheid van den Zoon van God anders allerduidelijkst bewijsbaar is? Dit, dat de Zoon van God wel eigenlijk geene Goddelijke natuur had, maar toch als God erkend moest worden, wijl Hij Goddelijke magt en heerſchappij over ons ontvangen heeft. Zoo zoude

na C. G. Jaar 1552. tot: 1700.

dan Gods Zoon een wezen zijn, dat God geworden was, een Ondergod! En zulk eene ſtelling meenden de Socinianen met de uitſpraken der gezonde rede overeen te kunnen brengen. Nam niet hier het vooroordeel de rede gevangen, die aldus in de laagten van het polytheisme of veelgodendom neêrzonk, dat toch onder alle, ten minſte beſchaafde, Heidenen, niets anders is, dan het geloof aan éénen Oppergod en denzelven ondergeſchikte mindere wezens, die door de magt en heerſchappij, van dien éénen Oppergod aan hen verleend, Goden geworden zijn, en als Goden van de menſchen erkend moeten worden? Die zelfde kracht van vooringenomenheid, welke de rede onderdrukte, is merkbaar in alle die deelen van hun ſtelſel (*), waardoor zij zich van de overige Proteſtanten onderſcheidden.

Hun verval aldaar en verbanning.

En nogtans waren deze Sociniaanſche gevoelens bij vele Proteſtanten, hoe is het mogelijk geweest? zoo aannemelijk, dat vele Lutherſchen, Hervormden, ook Doopsgezinden en Remonſtranten van tijd tot tijd in meerder of minder getal dezelve of openlijk beleden, of heimelijk kweekten. Het kerkgenootſchap der Socinianen breidde zich, als een wel gewortelde boom, zeer uit in *Polen*, tot aan het jaar 1638, toen deszelfs bloei begon te verwelken, en waarna de blijde hoop der leden op eenen overvloed van vruchten langzamerhand grootelijks vermin-

(*) Dit ſtelſel hebben wij voorheen uitvoerig opgegeven, zie XXIII D. bl. 262-266.

minderde, en eindelijk vervloog. Te *Rakow* hadden de Socinianen eene kweekſchool geſticht, die allengs zoo vermaard was geworden, dat vele Roomschgezinden zelfs geene zwarigheid maakten er hunne zonen heen te zenden, om onderwezen te worden door eenen SCHMALZ, eenen OSTOROD, en anderen. Maar de wijsheid, welke het gedrag van deze leeraars beſtuurde, die geen ander doel hadden, dan om hunne Roomſche kweekelingen voor hunne gemeenſchap te winnen, bezielde niet hunne Proteſtantſche leerlingen. Dezen hadden ten gemelden jare de dwaasheid een openbaar houten CHRISTUS beeld met geweldige ſteenworpen baldadiglijk aan te randen en te verbrijzelen. De ſtad geraakte in rep en roer; het volk ſtond op en nam wraak; de Poolſche rijksraad, vervuld met de billijkſte verontwaardiging, ſtrafte de misdaad van heiligſchennis, maar te ſtreng. Dezelve liet de ſchool tot den grond afbreken, de boekdrukkerij vernielen, en het kerkgebouw ſluiten. De ſchool en kerkleeraars werden gebannen. De val van deze ſchool te *Rakow* was dadelijk de middeloorzaak van de hooger opkomst eener andere, maar minder vermaarde ſchool te *Luklaw*, waar van toen af het getal van onderwijzers en onderwijzelingen aangroeide. Maar die voorſpoed was van korten duur. De regering, op de gemeenſchap der Socinianen eenmaal gebeten zijnde, zorgde er voor, dat ook deze ſchool wel haast haar aanzien verloor, en te gronde ging. Een diergelijk lot trof ook de overige ſcholen, vooral gedurende den oorlog der *Polen* met de *Kozakken*, na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

en naderhand met de *Rusſen* en *Zweden*. In den oorlog met de laatstgenoemden kwamen de Socinianen onder verdenking, dat zij eene zamenzwering tegen het gemeene best geſmeed hadden. En nu was hun vonnis geveld. Ten jare 1658 werden, op den rijksdag te *Warſchaw*, alle Socinianen, door geheel *Polen* verſpreid, buiten de grenzen des lands gebannen, met bedreiging van de ſtraf des doods aan alle wederwilligen. Het toen uitgevaardigd beſluit werd vernieuwd ten jare 1661, en bragt aan deze godsdienstgezindte in *Polen* den laatſten ſlag toe.

Hun ſtaat in Zevenbergen.

In *Zevenbergen* hebben de Socinianen, of zoo als zij zelven liever genoemd willen worden, de Unitarisſen, ſchoon zij anders ook het leerſtelſel van F. SOCINUS volkomen waren toegedaan, zich reeds in de zestiende eeuw wijd en zijd uitgebreid, en zulken invloed zich bezorgd, dat zij boven de overige Proteſtanten verre de overmagt hadden. Zij genoten er niet alleen eene volkomene godsdienstvrijheid, welke de vorſten des lands bezworen hadden, maar hadden er bloeijende ſcholen, waar onder die van *Klauſenburg* uitmuntte. In het midden der zeventiende eeuw was hunne gemeenſchap zoo groot en talrijk geworden, dat zij meer dan twee honderd kerken hadden, waarin zij zamenkwamen. Derzelver voornaamſte opzieners werden Superintendenten genoemd, en waren, gelijk de geeſtelijken van dien naam, in rang bij de Lutherſchen, met hoog gezag bekleed. De eerſte was geweest FRANS DAVIDS, een man, die de allerverderfelijkſte gevoelens zocht voort-

voortteplanten, en even daarom, na dat FAUSTUS SOCINUS alle vergeeffche moeite gedaan had, om hem te regt te brengen, door de regering tot eene altijddurende gevangenis veroordeeld werd, waarin hij overleed ten jare 1579 (*). Zijne opvolgers, als GEORG ENJEDINUS, en anderen, waren beter. De voornaamften des lands waren leden der Socinianfche gemeenfchap; en gelijk dezen door hunne achtbaarheid aan dezelve aanzien gaven, zoo werd zij niet weinig geftevigd door de kloekzinnigheid van vele bekwame godsdienstleeraars, die in kunde uitblonken. Na het midden der zestiende eeuw verviel allengs de gemeenfchap, welke tegen den heimelijken en openbaren wederftand der Jefuiten niet opgewasfen was. De *Poolfche* ballingen, die ten jare 1658 het vaderland moesten verlaten, namen, voor een groot gedeelte, wel de wijk naar *Zevenbergen*, maar de weinigften vonden bij hunne minvermogende broeders aldaar het gene zij verwachtten. De meesten trouwens, ontbloot van middelen ter hunne ondersteuning, leden niet alleen op de reis derwaarts allerlei ongemakken, maar waren naauwelijks ter beftemde plaatfe aangekomen, of werden aangetast eerst door honger en kommer, daarna door eene toen heerfchende pestziekte, en fmolten, op eene jammerlijke wijze, weg als verfche fneeuw in den lentetijd. Van toen af vermagerde de gemeenfchap der Sociniänen in *Zevenbergen* dermate, dat er ten laatfte flechts de fchaduw fcheen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Verg. het XXIII D. bl. 250, 251.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ſcheen overgebleven van een ligchaam, dat zoo welvarend was geweest. In het begin der achttiende eeuw, ten jare 1736, werd den Socinianen zoo te *Klauſenburg* als te *Weisſenburg* en kerk, en ſchool, en boekdrukkerij, en alles, wat hun dierbaar was, ontnomen en aan de Jeſuiten gegeven. Na dien tijd hebben zij meer rust genoten, en het gene zij verloren hadden weder eenigzins herſteld gekregen. Het aantal der leden van hunne gemeenſchap is evenwel op verre na niet weder tot eene zoo aanmerkelijke hoogte geklommen, welke het voormaals bereikt had. Hetzelve is in de jongſte jaren begroot geworden op ongeveer dertig duizend, van welke velen het zelfs raadzaam achtten openbare belijders te zijn van de Roomsch-katholijke godsdienstleer. Het getal der gemeenten beliep omſtreeks honderd vier en zestig. Zij zijn meest koophandelaars en ambachtslieden; burgerlijke posten mogen zij niet bedienen, als wordende ſlechts bij oogluiking geduld.

In Duitschland.

In *Duitschland* ontbrak het ook geenszins aan Socinianen, die hier en daar verſpreid, nogtans geene gemeente zoo zeer uitmaakten, te meer, daar zij voor vervolging vreesden. Alleen te *Altorf* ſchijnt in het verborgene eene gemeente van Socinianen beſtaan te hebben in den aanvang der zeventiende eeuw. Ten minſte er bevonden zich aan de Lutherſche Akademie aldaar onder de leerlingen van ERNST SONER, Hoogleeraar in de Wijsgeerte, die in zijne leſen het zaad der Sociniaanſche gevoelens met eene volle hand uitſtrooide, vele jonge lieden,

in

in wier harten het als in eenen vruchtbaren grond nederviel, en welig opgroeide. Onder dezen onderſcheidde zich, door zijne geleerdheid en wijsheid, boven anderen, de hier voor gemelde JOHANNES CRELL, die vervolgens één der voornaamſte ſteunpilaren van de gemeenſchap der Socinianen geweest is (*). Trouwens de beroemdſte Sociniaanſche godsdienstleeraars waren *Duitſchers* van geboorte, als SCHMALZ, OSTOROD, RUARUS, welke reeds door ons genoemd zijn; wijders JOHAN VOLKEL of VOLKELIUS, CHRISTIAAN FRANCKEN, JOACHIM en CHRISTOFFEL STECHMANN, JOHANNES LODEWIJK WOLTZOGEN, en anderen, die, wijl het hun wel belet werd in hun vaderland vrij uit te belijden het gene zij dachten, naar *Polen* verhuisden, waar zij leeraarsposten bekleed en eenen grooten naam zich verworven hebben. Toen de Socinianen uit *Polen* verdreven werden, weken velen hunner, behalve naar *Zevenbergen*, ook naar het *Brandenburgſche*, waar zij naar hunne uitzigten wel ontvangen dachten te zullen worden, hopende op de beſcherming van den keurvorſtelijken landvoogd, den Prins BOGUSLAUS RADZIVIL, die aan zijn hof reeds eenige Socinianen had. In die verwachting nogtans werden zij te leur geſteld. De Keurvorst FREDERIK WILLEM, zoo wel als zijn Landvoogd, zoude, het is

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) BISTERVELD noemt hem in zijn werk *de uno Deo eet.* tegen hem geſchreven, in de voorrede *Virum, cum ob præclaram eruditionem, tum ob ſingularem humanitatem atque induſtriam apud ſuos celeberrimum.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

is waar, hun de verzochte vrijheid niet geweigerd hebben; maar de Staten van *Pruisſen* wilden hun dezelve volſtrekt niet vergunnen. De Keurvorst evenwel verleende hun voor eenigen tijd de regten der herbergzaamheid; en nu den tijd te baat nemende, welken hij daar door gewonnen had, verwierf hij eindelijk de goedkeuring der Staten, om dezen ongelukkigen in *Mark Brandenburg* een' hoek lands ter bewoning toe te ſtaan, waar zij volkomene vrijheid van godsdienst hadden. Men hoopte, dat door zulk een middel deze nieuwe volkplanting ligtelijk zich zoude bewegen laten, om met de Proteſtantſche gemeenſchap des lands zich te vereenigen. En die hoop is niet ijdel geweest. Vele andere *Poolſche* vlugtelingen hadden eene goede ſchuilplaats in *Silezië* gezocht en gevonden. Van ſtonden aan genoten dezen in het vervolg daar de gunst van GEORG, Hertog van *Brieg*. De meeste Edelen en Geestelijken vestigden zich te *Kreutsburg*, waar de Wethouders de Predikanten en de Burgers als om ſtrijd, elk in zijne betrekking, het hunne toebragten, om hen het doorgeſtane leed te doen vergeten. In andere gewesten van *Duitschland* hadden niet weinige *Poolſche* vlugtelingen het beproefd zich neder te zetten, maar overal werd hun dit voornemen betwist; overal werden zij verdreven.

In ons vaderland.

In ons vaderland gelukte het ten allen tijde den Socinianen even weinig, eene gemeente opterigten, waartoe zij meer dan éénmaal hunne krachten hebben ingeſpannen. Ten jare 1598 waren met zulk een

een oogmerk hier in de *Nederlanden* gekomen twee Sociniaanſche leeraars, CHRISTOFFEL OSTOROD en ANDREAS VEIDOWSKI, die in de provintie van *Zuid-holland* rondreisden, om hunne gevoelens voortteplanten, vooral door het doen uitgeven van uit het Latijn en Poolsch in het Nederlandsch vertaalde geſchriften, waartoe hun, zoo het ſchijnt, weldra hulpvaardige handen geboden werden. Dan hun doel en doen werd ſpoedig ontdekt door de *Amſterdamſche* Predikanten, en gelijk door dezen, daarna even zeer afgekeurd door de Theologiſche Fakulteit der *Leydſche* Hoogeſchool, die op last der regering de gemelde boeken onderzocht, met dat gevolg, dat bij de vergadering der algemeene Staten in den *Haag* het beſluit genomen werd, dezelven, in de *Griffie der Generaliteit*, voor de oogen der eigenaren, te verbranden, en deze beide vreemdelingen, als allergevaarlijkſte godsdienstbedervers buiten het gemeenebest te bannen. Dan dit tweeledig vonnis werd ſlechts ten halve uitgevoerd. De gedagvaarde Socinianen weigerden te verſchijnen ter gemelde plaatſe, waar het vuur was aangelegd; en nu ook werden de boeken niet verbrand, maar onder de daar tegenwoordige leden van ſtaat verdeeld. Het vonnis der uitbanning werd vervolgens tegen hen aan het huis, waar zij zich in den *Haag* ophielden, uitgevaardigd; en zij ruimden de provintie van *Holland*, maar bleven nog eenigen tijd in *Vriesland*, waar zij eene Apologie hunner zaak lieten drukken, welke zij den algemeenen Staten deden ter hand ko-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

komen (*). Eene tweede poging ter voortplanting der Sociniaanſche gevoelens, zoo het ſchijnt, met geene geringe hoop, ondernomen ten jare 1641, werd insgelijks verijdeld. Te *Amſterdam* had men het gewaagd de *vijf boeken van* VOLKELIUS *over den waren godsdienst* (†), ten jare 1630 te *Rakow* uitgegeven, na te drukken, het gene door den Magiſtraat der ſtad ontdekt werd, welke, den 20ſten van Louwmaend des eerstvolgenden jaars, alle de exemplaren, vijf honderd en vijftig in getal, door beulshanden openlijk verbranden liet. Nogtans werd het kwaad niet uitgeroeid, maar ſchoot, in tegendeel, hier en daar zoo veel te weliger op, waardoor de algemeene Staten ten jare 1653 het allernoodigst oordeelden, op zware ſtraffe te verbieden, gelijk zij deden, het drukken en verſpreiden van Sociniaanſche ſchriften, en het houden en bezoeken van Sociniaanſche vergaderingen. Desniettemin werd door de bezorging van den Sociniaan ANDREAS WISSOWATIUS, ten jare 1656 in *Amſterdam* en ten jare 1668 te *Rotterdam* gedrukt de bekende *Bibliotheca fratrum Polonorum*, in zich bevattende de voornaam-

(*) Doorgaans wordt door de Geſchiedſchrijvers dit gebeurde niet naar waarheid verhaald. Men zie dat in mijne *Geſchiedenis der Syſtem. Godgel.* III. bl. 248-252; waar ik de ganſche toedragt der zake in het regte daglicht meen geſteld te hebben, en de gronden daar voor heb opgegeven.

(†) *De vera Religione Libri* V.

naamſte ſchriften der Socinianen. Wie ziet in alle de deelen van dit berigt niet even zoo vele duidelijke bewijzen, dat het Socinianisme hier te lande langs allerlei bogtige gangen heimelijk en openlijk is voortgekropen, zonder dat het telkens tusſchenkomend gezag van de wakende overheid in ſtaat was zulks te ſtremmen of zelfs te belemmeren. Alleen kon zij verhinderen het oprigten van eene Socinianſche gemeente, welke, gelijk andere Disſenters, godsdienſtige vergaderingen in daartoe afgezonderde kerken hield. Ook dit verhinderde zij. Maar de Socinianen ſchuilden hier te lande in menigte onder de Proteſtantſche Disſenters, meest onder de Doopsgezinden namelijk, gelijk wij reeds gezien hebben (*), ook onder de Remonſtranten, de Rhijnsburgers of Kollegianten enz. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Ook in *Engeland* ontdekten zich al vroeg onder de Proteſtanten eenige Unitarisſen, reeds voor dat deze ſekte in *Polen* zich voor de gevoelens van SOCINUS verklaard had. Van daar dat deze Engelſche Unitarisſen, als te verre van hen verwijderd zijnde, zich ook met dezelven ten aanzien van de belijdenisſe hunner leer nooit vereenigd hebben; de meesten waren Ariaanschgezinden. Dan tegen deze Unitarisſen in *Engeland* waren en bleven ſteeds de ſtrengſte wetten in kracht. Onder EDUARD *den zesden*, onder ELIZABETH en onder JAKOB *den eerſten* werden verſcheidene Unitarisſen met den dood of op het ſchavot, of aan den brandſta-

(*) Zie bladz. 281, 282.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

ſtapel geſtraft. Het meest berucht heeft zich onder de Unitariſen in *Engeland* gemaakt zekere JOHAN BIDLE, die, niettegenſtaande eene nieuwe Parlementsakte, ten jare 1648 tegen deze ſekte uitgevaardigd, met bedreiging der doodſtraf, het nogtans kort daarna ondernam, de algemeen omhelsde leer der Proteſtanten in openbare geſchriften aantetasten, en het Arianisme aanteprijzen. Wel drie reizen werd hij gevangen gezet; eerst onder KAREL *den eerſten*, toen onder CROMWELL, naderhand onder KAREL *den tweeden*, telkens eenen ſchandelijken dood te naauwen nood ontkomende. De laatſte maal in hechtenis zittende ſtierf hij in de gevangenis, ten jare 1662, aan eene ziekte. Niet weinig waren dezes mans verborgene aanhangers, die vervolgens, onder WILLEM *den derden*, het zoo verre wisten te brengen, dat de gemelde Parlementsakte van het jaar 1648 merkelijk verzacht, altoos de bedreiging der doodſtraf er uit weggenomen werd. En nu groeide het getal der Unitariſen in *Engeland*, voornamelijk onder de Episkopalen te *Londen*, als van jaar tot jaar ſterk aan. Gaarn hadden zij een afzonderlijk genootſchap willen ſtichten; maar de geſteldheid der hoofdkerk, ten engſte verknocht aan die van den ſtaat, maakte uit haren aard zulks hun niet wel doenlijk, ten minſte onraadzaam. In het laatst der zeventiende eeuw was de vermaardſte Unitaris WILLIAM WHISTON, die Hoogleeraar te *Cambridge* zijnde, uit hoofde zijner gevoelens genoodzaakt was, zijnen post neder te leggen. Ten dien tijde begonnen zich vele Unitariſen te vertoonen onder de

Pres-

Presbyterianen; het hoofd van dezen was THOMAS EMLIJN, die, los van de verbindtenisſen aan de Episkopale kerk, zich, in het begin der achttiende eeuw, verſtoutte te *Londen* eene gemeente voor zijnen aanhang te ſtichten, die wel eenige jaren, zonder ſtoornis, hare openbare vergaderingen hield, maar toch zeer klein is gebleven, en eindelijk geheel weder verliep. Zij is ook, voor zoo verre ons bekend is, de eenige gemeente van Unitarisſen in geheel *Engeland* geweest. De Unitarisſen werden in alle de onderſcheidene godsdienstgezindten der Proteſtanten aldaar geduld en verdragen (*). na. C. G. jaar 1552. tot 1700.

DERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Remonſtrantsch-Hervormden en Rhijnsburgers.

Hoe in den aanvang der zeventiende eeuw de Remonſtrantsch-Hervormden ontſtaan, hoe zij van de overige Hervormden afgeſcheiden, en hoe zij vervolgens een afgezonderd wel geregeld kerkgenootſchap geworden zijn, hebben wij hier voor omſtandig- De uitwendige toeſtand der Remonſtrantsch-Hervormden.

(*) Zie over de geſchiedenis der Unitarisſen en Socinianen JABLONSKI's m. a. w. II Deel. bladz. 351-360; SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 482-631; mijne *Geſch. der Syſt. Godg.* III D. bl. 193-267; en mijne *Geſch. der Christel. Kerk in de achtt. eeuw*; IX D. bl. 5-72.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

diglijk verhaald (*). Het gene hen, als een bijzonder kerkgenootschap uitmakende, betreft, is dus nu nog overig hier historisch vermeld te worden. Dit genootschap vestigde zich, als verdeeld in onderscheidene gemeenten, hier te lande, in het jaar 1630. De gemeenten waren het meest verspreid in *Zuid* en *Noordholland*. In drie van de overige gewesten waren slechts weinige gemeenten; in het gewest van *Utrecht* namelijk twee, in *Gelderland* één, in *Vriesland* één; in de andere gewesten werden zij nergens aangetroffen. De gemeente te *Rotterdam* was wel de aanzienlijkste, zoo wegens het aantal, als wegens de welgegoedheid der leden. Tot aan het einde van het tijdperk, waarvan wij de geschiedenis boeken, bloeiden alle deze gemeenten, welker leden trouwens door zedelijkheid en spaarzaamheid en vlijt de eer van hunne belijdenis ophielden, en als brave burgers van den Staat door het beoefenen van christelijke deugden met hunne christelijke medeburgers om den voorrang dongen.

Hunne godsdienstplegtigheden en godsdienstleer

De godsdienstplegtigheden der Remonstranten verschilden weinig van die der overige Protestanten, en kwamen het naast overeen met die der Hervormden. De doop werd, naar willekeur der leden hunner gemeenschap, zoo wel aan kinderen, als aan bejaarden bediend. Bij den openbaren godsdienst gebruikten zij de gewone Nederlandsche overzetting van den Bijbel, waarvan zich de Hervormde kerk hier te lande bediende. Wat hunne leer aangaat,

(*) Bl. 84-88 in dit Deel; en bl. 223-228.

gaat, deze kan genoegzaam worden opgemaakt uit het gene wij hier voor betrekkelijk hunne verwijderingen van, en hunne twisten met de Hervormden reeds hebben gemeld. Die geloofsartikelen, waarin zij het met de Hervormden niet eens hadden kunnen worden, maakten ſteeds het kenmerkelijke van hunne bijzondere belijdenis uit. Voorts lieten zij het aan elks vrijheid, hoe hij meende te moeten denken over andere gewigtige waarheden der chriſtelijke godsdienſtleer, indien hij maar de goddelijkheid der gewijde ſchriften vaſtſtelde, wanneer toch zulk een, als Christen, geen gevoelen zoude omhelzen, dan waarvoor hij grond in den Bijbel geloofde te vinden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Groote Theologanten bloeiden in de gemeenſchap dezer, van de Hervormde kerk afgeſcheidene, Chriſtenen. Welk een voortreffelijk Godgeleerde was de ſtichter of voorganger van deze gezindte, JAKOBUS ARMINIUS? welk een ſchrander en in verſchillende ſtudievakken doorkneed Godgeleerde was SIMON EPISCOPIUS? welk een oordeelkundig Godgeleerde en Schriftuitlegger was HUGO DE GROOT, op wiens ſchouders allen, die in de ſchriften der Goddelijke openbaring, zonder vooroordeel en partijzucht, de waarheid trachten opteſporen, zelfs nu nog gaarn ſtaan willen, om verder te mogen zien, dan zij anders zouden kunnen zien? Overtrof hij niet in de beoefening van ſchier alle vakken der God gewijde en menſchelijke wetenſchappen, welker omvang, hoe wijd ook, voor zijn toch eindig verſtand niet te groot was, alle zijne tijdgenooten, en alle ge- Hunne voornaamſte Theologanten.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

leerden, mag men zeggen, die na hem geleefd hebben tot heden toe? Grooten roem verwierven insgelijks zoo buiten als binnen hunne gemeenſchap JOHAN UIJTENBOGAERDT, STEPHANUS CURCELLÆUS, PHILIP VAN LIMBORCH, JOHANNES CLERICUS, KASPAR en GERARD BRANDT enz. (*)

Opkomst der Rhijnsburgers.

Aan de Remonſtrantsch-Hervormden waren zeer naauw verwant de Rhijnsburgers of Kollegianten. De ſtichters van deze kerkgezindte waren drie Remonſtrantſche broeders, ADRIAAN, JAN en GYSBERT VAN DER KODDE, JAKOBS zoonen, broeders van WILHELMUS CODDÆUS, ten dien tijde beroemden Hoogleeraar der Hebreeuwſche taal te *Leyden*. Zij woonden te *Rhijnsburg*, *Oestgeest* en *Warmond*, drie dorpen, in den omtrek van *Leyden*, zich generende met de leertouwerij en landbouwerij. Na dat in de nationale Synode, te *Dordtrecht*, gehouden in de jaren 1618 en 1619, de Remonſtranten veroordeeld, en hunne leeraars gebannen of in gevangenisſen gezet, of uit elkanderen gedreven waren, legden dadelijk de gemelde broeders VAN DER KODDE den grondſlag van het kerkgenootſchap der Rhijnsburgers, afgeſcheiden van alle andere gezindheden, die met hen, als Remonſtranten, in godsdienstbegrippen niet éénsdenkend waren. Herzelve beſtond uit eenige voormalige leden der hervormde gemeenten van de drie bovengemelde dorpen. De omſtandig-

(*) Vergelijk mijne *Geſch. der Syſtem. Godgel.* III D. bl. 181-234. en mijne *Geſch. van de Christel. Kerk in de achtt. eeuw*; IX D. bl. 202-235.

digheden des tijds verboden het volſtrekt eenen Predikant aan te ſtellen, die hun voorlichten, die hen leeren, leiden, en ſtichten konde. Alzoo bleven zij buiten het bereik der kerkelijke en wereldlijke magt, die hunne onderneming anders ſpoedig verijdeld zoude hebben. Hunne bijeenkomſten waren zoo ingerigt, dat er eenige hoofdſtukken uit den Bijbel voorgelezen en plegtige gebeden tot God werden opgezonden. Indien daarenboven iemand der leden, waarvan echter de vrouwen werden uitgezonderd, zich opgewekt gevoelde, om, naar de godsdienstkennis, welke hij had, ter ſtichting iets voortedragen, zulks ſtond hem vrij. Zoodanige ſprekers in de vergaderde gemeente waren dan in het eerst voornamelijk de broeders VAN DER KODDE, bij welke zich ook dikwerf, in deze betrekking, voegde THEUNIS KORNELIS ZOON, een visſcher, wonende in de *Kaag*. Zoodanige ſchikkingen gevielen aan het grootſte deel der leden dier nieuwe gemeenſchap, dat dezen, toen er vervolgens uit *Antwerpen*, waar de meeste uitgebannene Remonſtrantſche leeraars zich ophielden, eenigen van dezelven in het vaderland weder durfden inſluipen, ronduit weigerden van derzelver dienst gebruik te maken. De overige leden der gemeente daarentegen waren van andere gevoelens, meenende, dat hunne inrigting zonder het verſtandig beſtuur eens Predikants op den duur niet zoude beſtaan kunnen. Hier door ontſtond aldus, toen de Remonſtranten, hier te lande weder geduld wordende, bijzondere gemeenten ſtichtten, tusſchen de leden van de gemeenſchap der zoo genoemde Rhijnsbur-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

gers eene zeer groote tweespalt, die ten laatste op eene volkomene scheuring uitliep. De gemeenschap werd verdeeld in twee partijën, waarvan de eene zich als eene ordelijke Remonstrantsche gemeente vestigde te *Warmond*, en na het jaar 1633 tot heden toe altijd een' vasten Predikant gehad heeft; en de andere te *Warmond* hare afgezonderde vergaderingen in een burgerhuis, éénS ter maand, en wel op den eersten zondag na nieuwe maan, hield. Vijandiglijk stonden steeds deze twee partijen tegen elkanderen in het harnas; het gene dan eindelijk de laatstgemelde partij voor de andere wijken, en hare vergaderingen van *Warmond* deed verleggen naar *Rhijnsburg*, waarvan zij den naam van Rhijnsburgers verkregen hebben. Aldaar vormden zij zich geheel tot eene afzonderlijke kerkgemeenschap, die naar hare eigene wetten bestuurd werd, en in dat bestuur hare vastheid had. Nu eerst ook hielden zij het heilig avondmaal onder elkanderen naar de Protestantsche gebruiken. Ook nu kwam de dompeldoop bij hen in algemeen gebruik; dien doop bedienden zij zelfs aan zulken, die te voren in hunne rijpe jaren, op de belijdenis hunnes geloofs, door besprenging, bij de Doopsgezinden waren gedoopt, met welken zij den kinderdoop verwierpen. De onderdompeling geschiedde doorgaans in putten of bakken, die anders geschikt waren tot het leder bereiden, welk ambacht te *Rhijnsburg* veel gedreven werd. Voor het overige waren zij in meer andere punten eensgevoelend met de Doopsgezinden en de Baptisten, zoo als opzigtelijk het ambt der Over-

Overheid, het gebruik des zwaards, het oorlog voe- na C. G.
ren. Ten aanzien van de leer der voorverordening Jaar 1552.
en het gene er mede in verband ſtaat, bleven zij tot 1700.
aan de zijde der Remonſtranten. Ook, gelijk dezen, matigden zij zich, omtrent andere geloofsartikelen, groote vrijheid aan, zonder zich aan eenige belijdenis van vroegeren of lateren tijd te willen verbinden. Allen, die de Goddelijkheid der heilige ſchrift erkenden, en naar de voorſchriften daarin begrepen, wenschten te leven, werden tot leden des genootſchaps aangenomen, hoedanig ook hunne bijzondere godsdienstbegrippen wezen mogten. Het was genoeg, ſlechts te belijden, dat JEZUS is de CHRISTUS, de Zoon van God. Uit dien hoofde ſtond tot hen de toegang open niet alleen voor Remonſtranten, Doopsgezinden, Hervormden, Lutherſchen enz., maar zelfs voor Socinianen en andere Unitariſen, welke broederlijk bij hen ontvangen werden. En desniettemin bij zulk eene wijd uitgeſtrekte kerkelijke verdraagzaamheid, wie zoude het gedacht hebben? waren zij dweepzieken, die, wanneer zij in hunne vergaderingen zich opgewekt gevoelden, om het woord te voeren, waanden daartoe krachtiglijk aangedaan te zijn door de onmiddellijke invloeden van den Heiligen Geest, die hun gewigtige waarheden openbaarde, of hun in zulke waarheden het helderst inzigt gaf, dat aan anderen geweigerd werd. Dit noemden zij *profeteren*; het woord evenwel genomen in den toen meer bekenden zin van *leeren*, *onderwijzen tot ſtichting*. Zij waren het niet, die ſpraken, maar het was Gods Geest, die

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

in en door hen ſprak, die in en door hen *profeteerde*. Van daar is het, dat zij in de ſchriften der Hervormden van dien tijd bekend ſtaan onder den naam van *de nieuwe ſekte der Profeten*. Bij het volk werden zij doorgaans *vrijſprekers* genoemd. De reden van deze benaming zal den Lezer ſtraks nader worden ontdekt. Na den dood van de drie gebroeders VAN DER KODDE werd de gemeente te *Rhijnsburg* meest beſtuurd door den ſchoonzoon van JAN VAN DER KODDE, met name FRANS JOGCHEMSZ. OUDAAN, en vader van den beroemden Nederlandſchen dichter JOACHIM OUDAAN.

Hunne uitbreiding.

Geen of weinig geruchts maakte in den aanvang dit genootſchap. Men wist ſlechts, dat hetzelve beſtond, maar men ſloeg er geene acht op; de leden trouwens gedroegen zich als ſtillen in den lande. Hunne vergaderingen, die in den beginne zeer geheim gehouden werden, kwamen, na dat de Remonſtranten weder geduld waren, wel ter algemeene kennis, maar wijl zij als het ware binnen 's huis gehouden werden, bleven zij van alle hinderniſſen verſchoond tot het jaar 1648, toen de Staten van *Holland* en *Weſtvriesland*, bij een openlijk uitgevaardigd beſluit tegen het genootſchap, eenige, evenwel geene ſtrenge, behoedmiddelen gebruikten. Ongeveer dien tijd ook waren er eerst van de reeds lang overal verſpreide leden des genootſchaps, die tweemalen in het jaar naar *Rhijnsburg* zich begaven, om met de broederſchap feest te vieren, nu hier en daar afzonderlijke vergaderingen aangelegd, die Kollegiën geheeten werden, waarvan zij, die

de-

dezelven bijwoonden, den naam van Kollegianten bekwamen. Het eerſte voorbeeld hierin gaven de *Amſterdamſche* leden van het genootſchap, die ten jare 1646 in hunne ſtad, onder het hoofdbeſtuur van den bekenden Doopsgezinden Predikant G. A. DE HAAN, eene zoodanige vergadering oprigtten. Dit voorbeeld werd gaande weg door de leden of voorſtanders des genootſchaps gevolgd in andere ſteden, zelfs dorpen van *Zuid-* en *Noordholland*, als te *Rotterdam*, te *Leyden*, te *Haarlem*, te *Alkmaar*, te *Hoorn*, te *Enkhuizen*, te *Zaandam*, te *Wormerveer*, te *Krommenie* enz., en van de overige provintiën, als te *Leeuwaarden*, te *Groningen* enz. Men berekent het getal van zoodanige Kollegiën in onderſcheidene ſteden en dorpen op achttien. In de eerſte helft der achttiende eeuw bloeiden zij allen nog; maar na het midden dier eeuw zijn zij langzamerhand uitgeſtorven, of liever in de gemeenſchap deels der Remonſtranten, maar grootſtendeels der Doopsgezinden, met welke zij over het algemeen zich het best konden vereenigen, weggeſmolten. In de laatſte tijden trouwens waren de meeste leden der vergaderingen Doopsgezinden, die, ſchoon aan hunne eigene gemeenſchap getrouw, evenwel om meer vrijheid van ſpreken te hebben, onder den naam van Kollegianten afzonderlijk verkozen zamen te komen, tot dat eene meer veld gewonnen hebbende verdraagzaamheid, tegen het einde der achttiende eeuw, hen daarop niet meer zoo gezet deed zijn. De vrijheid van ſpreken, welke in de vergaderingen plaats had, werd op deze wijze uitgeoefend.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

fend. Na het gebed, deed één der broederen, ſtaande, met eene hoorbare ſtem het gebed. Vervolgens las een ander broeder eene vooraf bepaalde Bijbelplaats voor, aan eenen leſſenaar ſtaande, en verklaarde dezelve. Hierna verzocht hij den broederen, dat elk, die lust had, verder, bij beurte, er zijne gedachten geliefde bij te voegen; gelijk ook dikwerf de eene of andere, of meer dan één zulks deden. Voorts begon weder een ander ſpreker, die de waarheden van den verklaarden tekst, in eene aanëengeſchakelde rede ontwikkelde tot vermaning, opwekking, vertroosting en ſtichting. Een ander weder deed het nagebed; en hiermede werd de godsdienst beſloten; waar onder inmiddels nu en dan Pſalmen of gewijde Evangeliſche Gezangen waren aangeheven.

Berigt van eene ſcheuring onder hen.

Ten jare 1686 ontſtond er in deze gemeenſchap eene wezenlijke ſcheuring; zij werd verdeeld in twee partijën, waarvan de eene bekend ſtond onder den naam van Bredenburgianen, naar zekeren JOHANNES BREDENBURG, koopman te *Rotterdam*, en de andere partij onder den naam van Lemmermansgezinden, naar eenen ABRAHAM LEMMERMAN, ook te *Rotterdam* woonachtig. De breuk ontſtond dus te *Rotterdam*, maar verwijdde zich door de geheele gemeenſchap heen, zoo dat er overal, zelfs te *Rhijnsburg*, in twee onderſcheidene huizen twee onderſcheidene vergaderingen gehouden werden. Het verſchil was gerezen over de vraag, of men de christelijke godsdienstleer opzettelijk behoorde optehelderen en te ſtaven uit de gronden der wijsgeerte,

of

of niet? BREDENBURG had daarop een bevestigend antwoord gegeven, en dat verdedigd; LEMMERMAN had het tegendeel beweerd. En het gene het merkwaardigſte in dit verſchil was, beiden hadden elkanderen, ook niet zonder ſchijnbaren grond, beſchuldigd van Spinozisme. Dan na dat deze twee aanvangers van het verſchil overleden waren, werd er een vergelijk getroffen, waardoor de onderſcheidene aanhangen zich weder vereenigden. Dit gebeurde ten jare 1700. Over het geheel wordt der Kollegianten kunde en zedelijkheid zeer geprezen; vooral blonken zij in kunde uit, na het midden der zeventiende eeuw, tot zoo lang de gemeenſchap heeft beſtaan. En nogtans was ſoms die kunde niet vrij van dweeperij. De *Amſterdamſche* Burgemeester, KOENRAAD VAN BEUNINGEN, onder anderen, die tot de Kollegianten behoorden, was één der ſchranderſte, geleerdſte en eerlijkſte Staatsmannen, welke ons Vaderland gekend heeft; veertig jaren lang bijna regeerde hij door zijne wijsheid de regeerders der Rijken en Staten van *Europa*; en die zelfde man predikte de nabijheid van het duizendjarig rijk! Hij overleed ten jare 1693. Dan in de achttiende eeuw was van deze gemeenſchap een waar ſierſel JAN WAGENAAR, de beroemde Schrijver der Vaderlandſche Geſchiedenis, welke in die betrekking ten jare 1751 in het licht gaf *zeven* verſtandige *leſſen over het verhandelen der H. Schrift*, ten dienſte van de ſprekers in de vergaderingen (*).

aa C. G. jaar 1552. tot 1700.

(*) Breedvoeriger is de geſchiedenis der Rhijnsburgers door mij verhaald geworden in mijne *Geſch. van de chr. kerk in de achtt. eeuw*; IX D. bl. 239-271.

VIER-

VIERDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Kwakers.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Met de Rhijnsburgers hadden in verſcheidene opzigten wel iets gemeens de zoogenoemde Kwakers in *Engeland*, een godsdienstgenootſchap uitmakende, dat geſticht is ten jare 1647 door zekeren GEORGE FOX, geboortig van *Drayton* in *Engeland*, een' ſchoenmaker van ambacht, die zich liet voorſtaan, door Goddelijke verlichting beſtraald, en met de Godheid zelve vervuld te zijn. Zij werden Kwakers genoemd, om dat zij zelven zich alzoo heetten, als die het betamelijk oordeelden te *beven* voor Gods majeſteit en deszelfs woord, en ſommigen hunner dit ſoms in hunne openbare godsdienstoefeningen overdreven, door toe te geven aan eene natuurlijke zwakheid op de zenuwen, met ſchudden en *beven*. *To kuake* beteekent in het Engelsch *beven*. In den beginne waren deze menſchen armzalige dweepers, niet ongelijk aan de wederdoopers, ten tijde van KAREL *den eerſten*, in de toenmalige dagen, vol burgerlijke tweedragt, de gemoederen nog meer in beweging brengende door het gevaarlijk voorwendſel, dat men zoo aan de Geestelijkheid, als aan de Overheid alle de onheilen, die Kerk en Staat drukten, te wijten hadde, en men, om beiden met goed gevolg wederſtand te bieden, alzoo het verborgen licht des harten, hetwelk ons be-

Opkomst der Kwakers.

beter tot gids konde ſtrekken, ſlechts te volgen hadde. CROMWELL zelfs, ſchoon hun niet ongenegen, had moeite hen tot bedaren te brengen; door moed en magt wist hij hen te bedwingen; en hunne, daaruit ontſtane, vrees voor hem grensde aan nijd en haat. KAREL *de tweede* kon hen in het eerst volſtrekt niet dulden, maar toen zij geheel tot ſtilſtand gekomen, zich, naar hunne godsdienstbegrippen, als brave burgers gedroegen, zelfs ten voorbeelde van anderen, behandelde hij hen met onderſcheidende zachtheid. Reeds onder het bewind van CROMWELL werden zij door een' geweldigen wind van vervolging uit elkanderen gedreven, zoo dat velen zich naar *Duitschland*, naar *Frankrijk*, naar *Italië*, ook herwaarts naar de *Nederlanden*, maar inzonderheid naar *Noordamerika* begaven. En daar was het, dat zij vervolgens, ten jare 1680, op de voorſpraak van WILLIAM PENN, één' hunner voornaamſte geloofsgenooten, van KAREL *den tweeden* en van het Parlement eene wijduitgeſtrekte, doch onbebouwde landſtreek ter bewoning bekwamen, welke nog heden, naar hunnen begunſtiger, *Pennſylvanië* genoemd wordt. PENN rigtte aldaar een gemeenebest op, dat door heilzame wetten beſtuurd werd, en zijne rijke bronnen van beſtaan eerlang in den koophandel vond. In dat land houdt hunne nakomelingſchap zich nog heden op. Velen zijn echter in *Engeland* gebleven, waar zij zich verder hebben uitgebreid, gelijk ook in *Ierland*. Het grondbeginſel van hunne leer was hetzelfde als dat van de bedorvene Myſtieken, hier in

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552 tot 1700

in beſtaande, dat er in de ziel van elken mensch een zeker inwendig licht verſcholen zij, hetwelk oorſpronkelijk eene vonk is van de wijsheid, welke het Opperwezen bezit. Dit licht noemen zij het *Goddelijk licht*, doch veelal ook het *inwendig woord*, of de hemelſche SOPHIA. Wilden zij, door dit licht, het allen menſchen ingeſchapen licht der rede verſtaan, zoo zoude men hun in allen deele zulk een beginſel niet betwisten kunnen. Maar zij hadden er hooger denkbeelden van. Allen, die van dit licht zich wel bedienen, meenden zij, kunnen, door den Heiligen Geest, om CHRISTUS wil, op eene bovennatuurlijke wijze, zonder toedoen der Heilige Schrift, als van natuur blinde en onvermogende zondaars, eene zekere en onfeilbare kennis bekomen van Goddelijke zaken, aangaande het gene zij moeten gelooven, doen en laten, voorts bekeerd, geregtvaardigd, geheiligd en gezaligd worden. Van den mensch hangt het geheel af dit licht te volgen of te wederſtaan. Naar deze begrippen is de Bijbel bij hen ſlechts een ondergeſchikt hulpmiddel, dat zeer wel ontbeerd kan worden, indien men maar het inwendig Goddelijk licht ten leidsman kieze. Heidenen en Mohammedanen kunnen de ſtralen van het hun aangeboren licht zoo wel opvangen, als Christenen, en zonder den Bijbel dus heel wel zalig worden. Voorts waren zij van gevoelen, dat de Sakramenten des Nieuwen Testaments, Doop en Avondmaal, door CHRISTUS waren ingeſteld alleen ten behoeve der Apostelen, maar nu nergens meer nuttig toe zijn;

dat

dat het menſchelijk ligchaam van CHRISTUS, bij des- na C. G.
zelfs hemelvaart, in de wolken verſtoven en ver- Jaar 1552.
dwenen zij; dat men geregtvaardigd moete worden tot 1700.
door eigene geregtigheid, dat er geene Overheid diene te wezen, dat het doen van een' eed ongeoorloofd zij, dat het den Christen niet betame de wapenen te dragen ter beoorloging van zijnen evenmensch enz.

Bezoldigde kerkopzieners of openbare leeraars hebben de Kwakers niet. In hunne godsdienſtige vergaderingen heeft elk, zonder onderſcheid van ſtand, kunne en ouderdom, volkomene vrijheid, om een woord tot ſtichting te ſpreken. De Geest, gelijk zij ſpraken, getuigde. Ook dit noemen zij *profeteren*. Indien iemand zich daartoe niet vindt opgewekt, is er in hunne vergadering een diep ſtilzwijgen; zelfs wordt er niet eens gezongen. Elk zit, in diepe gepeinzen verzonken, onder het lozen van herhaalde zuchten, voor zich nederziende, met den hoed op het hoofd, diep over de oogen getrokken. Hunne godsdienstgevoelens, hoedanig die ook wezen mogen, hebben op hun zedelijk karakter eenen uitwendigen invloed. „ Men treft nergens in de kerkgeſchiedenis eene godsdienstgezindte aan, bij welke de zuiverheid van zeden en van eene, tot heil der menſchelijke maatſchappij zoo noodzakelijke, braafheid en deugd, zich algemeener, krachtiger en ſchooner vertoont, dan onder de Kwakers." Dit is het getuigenis van een' man, die met vooroordeelen tegen hen was ingenomen geweest, maar die hen van nabij had leeren kennen, en hun zedelijk karak-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ter niet genoeg roemen konde (*). Sedert het jaar 1685 genoten zij in *Engeland* dus ook ſteeds alle de regten van verdraagzaamheid en vrijheid, en hebben zij dikwerf meer dan andere Disſenters de blijken van de achting der regering tegen hen ondervonden. In *Amerika* onderſcheidden zij zich door een gedrag, naar de beste zedelijke beginſelen gewijzigd, even zeer als in *Engeland*. WASHINGTON beſchouwde hen als de ſtevigſte zuilen der nieuwe ſtaatsgeſteldheid in *Amerika*. Aldaar hadden zij zich zeer uitgebreid. Behalve in *Philadelphia*, waar zij vijf kerken hadden, waren er zeer velen in *Nieuwjork*, de *Jerſeys*, *Delaware* en *Maryland*. In *Maſſaſuchet*, *Newhampshire*, *Karoline* en *Georgië* waren er minder. Van alle gezindheden zijn zij, inzonderheid te *Philadelphia*, de talrijkſten. In *Engeland* berekende men hun getal op zestig duizend; zij woonden daar meestal verſpreid, op het platte land; maar langzamerhand zijn zij meer naar de ſteden verhuisd, deels om zich zoo veel te beter tot gemeenten te vereenigen, deels om den koophandel met meer voorſpoed te drijven, deels om hunne kinderen gemakkelijker aan lieden uittehuwen van hunne gezindte; gemengde huwelijken zijn bij hen volſtrekt verboden. De *Amſterdamſche* gemeente is altijd zeer klein geweest, en al kleiner en kleiner geworden. Thans is zij geheel verloopen. In *Duitſchland*, *Frankrijk* en elders werden er ook wei-

(*) Het is het getuigenis van WENDEBORN, in zijnen *Zuſtand der Religion in Grossbrittanniën*; III. bl. 107.

weinigen gevonden; en dezen zijn ook verhuisd naar *Amerika*. Alleen te *Pyrmond* was en bleef eene zeer bloeijende gemeente, welke er zeer geacht is en zich aldaar zeer ſchijnt uitgebreid te hebben. na C. G. ſaar 1552. tot 1700.

Over hun godsdienſtig leerſtelſel zijn geene twisten van belang onder hen geweest; maar hetzelve is langzamerhand door veelvuldige ſchakeringen, die er van zelve inkwamen, alleraanmerkelijkst gezuiverd en verbeterd. Daartoe hebben veel bijgebragt eenige, onder hen zich beroemd gemaakt hebbende, geleerden, als daar waren, behalve PENN, reeds genoemd, WILLIAM KEITH, ROBERT BARCLAIJ, GEORGE WHITEHEAD, en hier te lande in *Amſterdam* WILLEM SEWEL. Hun algemeene toeleg was wel niet zoo zeer om hunne kinderen opteleiden tot eenen zekeren trap van geleerdheid, maar wel van zoodanige kundigheden, als aan de bevordering van godsdienſtige verlichting en zedelijkheid dienstbaar konden zijn. Hunne ſcholen waren bij uitſtek wel ingerigt, en droegen ſteeds de goedkeuring weg van allen, die dezelven kenden (*).

(*) Zie een breedvoeriger verſlag van de Kwakers in mijne *Geſch. der christel. kerk in de achttiende eeuw*; IX D. bl. 272-297.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de bedorvene Myſtieken.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inleiding.

De Kwakers, zagen wij, behoorden tot de bedorvene Myſtieken; maar omdat zij een zeer uitgebreid, geheel op zich zelven ſtaande, genootſchap uitmaakten, dat zijne eigene inrigtingen heeft, moesten wij hunne geſchiedenis afzonderlijk te boek brengen. De Myſtieken toch zijn, indien men eenige kleine gemeenſchappen, zoo als de *Schwenkfeldters*, en eenige anderen (*) uitzondert, niet tot een, naar wetten geregeld, genootſchap vereenigd; zij zijn verſtrooid in alle genootſchappen, en vragen ook aan elkanderen zoo zeer niet, aan welke belijdenis zij heeten toegedaan? Dit is hun om het even, indien zij maar allen door hetzelfde inwendige beginſel gedreven worden. De letter toch is eene doode en doodende letter; alleen de Geest is het, die levend maakt. Alle ware Christenen, zonder onderſcheid van gezindte, waartoe zij ook behooren, mogen met het volſte regt Myſtieken genoemd worden (†), dat is menſchen, wier leven een met CHRISTUS in God verborgen leven is. Het woord *myſtiek* beteekent *verborgen*.

Men

(*) Van die gemeenſchappen zie men hier voor Deel XX. bl. 155-157; D. XXIII. bl. 165, 166, en 186-189.

(†) Verg. hier voor D. XIX. bl. 161.

Men moet hun dit toeſtemmen. Maar ook dienen alle ware Christenen hun godzalig leven te regelen naar de ware, zuivere leer van den godsdienst, welke onmiddelijk uit de H. Schrift ontleend is. Dit doen de Myſtieken, van welke wij de geſchiedenis hier leveren willen, geheel niet. Dezen wijzigen hun godsdienſtig leven naar begrippen, welke, gelijk voorheen is aangetoond, uit onzuivere bronnen eener menſchelijke wijsgeerte gehaald, en wijders met het gene in de Heilige Schrift geleerd wordt, zeer wanvoegelijk zijn aangevuld. En van daar is het, dat zij bedorvene Myſtieken genoemd worden. na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De eerſten, die LUTHER in het werk der Hervorming bijvielen, waren zoodanige Myſtieken. LUTHER achtte hen niet alleen daarom zeer hoog, maar ook omdat zij ongelijk veel beter in de eenvoudige godsdienstleer geoefend waren, dan de tegen hen over ſtaande Scholastieken. Niet dezen, maar genen waren, naar LUTHERS oordeel, het zout der aarde; doch ook dit zout was ſedert lang onſmakelijk geweest. LUTHER, die geen Scholastieke Theologant, maar der partij van de Myſtieken was toegedaan (*), wist dat, en zocht zijne broeders van de onreinheden te zuiveren, die hen bezoedelden. Hadde hij eens de ganſche leer der kerk, Berigt van de bedorvene Myſtieken in LUTHERS tijd.

(*) Dat had LUTHER getoond voor dat hij nog als Hervormer optrad ten jare 1516, door de uitgave van het Myſtieke werkje van EBLAND, een' geestelijken te *Frankfort*, getiteld *de Duitſche Theologie*; vergelijk hier voor D. XIX. bl. 58.

na C. G Jaar 1552. tot 1700

kerk, die toch tot godzaligheid leidt, ſchoon gemaakt van alle dwaling, dacht hij, dat de Hervorming der Myſtieke Godgeleerdheid wel van zelve volgen zoude. Maar hij had misgerekend. Schoon de Myſtieken zelve ijverige Hervormers van de leer en dienst der kerke, in het algemeen beſchouwd, waren, bleven zij nogtans vasthouden aan hunne gemelde, geliefkoosde, beginſelen nopens een *ingaan*, gelijk LUTHERS wakkere medeſtander in het werk der Hervorming, ANDREAS RUDOLF BODENSTEIN, ook KARELSTAD geheeten, het noemde, een *ingaan in de kracht des Heeren, zonder dat men van de letter iets behoefde te weten.* Ja de ontwikkeling dier beginſelen is ſtraks na de Hervorming der kerk, door bijkomende wanbegrippen, nog onzuiverder geworden, dan zij doorgaans in de naastvoorgaande eeuwen geweest was. En van daar, dat zij weldra in het algemeen bij verſtandige mannen geheel haar aanzien verloor, en gansch en al in verachting kwam.

Berigt van JAKOB BÖHME en deszelfs aanhang.

Zoo eerbiedwaardig indedaad vele Myſtieken voor de Hervorming der kerke waren, gelijk BERNHARD van *Clairvaux*, de Kardinaal BONAVENTURA, JOHAN TAULER, THOMAS VAN KEMPEN en anderen, zoo verachtelijk, of wil men zachter woord, zoo minachtelijk ten minſte maakten zich de Myſtieken na de tijden van de Hervorming. De voornaamſten waren ANDREAS CRAMER en VALENTIJN WEIGEL, van welke wij voorheen gewaagd hebben (*). Maar wel

(*) Zie D. XXIV. bl. 340-350.

wel de allervoornaamſte was de vermaarde JAKOB BÖHME, een ſchoenmaker te *Gorlitz*, bij *Altſeiden-burg*. Schoon ongeletterd, echter niet van alle kunde en vooral niet van vernuft ontbloot, was hij de eerſte Hervormer, zoo hij heette, van de godgeleerdheid der Myſtieken, maar een allerongelukkigſte Misvormer, als die het gebrekkige geenszins herſtelde, integendeel zeer verërgerde en verflimmerde. En nogtans werd hij van de Myſtieken gegroet als een *afgezant des hemels*, *op wien Gods Geest rustte*. Ten jare 1600 vijf en twintig jaren oud zijnde, kwam hij met zijne nieuwe wijsgeerige, of liever *chemisch-alchemistiſche* Godgeleerdheid voor den dag, waarin alle diepe verborgenheden van God, van de eeuwige en tijdelijke natuur, van de ware gronden des christelijken geloofs en van de egte godzaligheid naar het getuigenis der Apostelen ontzwachteld werden. Eerst evenwel in het jaar 1612 begon hij zijne daartoe betrekkelijke ſchriften uit te geven. Toen verſcheen in het licht zijne *Aurora*, *of de opkomende dageraad* (*). Dit werd door andere werken gevolgd, waarvan het eenvoudigſte, het zuiverſte, het beste was zijn boekje *de weg tot* CHRISTUS. Het laatſte, even voor zijn overlijden, ten jare 1624 uitgekomen, was zijn werk, *de Signatura rerum*, *of van de geboorte en beteekening aller wezens*, *eene zeer diepe poorte van de eeuwige en ook begin nemende natuur in hare geſtaltenis*; een werk, hetwelk in zich behelst alle de hoofd-

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

ſom-

(*) *Aurora, oder Morgenrothe im Auffgange.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

sommen van zijne Alchemistische onderzoekingen ter hervorming van de Mystieke Godgeleerdheid. Uit hetzelve kan men dus 's mans leerstelsel opmaken, indien men de moeite wil doen, hetzelve te lezen, te beoefenen, en door te worstelen (*). In zijn leerstelsel heerscht, behalve het bij alle Mystieken aangenomen grondbeginsel, hetwelk wij vermeld hebben, nog ook dit bijzonder grondbeginsel, waardoor hij zich van de vroegere Mystieken onderscheidt, „ dat," namelijk, „ de harten der menschen van gebreken en ondeugden gezuiverd worden, even als de metalen gezuiverd worden." Het leerstelsel, hier op gegrond, bestaat uit een misselijk mengsel van chemische en alchemistische waarnemingen, ingebeelde openbaringen, wilde mystiekerijen en kabbalistische onzinnigheden. Zijne meest beruchte aanhangers waren MICHAEL MAIJER, ABRAHAM VAN FRANKENBERG, QUIRIJN KUHLMANN en anderen, voorheen reeds opgenoemd (†), die allen zich door hunne schriften hebben bekend gemaakt.

Vervolg.

BÖHME had zijne Alchemistische hersenschimmen meest ontleend uit de schriften van den vermaarden THEOPHRASTUS PARACELSUS (§), die, in de zestien-

(*) Ik heb dit gedaan, en meen 's mans gevoelens uit hetzelve stelselmatiger wijze opgegeven te hebben in mijne *Geschiedenis van de Christelijke Kerk in de achtt. eeuw*, X. D. bl. 187–193. en meer beknopt reeds hier voor XXIV D. bl. 354–356.

(†) Zie D. XXIV. bl. 359, 360.

(§) Dit schijnt hij wel op voorgang gedaan te hebben van

tiende eeuw, de scheidkunde op zijne wijze stelselmatig bearbeid had, en zich bezig hield, met door deze wetenschap de Godgeleerdheid op te helderen naar de wijze der oude Kabbalisten. Ook werden dezes mans schriften door BÖHMES aanhangers vlijtiglijk bestudeerd. Naar dezelve werd de gansche Mystieke Godgeleerdheid gevormd, en de Mystieken zelven werden tevens ijverige zoekers naar den steen der wijzen, welmeenende, maar jammerlijk bedrogen wordende goudzoekers. Zij droegen alzoo met regt den naam van *Vuurmystieken*, maar kregen, nog bij het leven van BÖHME, den sektenaam van *Rozenkruizers*, of *Broeders van het Rozenkruis*. Van waar die naam herkomstig ware, hier te verhalen, zoo als dat niet wel anders dan omstandiglijk geschieden kan, laat het bestek mijns arbeids niet toe; ook ik heb dat elders gedaan (*). Hoe ongerijmd naar het oordeel van verstandigen ook de mystieke bespiegelingen van deze menschen waren over de kracht van de natuur en de kracht van den godsdienst, hebben zij zich echter wijd en zijd zoo in de Hervormde als in de Lutherse kerk, doch voor-

na C. G. jaar 1552. tot 1700.

van VALENTIJN WEIGEL; zie hier voor D. XXIV. bladz. 345; dan het is nog wel waarschijnlijker, dat, daar dezes mans schriften lang na zijnen dood zijn uitgegeven, van het jaar 1611 tot 1617, BÖHME of deszelfs aanhang in de verarbeiding dier schriften van WEIGEL de hand gehad hebbe; verg. het aangeh. Deel, bl. 344.

(*) In mijne *Gesch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*; X. D. bl. 204-15.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

voornamelijk in de laatstgenoemde, door alle de tijden van de zeventiende en achttiende eeuw heen, weten uittebreiden tot heden toe. Van BÖHME tot JOHAN HENDRIK JUNG, anders genoemd STILLING toe, zijn de *Vuurmyſtieken* of *Rozenkruizers* in eene groote menigte ſteeds onder het volk geweest, en hebben zij veel nadeels aan de zaak der chriſtelijke waarheid en godzaligheid gedaan. Getrouw bleven zij ſteeds aan de bovengemelde grondbeginſelen van hunnen eerſten voorganger; alleen hun leerſtelſel onderging in de ontwikkelingen ſoms vrij wat verandering, en werd het alzoo langzamerhand, doch op verre na niet geheel, ontdaan van de Alchemistiſche en Kabbalistiſche onzuiverheden. Ten laatſte is hetzelve daar van aanvankelijk door GERARD TERSTEEGEN, in de laatſte helft der achttiende eeuw, en volkomenlijk gereinigd door STILLING in de jongſte tijden. Het dus gezuiverde maar toch nog in zijnen aard onrein genoeg *Bohmiſche* Myſticisme van STILLING, dat zich over *Duitschland*, *Zwitſerland*, en, helaas! ook over ons Vaderland in zoo vele onderſcheidene takken uitbreidt, hebben wij elders ſyſtematiſcher wijze opgegeven, waar naar wij den lezer verzenden (*). Dit trouwens behoort ook niet tot het ontwerp van ons tegenwoordig ſchrijven.

Ein-

(*) In mijne *Geſchiedenis der Chriſtelijke Kerk in de ashtt. eeuw*, X D. bl. 286–288, en in ons Vervolg op SCHMIDS *Kort begrip der Chriſtelijke Kerkgeſchiedenisſe*, II D. bl. 284–286.

Eindelijk het gene het zonderlingſte, ook in de daad het raadſelachtigſte van alles is, die zelfde Rozenkruizers, die met de Böhmiſche Vuurmyſtieken eene gemeene zaak maakten, hebben zich in het laatſte vierde gedeelte der achttiende eeuw vereenigd met de maatſchappij der Vrijmetſelaren. De Rozenkruizers van onzen tijd zijn verdeeld in *ingewijden* en *oningewijden*. De laatſten hebben met de Vrijmetſelaren geene gemeenſchap, en zijn onderſcheiden in Myſtieken, die, gelijk voor BÖHMES tijd, alleen er zich op toe leggen, om het oude Myſticisme voortteplanten, en in zoogenoemde *gnostieke Philoſofen*, welker ſyſteme een mengſel is van Alchemisterij, Wijsgeerte en Godgeleerdheid. Deze laatſten, die zich vooral in *Duitschland* ophielden, zoeken nog ſteeds met vlijt om den ſteen der wijzen, hopende dien éénmaal te zullen vinden. De ingewijden, die Vrijmetſelaars zijn, dragen inzonderheid roem op den ouden naam van Theoſofen, waarin de eerſte volgers van BÖHME zulk eene eer ſtelden. En deze ingewijden meenen, dat die naam vooral hun toekomt, als die zich bezig houden met eene nadere kennis van God, welke zij op de ladder der natuur, gelijk zij zich uitdrukken, willen magtig worden. De vereeniging der Rozenkruizers met de Vrijmetſelaars, die ten jare 1777 begonnen is tot ſtand te komen, heeft zich langs bedekte wegen, door toedoen van eenige fortuinmakers, zoo toegedragen, dat het bedrog, waarmede dezen den ligtgeloovigen Vrijmetſelaars groote ſommen gelds hebben afgetroggeld en nog misſchien af-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

aftroggelen, aan alle kanten uitkijkt (*). Wij gaan tot eene andere ſoort van menſchen over, die, indien zij allen met den naam van bedorvene Myſtieken niet beſtempeld kunnen worden, nogtans als aan hen verzwagerde Dweepers mogen beſchouwd worden.

Berigt van eenige zoogenoemde valſche Profeten.

Vooreerst komen hier in aanmerking eenige valſche Profeten, die, in de eerſte helft der zeventiende eeuw, de aanſtaande veranderingen der wereld en der kerke voorſpelden, als daar waren JOHAN KOSTER, in *Sileſië*, NIKOLAAS DRABIC, een *Moraviër*, CHRISTIANA PONIATORIA, eene vrouw, en anderen. Zij voorſpelden niets minder, dan den geheelen ondergang van het huis van *Oostenrijk*, den volkomenſten val van den Pausſelijken Stoel, de algemeenſte bekeering van de Heidenen, de Joden en Mohammedanen. Deze toekomſtige gebeurtenisſen werden onderſcheidenlijk en tevens in eenen goeden zamenhang aan hen vertoond in gezigten en openbaringen, die niet anders, dan Goddelijk, naar zij voorgaven, konden zijn. Bedrogene en anderen ter goede trouw bedriegende menſchen! die verdienden, dat men hun den mond boeide, om de dwaasheden hunner inbeelding niet uit te bazuinen, en de hand bond, om die op papier te brengen; maar die niet verdienden, dat men hen in gevankenisſen wierp, en hun het hoofd voor de voe-

(*) De toedragt dezer zaak is omſtandiglijk door ons verhaald in de *Geſch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X D. bl. 249-277.

voeten legde. Dit is evenwel gebeurd. KOSTER werd ongeveer het jaar 1630 in hechtenis genomen, en daarna gebannen; maar DRABIC, die reeds ten jare 1628 van zijnen post, als Predikant bij de Lutherſchen, was afgezet, doch, daardoor niet afgeſchrikt, voortvoer met zijne profetiën, werd eindelijk, reeds een grijsaard van omſtreeks tachtig jaren, te *Presburg*, in het jaar 1671, onthoofd. Bedrogenen en geenszins opzettelijke bedriegers ſchijnen deze menſchen geweest te zijn. Anders toch had JOHAN AMOS COMENIUS, een beroemd Theologant onder de Hervormden in *Polen*, aan de voorſpellingen van deze menſchen niet zulk eene waarde kunnen hechten, dat hij ten jare 1657 dezelven bij een verzamelde en in het licht gaf (*). Zij hadden, het is waar, den Keizer naar de kroon gedongen, door het volk wijs te maken, dat die eerlang van des Monarchs hoofd vallen moest, en het volk dus tegen de wettige regering misſchien hier en daar in beweging gebragt. Doch zij waren, op het hoogst genomen, als bedrogenen, ſlechts krankzinnigen, die niet het leven verbeurd hadden, maar, om geene onrust meer te ſtichten, ſlechts opgeſloten dienden te worden (†). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Of

(*) De titel was *Lux in tenebris;* naderhand is dit werk uitgekomen met vermeerderingen ten jare 1660, en 1665.

(†) Men zie over hen SCHRÖCKIUS a. w. IV D. bl. 687, 688, verg. met ARNOLDS *Kirchen- und Ketzer-hiſtorie*, D. III. h. 19; D. IV. afd. 2. N°. 17. en BAYLES *Diction.* art. DRABICIUS en KOSTERUS.

na G. C. Jaar 1552. tot 1700.

Of deze Profeten Böhmisten geweest zijn, blijkt niet; maar Böhmisten waren in den hoogſten trap de Gichtelianen, die ook Profeten waren, het voorregt genietende, naar zij meenden, van even als de oude Profeten met God te ſpreken en met hemelſche openbaringen verwaardigd te worden. Zij heetten Gichtelianen naar hunnen voorganger JOHAN GEORG GICHTEL, die geboren was te *Regensburg* in het jaar 1638, en overleden is te *Amſterdam* ten jare 1710. Zoo ingenomen waren deze Gichtelianen met de ſchriften van BÖHME, dat zij dezelve boven de Goddelijke ſchriften des Bijbels wel durfden te verheffen. Trouwens dit is niet te verwonderen, daar zij het voetſpoor volgden van een' man, die, zoo hij blijken heeft gegeven van welmeenendheid, waar aan niet te twijfelen is, dan, gelijk de gewaande Profeten KOSTER en DRABIC, in het huis der krankzinnigen eene plaats verdiend had. Zulk een oordeel toch mag men over een' man ſtrijken, die zich beroemde, telkens in den derden hemel opgetrokken te worden, waar hij God van aangezigt zag en met Hem ſprak, en de magt te hebben, om ſommigen zijner in dwaling geſtorvene vrienden uit de hel te verloſſen en in den hemel te brengen. Maar te verwonderen is het, dat onder deze Gichtelianen mannen werden aangetroffen van kunde en geleerdheid, als daar waren FREDERIK BRECKLING, Luthersch Predikant te *Zwolle*, die als zoodanig van zijnen post is ontzet geworden, en FRANCISKUS ROUS, een Engelsch Godgeleerde, bekend door zijne *zeven boeken over de Attiſche Oudheden*, welke

Berigt van de Gichtelianen.

ke zich hier in ons Vaderland, bijzonder te *Leyden*, vele jaren opgehouden heeft (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In ons Vaderland heeft zich derhalve de sekte der Gichtelianen het diepst gevestigd, en van hier schijnt zij zich uitgebreid te hebben naar *Duitschland*. Voornamelijk hebben zij zich verzameld in *Berlyn*, *Maagdenburg*, *Quedlenburg*, *Altona*, *Nordhausen*, enz. Één der laatste bevorderaars van het Gichtelianisme was JOHAN WILLEM UBERFELD, een *Westfalenaar*, maar die ongeveer het jaar 1684, zich als koophandelaar te *Leyden* had nedergezet, en aldaar ten jare 1732 overleden is, nadat hij ten jare 1722 uitgegeven had zijne *Praktische Theosofie*, en ook de uitgever was geweest van BÖHMES schriften. Wat de bijzondere leer van GICHTEL en UBERFELD aangaat; zij beweerden, dat de mensch, door het licht der hemelsche SOPHIA bestraald, het hier in dit leven zoo verre brengen kan, dat hij, inzonderheid door zijnen afkeer van het huwelijk, den Engelen in den hemel, ten aanzien van gezindheden en gedragingen, gelijk zij. Van hier zijn ze Engelbroeders genoemd geworden. De verlossing, door CHRISTUS te wege gebragt, meenden zij niet noodig te hebben, daar de mensch uit en door zich zelven geschikt ware, zich zalig te maken. Ook van ligchamelijken arbeid mogt de mensch, billijker wijze, zich verschoonen. Wereldsche bezigheden leidden hem af van het doel der volkomen- Vervolg.

(*) Van dezen ROUS zie men verder mijne *Gesch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X D. bl. 324-325.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

menheid, hetwelk hij in het oog moest houden. De Gichtelianen waren in twee klasſen of rangen verdeeld. De eerſte klasſe droeg den naam van Volmaakten of Priesters. Dezen moesten de ſtrenge zedeleer, in allen deele, ſtiptelijk beoefenen, en konden een gemakkelijk leven leiden; want de andere klasſe, die Onvolmaakten of Vleeſchelijke broeders heetten, zorgde voor hen, die op den bovenſten trap der gemeenſchap ſtonden. Deze Onvolmaakten mogten in het huwelijk treden, een handwerk drijven en allen arbeid verrigten. Op het gebed der Volmaakten zegende God uitermate derzelver bezigheden; en even daarom waren zij ook verpligt, om den anderen bij te ſtaan, en rijkelijk van al het noodige te verzorgen (*). Na UBERFELDS dood is de ganſche ſekte der Gichtelianen langzamerhand bijkans uitgeſtorven; bijkans, ſchrijf ik, want voor eenige weinige jaren heeft zij andermaal weder zich laten zien in *Oberland*, eene provintie van *Duitschland* (†); welke gevolgen deze nieuwe verwakkering daar hebben zal, moet de tijd leeren; zij had daar plaats, het gene de meeste verwondering verdient, onder de voornaamſten des lands.

Berigt van de Schwenkfeldters.

Tot de bedorvene Myſtieken behoorden ook, in zeker opzigt, de *Schwenkfeldters*, welker gevoelens breedvoerig voorheen zijn opgegeven (§). Hier alleen

(*) Zie mijne *Geſch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X D. bl. 322-329.

(†) Zie mijn Vervolg op SCHMIDS *Kort Begrip der Christel. Kerkgeſchiedenisſe*, II D. bl. 292, 293.

(§) Zie D. XXIII. bl. 160-166.

leen zij melding van hen gemaakt, om te berigten, dat de gemeenschap van deze Christenen zich eigenlijk in *Silezië* gevestigd had, maar van daar zich heeft uitgebreid door *Boheme*, het graafschap *Glatz*, het kanton van *Zurich* en elders. Zij bestaan daar nog. Doch in *Silezië* hebben eenigen ten jare 1739, door de kracht van een keizerlijk edikt gedwongen, zich met de Lutherschen vereenigd. Maar ook hebben te dien tijde eenige huisgezinnen zich naar *Pensylvanië* en *Noordamerika* begeven, waar zij nog heden eene bijzondere sekte uitmaken (*). na C. G. jaar 1552. tot 1700.

Merkwaardig waren in de zeventiende eeuw inzonderheid de Labadisten, dus geheeten naar eenen JEAN DE LA BADIE, een' hervormden Predikant, eerst te *Montauban*, vervolgens te *Geneve*, naderhand te *Middelburg* in *Zeeland*, en eindelijk te *Vere*. Hier ten jare 1669 zijnen post nedergelegd hebbende, vertrok hij met velen zijner aanhangers naar *Amsterdam*, om aldaar eene van de hervormde kerk afgezonderde gemeente, die uit geene andere leden, dan waarlijk wedergeborenen, bestônd, te stichten. De hervormde kerk konde, zijns inziens, niet meer de ware kerk genoemd worden; zij hadde hare reinheid verloren. De eenige ware, algemeene, christelijke kerk, bestond uit een klein hoopje volks, hetwelk hij bij een vergaderen wilde uit alle christelijke gezindheden. Begrippen, eenen Mystiek volkomen waardig! Te *Amsterdam* was het verblijf der Van de Labadisten.

(*) Verg. mijne *Gesch. van de Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X D. bl. 303-309.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

der Labadisten van korten duur. Zij vertrokken in het jaar 1670 naar *Hervort*, en in het jaar 1672 naar *Altona*, en eindelijk van daar naar het in *Vriesland* gelegen dorp *Wieuwerd*, waar zij sedert den zomer van het jaar 1675 tot omstreeks het jaar 1732 een bestendig en vreedzaam verblijf hebben gehad. Als leeraars der gemeente aldaar dienden PETRUS DU LIGNON en PETRUS YVON, beide geletterde mannen. De laatste was Waalsch Predikant te *Middelburg* en DE LA BADIES ambtgenoot geweest. In de gemeente der Labadisten bevonden zich mede vier voormalige Hervormde Predikanten, namelijk JOHANNES HASENAAR, voorheen Predikant te *Britswerd* en *Wieuwerd*, en BALTHASAR COLERUS, voorheen Predikant te *Nyega* en *Elahuizen*, beide door de Klasis van *Sneek*, wegens hunne gevoelens, van hunne posten ontzet, voorts PETRUS DITTELBACH, voorheen Predikant te *Nendorp* in *Oostvriesland*, en COPPER, voorheen Predikant te *Duisburg*; die beide van hunne bediening vrijwillig afstand hadden gedaan. Lid van de gemeente was ook de geleerdste vrouw, welke ons Vaderland immer gekend heeft, de beroemde ANNA MARIA VAN SCHURMAN, die van haar een en zestigste jaar tot haar zeventigste met de Labadisten eerst rondgezworven, en naderhand te *Wieuwerd* gewoond heeft, waar zij ten jare 1678 overleden is. Na dat, op hoog bevel van de Staten van *Vriesland*, eene onderhandeling had plaats gehad over de voornaamste punten der hervormde godsdienstleer tusschen den gemelden YVON en den beroemden Hoogleeraar der

der Godgeleerdheid te *Franeker*, HERMANNUS WITSIUS, waren deze beiden het in de hoofdzaak eens geworden, en werd uit dien hoofde den Labadisten toegeſtaan, dat zij, met het laten luiden der klok, openlijk hunnen godsdienst mogten verrigten, de ondertrouwden in den huwelijken ſtaat mogten bevestigen, enz. Door dezen weg kreeg derhalve de gemeente der Labadisten te midden van de hervormde kerk een gansch afgezonderd beſtaan. In de daad vele Predikanten, zoo buiten, als binnen de provintie van *Vriesland*, vele geleerden uit allerlei ſtanden, vele beſchaafde lieden in allerhande klaſſen geraakten aan het ſlingeren, in twijfel ſtaande, of zij de openbare hervormde kerk verlaten, en tot de Labadisten overtreden zouden, of niet. Onder dezen was de vermaarde WILLEM BRAKEL, Predikant te *Rotterdam*, BERNARDUS SWALUE, vermaard Doctor in de Geneeskunde te *Leeuwaarden*; SAMUËL RACHEL, Hoogleeraar in de Regten te *Kiel*, en meer anderen. Wijd en zijd had zich de invloed dezer gemeenſchap uitgebreid door hare zendelingſchappen en door hare briefwisſelingen. Doch het gene de menſchen over het geheel weêrhield, om zich van de openbare kerk afteſcheuren, was, dat zij dan hun goed en have verkoopen, en alle hunne bezittingen in den ſchoot der Labadistiſche gemeenſchap overdragen moesten; dat zij de banden van bloedverwantſchap verbreken, mannen hunne vrouwen, vrouwen hare mannen, ouders hunne kinderen, kinderen hunne ouders, die niet bekeerd waren, verlaten, alle zamenleving met menſchen, na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

die niet tot de gemeente behoorden, afſnijden, en geheel van het beſtuur der afgezonderde kerk afhankelijk moesten zijn. Hier toe konden ſlechts weinigen beſluiten; van waar het dan ook gekomen is, dat de gemeente der Labadisten zeer klein bleef. Het getal harer leden beliep niet boven de honderd, waaronder zelfs vele vreemdelingen waren, als *Franſchen*, *Duitſchers* enz. Ongelijk veel grooter daarentegen was het aantal der zulken, die, met de Labadisten éénsgevoelend zijnde, te *Wieuwerd* af en toegingen, om geestelijk voedſel te halen, dat aan anderen mededeelden, en de hervormde gemeenten in onrust bragten. Evenwel na den aanvang der achttiende eeuw verminderde de gemeente zeer in aantal van leden, en ongeveer het jaar 1732 was zij zoo goed als uitgeſtorven. Één der langstlevenden was KOENRAAD BOSMAN, die alleen als leeraar overbleef, en naar *Leeuwaarden* met de woning vertrok, waar hij ten jare 1744 overleden is. Te *Amſterdam* en elders hadden ook de Labadisten hunne huizen, waar zij in een klein gezelſchap zamenkwamen. Ook naar *Amerika* hadden zij hunne zendelingen afgevaardigd, die aldaar in onderſcheidene oorden gemeenten ſtichtten. Maar alle deze inrigtingen hebben geen diepen wortel geſchoten; zij zijn zeer ſpoedig weder geheel verdwenen.

De bijzondere gevoelens van de Labadisten waren wel niet zoo geheel buiten den haak, als die der meeste Myſtieken, maar kwamen er toch mede overeen in die opzigt, dat zij rustten op de bijzondere verlichtingen en openbaringen van den Hei-

li-

ligen Geest, die een' Christen de Godheid deden genieten, en volmaakt onverschillig deden zijn omtrent het gene in de wereld gebeurde, indien God maar verheerlijkt werd. Het Bijbellezen was uit dien hoofde niet zeer noodig; altoos men diende minder acht te geven op de letterlijke beteekenis der woorden, dan op de inwendige openbaringen van Gods Geest. Het geloof rustte niet op de uitspraken des Bijbels, maar op de bevinding van den Heiligen Geest. Wijders, God had een verbond opgerigt alleen met de zoogenoemde vromen, en wel zulken, die, naar zekere kenmerken, bestaande in bijzondere werkzaamheden en afwisselende gestalten, alleen voor vromen gehouden konden worden. Dezen mogten ook alleen ten Avondmaal gaan. De kleine kinderen der geloovigen mogten ja gedoopt worden, maar het ware toch beter, dat men met den doop wachtte, tot dat er jaren van onderscheid en blijken van geloof in den mensch waren, die zelf dan belijdenis van den godsdienst konde afleggen. De doop der beiden was van meer kracht (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In het laatst der achttiende eeuw, ten jare 1680, verwekte insgelijks, in ons Vaderland, vooral in de provintie *Zeeland*, veel opziens de zich van de Hervormde kerk afgezonderde Verschoristen of Hebreeu- Van de Verschoristen.

(*) Over de Labadisten, hunne geschiedenis en gevoelens zie men mijn uitvoeriger verslag in de *Letterk. Gesch. der Syst. Godgel.* III D. bl. 75-82, 107-112, en in de *Gesch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X Deel, bl. 388-423.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

breeuwen, zoo genoemd naar eenen JAKOB VERSCHOOR, die, geboortig van *Vlisſingen*, kandidaat was der heilige bediening bij de Hervormden, en de ſtudie der Hebreeuwſche taal aanprees, als hoogst noodzakelijk voor elken Christen, die zalig wenschte te worden. De gevoelens, door deze ſekte verdedigd, waren met Spinozistiſche dwalingen doormengd en kwamen hieröp neder. „ Alles, wat gebeurt, is noodlottig en noodzakelijk; God zelf is niet vrij; zijn wil is onderworpen aan de noodzakelijkheid zijner natuur. Tuſſchen zedelijk goed en kwaad is geen onderſcheid. De mensch leeft dus niet onder de verpligting, om zijn hart te zuiveren en zijn gedrag te verbeteren. God heeft geen ongenoegen over de zonde; want zijne eer wordt door den zondaar niet beledigd. CHRISTUS heeft dus aan Gods geregtigheid niet behoeven te voldoen; door den dood van CHRISTUS heeft God ſlechts willen bewijzen, dat Hij gaarn de zonde vergeeft. Na den dood van CHRISTUS worden er, ja, zelfs geene eigenlijke zonden meer begaan van degenen, die ter zaligheid zijn uitverkoren. De Christen behoeft zich dus nergens meer over te bekommeren. De ware aard des geloofs en der bekeering is daarin gelegen, dat iemand, die voorheen een zondaar meende te zijn, van dit misbegrip teruggekomen, nu een verzekerd en ongeſchokt geloofsvertrouwen op de, in den dood van CHRISTUS verkregen, vergiſſenis van zonden heeft, en er zich van overtuigd houdt, dat hij zonder zonde is. De ganſche godsdienst beſtaat derhalve niet in *doen*, maar in *lijden*. Onder alle de

de wederwaardigheden dezes levens moet de mensch geduldig en bedaard zijn." VERSCHOOR overleed in het jaar 1700, maar zijne volgers bleven nog eenigen tijd over onder het beſtuur van deszelfs vriendin GRIETJE VAN DYCK, die ten minſte in het jaar 1719 te *Rotterdam* nog leefde, als eene openbare lidmate der Remonſtrantſche gemeente. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Met 's mans gevoelens vereenigden zich ten zelfden tijde de Hattemisten, dus geheeten naar PONTIAAN VAN HATTEM, Predikant te *Philippeland* in *Zeeland*, maar die, wegens zijne wanbegrippen, ten jare 1683, van zijnen post werd afgezet. Als ſekten evenwel bleven zij van elkanderen geſcheiden. De Hattemisten werkten er op, om in den aanhang van VERSCHOOR ingelijfd te worden; maar dit gelukte niet. VERSCHOOR zag misſchien, dat VAN HATTEM de man was, die met hem het meesterſchap over de ſekte zoude willen deelen. VAN HATTEM ſtierf ten jare 1706. Gelijk aan VERSCHOOR eene vrouw was opgevolgd, ook zoo was, na VAN HATTEMS overlijden, zekere vrouw, onder den naam van Juffrouw DINA bekend, en woonachtig te *Zierikzee*, de profetes van de ſekte der Hattemisten; welke vervolgens tot medehelper kreeg GOSUINUS VAN BUITENDIJK, Predikant te *Schore* in *Zuidbeveland*, waar hij, ten jare 1711, door den *Zeeuwſchen Cœtus*, zijner bediening onwaardig verklaard werd. Tot zelfs na het midden der achttiende eeuw hebben de Hebreeuwen en Hattemisten, die eindelijk toch onder elkanderen vermengd geraakten, hunne ſluipvergaderingen in onderſcheidene ſteden van ons vaderland, inzon- Van de Hattemisten.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

derheid van *Zeeland* en *Holland*, gehouden, vele Hervormden ſteeds tot zich lokkende, en van de openbare godsdienſtbijeenkomſten aftrekkende. Onder hen maakten zich als voorgangers berucht JAKOB BRIL, MARINUS BOOMS, HENDRIK WOUTELAAR, JAKOB ROGGEVEEN en anderen. Bijzonderlijk was te *Leyden* ongeveer het jaar 1733 bij deze ſekte vermaard zekere vrouw, MARIA VOS, tot welke de Hebreeuwen en Hattemisten dikwerf van elders heen reisden, om door haar geſticht te worden, en hare orakelſpraken in het hart te bewaren. Eindelijk zijn na het jaar 1760 deze menſchen, langzamerhand van Spinozistiſche wangevoelens gezuiverd zijnde, onder de overige Myſtieken verdwenen. Evenwel meent men nog heden hier en daar in de hervormde kerk bij ſommigen, die tot het Myſtieke overhellen, en zelfs bij zoodanige leeraars, die hen daarin ſtijven, van de kenmerkelijke begrippen dier ſekte nog het eene en andere te kunnen ontdekken (*).

Onder de bedorvene Myſtieken van dit tijdperk hebben zich, zonder eene ſekte te hebben willen of kunnen ſtichten, vermaard gemaakt ANTOINETTE BOURIGNON DE LA PORTE, geboortig van *Ryſſel*, en na vele omzwervingen overleden te *Franeker*, ten jare 1680; PETRUS POIRET, een man van uitgebreide geleerdheid, die veel geſchreven heeft eerst als

(*) Over deze ſekte zie men verder mijne *Geſchiedenis der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, VII. bl. 290-302. en X. D. bl. 424, 425; en vergelijke men mijne *Geſch. der Syſtem. Godgel.* II D. bl. 204-295.

als een overdrijvende Carteſiaanſche Wijsgeer, naderhand als een Myſtieke Theoſoof, overleden te *Rhynsburg*, bij *Leyden*, ten jare 1719; GOTTFRIED ARNOLD, Koninklijk Pruisſiſche Inſpector te *Perleburg*, overleden ten jare 1714; JOHAN WILLEM PETERSEN, Superintendent te *Luneburg*, overleden ten jare 1727, JOHAN GEORG ROSENBACH, en eenige anderen (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Breedvoerige berigten van deze allen, uitgezonderd A. BOURIGNON, zie men in mijne *Kerkel. Geſch. der achtt. eeuw*, D. X. bl. 512-548. En van A. BOURIGNON en haren vriend POIRET mijne *Geſch. der Syſtem. Godgel.* III D. bl. 41-61.

VIJFDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE OOSTERSCHE OF GRIEKSCHE KERK, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de zoogenoemde regtzinnige Griekſche kerk.

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

Inleiding.

De Oosterſche of Griekſche kerk, in hare uitgeſtrektheid beſchouwd, wordt verdeeld in twee voornaame partijen, waarvan elke derzelver weder in afgezonderde genootſchappen geſcheiden is. Zij wordt verdeeld in eene regtzinnige en eene onregtzinnige kerk; welke laatſte zelve gaarn den naam wil voeren van Oosterſche Christenen, als verſpreid zijnde in de Oosterſche gewesten, en uit dien hoofde op dien naam dan ook eene bijzondere aanſpraak heeft.

De zoogenoemde regtzinnige kerkgemeenſchap der Griekſche Christenen geeft voor de oude christelijke godsdienstleer der eerſte Biſchoppen van *Konſtantinopel* zuiver bewaard te hebben. En dezen, om die reden, er op geſteld, dat zij, boven hunne overige broeders in het Oosten, de regtzinnige kerk geheten worden. Deze regtzinnige Griekſche kerk beſtaat uit twee bijzondere gemeenſchappen. De eerſte onder-

derwerpt zich aan het geestelijk beſtuur van den Bisſchop, die zich te *Konſtantinopel* gevestigd houdt, en ſedert het midden der vierde eeuw den eernaam van Patriarch draagt. Dezelve is verſtrooid door een groot gedeelte van *Griekenland* en de Griekſche eilanden, en verſcheidene andere *Europeſche* en *Aſiatiſche* landſchappen. De tweede kerkgemeenſchap, welke zich van den Patriarch van *Konſtantinopel* heeft afgeſcheiden, heeft hare bijzondere Metropolieten, Aartsbisſchoppen en Bisſchoppen. Tot dezelve behooren de inwoners van het uitgebreide *Moskovië* of de *Ruſſen* en vervolgens de *Georgiërs* en *Mingreliërs*. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De gemeenſchap der Griekſche Christenen, onder het Patriarchaat van *Konſtantinopel*, komt hier dan vooreerst in aanmerking. Indien eenige kerkgemeenſchap op oudheid roemen moge, zoo is het deze. Zij is, in vele opzigten, nog dezelfde, welke zij was in de vierde eeuw, houdende zich aan de beſluiten der algemeene kerkvergadering van *Nice*, en *Konſtantinopel*. Van kracht zijn trouwens ook bij haar de beſluiten der vijf overige eerſte algemeene kerkvergaderingen. Naar hare meening hebben hare vaderen die beſluiten gaaf bewaard, maar de Weſterſche Christenen dezelve vervalscht. In de vierde eeuw ſteeg deze kerkgemeenſchap tot het toppunt van luister. Groot was hare uitgebreidheid, bloeijend haar toeſtand, vermogend haar invloed op de overige deelen der christelijke kerk. Historisch verſlag van de Griekſche Christenen onder het Patriarchaat van Konſtantinopel.

Oosterſche en Weſterſche kerken trouwens ma[illegible] toen één gemeenſchap uit; doch onder

KON-

na C. G Jaar 1552 tot 1700

KONSTANTIJN *den Grooten* was de oppermagt te *Konſtantinopel* vereenigd onder den hoog gezag hebbenden Biſſchop dier ſtad, voor wien de Biſſchop van *Rome* uit den weg moest gaan. Maar wat is er van haar geworden? Zij werd in de zesde eeuw afgeſcheurd van de Westerſche kerk, door den wederzijdſchen naijver der toenmalige Biſſchoppen van *Konſtantinopel* en *Rome*, die elkanderen niet verdragen konden. In de negende eeuw klom de verdeeldheid tot zulk eene hoogte, dat de Biſſchop van *Konſtantinopel* zijnen hoog achtbaren ambtgenoot te *Rome* in den ban deed. Nogtans bleven de Biſſchoppen van *Rome* ſteeds werkzaam, om, ware het mogelijk, de ſcheiding te heelen. Voorſlagen daartoe werden nog gedaan door Paus EUGENIUS, op de kerkvergadering te *Florence*, in het jaar 1438, en door deszelfs opvolger NIKOLAUS *den vijfden*, ten jare 1450. Maar alle die pogingen hadden eenen vruchteloozen uitſlag. Kort daarna, ten jare 1453, werd *Konſtantinopel* te water en te lande door de Turken belegerd en ingenomen. De ſlag, daar door aan de Oosterſche kerkgemeenſchap toegebragt, was allernoodlottigst. Niet alleen werd eene vereeniging tusſchen haar en de Westerſche kerkgemeenſchap ondoenlijk gemaakt, maar ook de eerſte, op zich zelve beſchouwd, buiten allen ſtaat geſteld, om het hoofd om hoog te houden. Door de zwaarte van al het lijden, dat in eene ontzettende woede de Turkſche tirannie over haar bragt, als verpletterd, zonk zij weg in eene laagte van de ſmartelijkſte wederwaardigheden, die ſedert het midden vijf-

vijftiende eeuw hebben voortgeduurd tot heden toe. Zij heeft door alle die tijden heen gekromd gelegen onder het juk der dwingelandij, dat haar was opgelegd. Gehaat waren de Griekſche Christenen bij de Mohammedanen, gelijk de eerſte Christenen bij de Joden, en daarna bij de Heidenen. Alleen het onderſcheid was, dat, hetgene de eerſte Christenen niet hadden kunnen doen, daarentegen de Griekſche Christenen de bloedigſte vervolgingen konden afkoopen. De bijzondere vrijheid van godsdienst kostte hun jaarlijks onberekenbare geldſommen. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Waren derhalve de Griekſche Christenen door de Turkſche overmagt zoo niet gedrukt, hoe ligtelijk zouden zij bij de herleving der wetenſchappen in de zestiende eeuw tot een volk zijn gevormd geworden, gelijk aan dat der oude Grieken, hetwelk in de geſchiedenis voor het verlichtſte gedeelte des menschdoms van zijnen tijd bekend ſtaat! Maar nu heeft de onderworpenheid der Griekſche Christenen aan den ijzeren ſchepter van het Turkſche Despotisme hen zoo gedwee gemaakt, dat zij geene de minſte beweging hebben durven ondernemen, om aan wetenſchappelijke oefeningen, ter vorming van hunnen geest, bij een ijverig onderzoek der waarheid, in ernst de hand te ſlaan. Nog munten zij, gelijk hunne vroege voorvaderen, uit in gezonde gaven van verſtand. Zij zijn vlug van aard, vernuftig, ſcherpzinnig, ſchrander. Maar het vermogen, om bij een bedaard nadenken over belangrijke onderwerpen juist te oordeelen, ſchijnt door de overheerſching der Turken in hen geheel gekrenkt te zijn. Vervolg.

Het

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Het vuur van hunnen geest ſchijnt daar door zoo geheel uitgebluscht te zijn, dat zij, in het ſtuk van den godsdienst, zich als geblinddoekt door hunne Priesters laten bij de hand leiden, en dezen door hetzelfde gebrek verzwakt, hun verſtand onder het overmatig gezag der kerkvaderen gevangen geven (*).

Vervolg.

De Griekſche kerkgemeenſchap werd, gedurende het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis thans ſchrijven, nog, gelijk voorheen, beſtuurd door vier Patriarchen, dien van *Konſtantinopel*, dien van *Alexandrië*, dien van *Antiöchie* en dien van *Jeruzalem*. De drie laatſten hebben veel van hun vroeger gezag verloren. Alleen de eerſte heeft nog veel van hetzelve behouden; zelfs heeft hij aan het Turkſche hof nog een groot deel van het genot der eere, hetwelk hem voorheen aan het Christelijke hof der keizeren vergund werd. Maar deze heerlijkheid komt hem zeer duur te ſtaan. Hij wordt tot Patriarch gekozen niet uit dat gedeelte der geestelijkheid, dat uitſteekt in geleerdheid, in wijsheid en godsvrucht, maar uit dat gedeelte, hetwelk uitblinkt in overvloed van ſchatten en rijkdommen. De Patriarchale waardigheid kan door niemand ooit verkregen worden dan voor geld en goed. Die het meeste biedt, wordt tot dezelve verheven. Het regt van verkoop heeft zich het Turkſche hof aangematigd, dat dus de hoogſte ſommen vraagt, en na eene handeldrijvende overeenkomst het eindelijk bedongene er-

(*) Verg. mijne *Geſch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, XI D. bl. 1-19 en 118 en 119.

erlangt. En evenwel zit de Patriarch niet vast op zijnen zetel. Indien na verloop van eenigen tijd een andere rijke Prelaat hooger bod doet, wordt het koopverdrag met den bewindhebbenden Patriarch verbroken; hij wordt van zijne waardigheid, die hem zoo veel gouds gekost heeft, ontzet, en de andere, die hem in veelheid van bezittingen, ten minſte in grooter ſtoutmoedigheid ſchijnt te overtreffen, er op geplaatst. Behalve dit is de Patriarchale waardigheid van de menigvuldige inkomſten, welke zij geeft, niet zeker. De Turkſche Grooten, indien zij gebrek of graagte naar geld hebben, vorderen telkens van den Patriarch zoo veel als zij voor hun belang noodig hebben, of de hebzucht begeert; en de Patriarch is meestal genoodzaakt de eiſchen, hoe hoog ook dikwerf, intewilligen. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Onder de Patriarchen van *Konſtantinopel* muntte wegens geleerdheid, opgeklaardheid in denken en braafheid van hart, gedurende dit tijdperk, het meest uit CYRILLUS LUKARIS, geboortig van *Kreta*, die ten jare 1621 tot deze waardigheid verheven werd. Hij had den grondſlag zijner ſtudiën gelegd te *Padua*, dezelve verder voortgezet in *Venetië*, en vervolgens zich eenigen tijd opgehouden te *Geneve*, voorts in *Engeland* en in andere Proteſtantſche landen, waar hij eene groote geneigdheid voor de godsdienstbelijdenis der Proteſtanten, bijzonderlijk der Hervormden, kreeg. Dit bleek vooral naderhand ten jare 1629 uit zijne, toen in het Latijn opgeſtelde, en aan de Hervormde Geestelijkheid in *Zwitſerland*, *Engeland* en ons Vaderland gezonde- Vervolg.

ne

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

ne *Christelijke Geloofsbelijdenis*. Evenredig aan het groot genoegen van de Proteſtanten over deze *belijdenis*, was de ſtraks ontvlamde nijd der euvelaardige *Jeſuiten*, die zich aan het Turkſche hof noodzakelijk hadden weten te maken, en 's keizers magt op het volk dermate in beweging bragten, dat de Proteſtantschgezinde Patriarch tot viermalen toe van zijne waardigheid, telkens met de ſtraf van ballingſchap, ontzet werd. Hij was namelijk telkens weder in zijnen post herſteld, zoodra 's mans vrienden, daartoe in ſtaat geſteld, zoo men meent (*), door den Nederlandſchen gezant aan het Turkſche hof, KORNELIS HAGA, ieder reis het ten uitvoer gebragte vonnis met groote geldſommen hadden afgekocht. Eindelijk werd ten jare 1638, toen HAGA, wiens invloed aan het Turkſche hof zeer groot was, grooter ten minſte, dan dat van den Engelſchen en Franſchen gezant, naar het vaderland was teruggegekeerd, de ongelukkige man, van 's rijks verraad beſchuldigd zijnde, op des keizers last, heimelijk te ſcheep gebragt, even als of men hem weder in ballingſchap zoude wegvoeren, maar zoo dra men van land was geſtoken, door den ſcherpregter gewurgd en in zee geworpen.

Vervolg.

Één zijner heftigſte vijanden, misſchien wel de heftigſte, CYRILLUS VAN BERRHÆA, die den rampſpoedigen Patriarch den dood had berokkend, ontving, als deszelfs onmiddellijke opvolger, loon naar werk. Hij ſtapte op den Patriarchalen Stoel; maar, ge-

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 403.

gelijk zijn moedige tred derwaarts los was geweest, zoo los was ook zijne zitting op denzelven. Wegens zijne hoogloopende driften vooral van toorn, die door woorden dikwerf niet gekoeld konden worden, maar in voelbare daden uitbraken, waar door hij zijne met hem niet inſtemmende Biſchoppen ſoms deerlijk mishandelde, haalde hij zich inzonderheid den fellen haat van den wraakgierigen PARTHENIUS, Biſchop van *Adrianopel*, op den hals, die door eenen rijken aanhang bij het hof des Keizers bewerkte, dat de Patriarchale waardigheid zijn wettig gekocht eigendom werd. CYRILLUS werd van zijnen ſtoel geſchopt, en PARTHENIUS nam er plaats op. CYRILLUS werd in ballingſchap naar *Tunis* in *Afrika* gezonden, maar liet vermogende vrienden achter, die den Keizer hun goud in de oogen lieten blinken, om van hem het regt te herkoopen voor hunnen verſtoten kerkopziener. Dit zoude gelukt zijn; maar PARTHENIUS er de lucht van krijgende, wist door den bijſtand van nog vermogender vrienden de ſchaal van CYRILLUS te doen opwegen, en ten einde hij tegen andermalige maatregelen volkomen zeker mogt wezen, dien te ligt bevonden man in het oordeel des doods te doen vallen. CYRILLUS werd geworgd, en PARTHENIUS meende zich in zijn bewind gevestigd te hebben; maar werd weldra door eenen anderen PARTHENIUS, die ook Biſchop te *Adrianopel* geweest was, van zijne Patriarchale zitplaats verdrongen. Doch deze nieuwe Patriarch, die ook den Protestantsch Hervormden genegen was, verloor

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

zijn ambt in het jaar 1646. Zijn voorbeeld werd gevolgd door den Patriarch van *Jeruzalem*, DOSITHEUS, die in eene Synode, ten jare 1672 gehouden, de leer der Protestanten verdedigde, als het meest overeenkomstig met de algemeene belijdenis van de Griekſche kerk, en hierin bijval kreeg van vele Biſchoppen en zeer vele gewone Geeſtelijken.

Men ziet uit dit korte verhaal van de lotgevallen der Konſtantinopelſche Patriarchen aan de eene zijde, welke roem en eerzuchtige oogmerken hen dreven, om zich tot hoofden van hunne kerkgemeenſchap, de een boven den anderen te verheffen, maar aan de andere zijde, hoe deze zelfde Patriarchen, ten aanzien van de godsdienſtleer hunner gemeenſchap, in ſlingeringen waren, en, hadden ſommigen hunner het kunnen bewerkſtelligen, zich misſchien gaarn met hunne onderhoorige geeſtelijken en leeken zouden geſloten hebben aan de gemeenſchap der Protestanten. De Jeſuiten, verhaalden wij, waren het, die door hunne liſtige, bedekte en onvermoeide werkzaamheden, om zulks voor te komen, er de grootſte hindernisſen in wierpen. Waar hebben toch dezen niet al hunnen invloed gebruikt en misbruikt! De Roomſche Paus zond door geheel *Griekenland* en het *Oosten* van tijd tot tijd zijne afgevaardigden, die de leer der kerk allerwege voortplantten, en ook in de daad met een goed gevolg ganſche gemeenten hier en daar vergaderden, die van de Griekſche kerkgemeenſchap of in allen of in eenigen deele afvielen. De meeste van deze afgevaardigden waren leden van het genootſchap der

Je-

Jeſuiten, die de kunst verſtonden, om, gelijk hunne broeders in *China*, zoo ook te *Konſtantinopel* aan het hof bij den Keizer zich noodzakelijk te maken, en door hunnen invloed op dezen alles, wat hunne oogmerken ſcheen te kunnen bevorderen, naar hunnen wil ſtuurden. Vervuld met de ſteeds levender wordende hoop van eenmaal de Oosterſche kerkgemeenſchap aan den Stoel van den Opperbisſchop der Westerſche kerk te onderwerpen, was elke Oosterſche Prelaat, bij wien men eene ware of ſchijnbare nadering tot het Protestantisme ſlechts vermoedde, hun een leeuw op den weg, die met listig beleid gevangen en met kloeken moed moest worden afgemaakt. Van daar, dat eene, misſchien van ſommige Patriarchen wel gewenschte, vereeniging volſtrekt onmogelijk was. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wat de algemeene leer der Griekſche kerkgemeenſchap aangaat, deze kan het best worden gekend uit de openbare geloofsbelijdenis, welke, ongeveer het jaar 1642, door PETRUS MOGILAS, Metropoliet te *Kiow*, in *Polen*, aan de *Moskoviſche* grenzen, in het Grieksch en in het Latijn opgeſteld, en vervolgens ten jare 1643 door de vier Griekſche Patriarchen, ook door de Griekſche geestelijkheid in *Rusland* als een algemeen Symbolisch ſchrift der geheele Griekſche kerk is aangenomen (*). Uit deze Berigt van de leer der Griekſche kerk.

(*) De titel is, *Regtzinnige geloofsbelijdenis van de algemeene, Apostoliſche, Oosterſche kerk*, en in het Grieksch Ορθοδοξος ομολογια της πιστεως της καθολικης και αποστολικης της ανατολικης.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

ze geloofsbelijdenis ziet men, dat de Griekſche Christenen veel nader aan de Protestanten komen, dan aan de Roomschgezinden. Het meest in aanmerking komen de volgende leerſtukken der Roomschgezinden, die door de Griekſche Christenen verworpen worden, als daar is het leerſtuk aangaande de hooge erkentenis van een zigtbaar Opperhoofd der kerk, die als de Stedehouder van CHRISTUS hier op de aarde met de diepſte onderdanigheid diene geëerbiedigd te worden, — het leerſtuk van de onthouding des drinkbekers in het Avondmaal aan de kommunikanten, — het leerſtuk omtrent de ongeoorloofdheid van het huwelijk der Geestelijken, — het leerſtuk van het vagevuur, — en het leerſtuk nopens het verbod aan de leeken, om vele en verſcheidene ſchriften en gedeelten van andere ſchriften des Bijbels te lezen. De Griekſche kerk, 't is waar, vereenigt zich wel, in ſommige hoofdpunten, meer met de Roomschgezinden, dan met de Protestanten; maar die hoofdpunten, als daar is dat nopens het Heilig Avondmaal, enz. worden zoo van hen uitgelegd, dat men daar door verpligt word eene loffelijker getuigenis van hen te geven, dan van de Roomſchen, als welker godsdienstleer ongelijk meer verbasterd is. Allergeweldigst waren ten minſte de meeste Griekſche leeraars van vroeger en later tijd tegen de grove leer der Tranſubſtantiatie (*). Voorts in alle de overige punten weken zij van de Roomſchen geheel af, éénſtemmig

(*) Conf. JABLONSKI *Inſtit. hist. Christ.* T. II. p. 260.

mig denkende met de Protestanten; als daar is de leer der regtvaardiging of vergeving der zonde, welke zij toeſchrijven aan een opregt geloof, dat vruchtbaar is in goede werken, en als zoodanig door Gods Geest in ons gewerkt wordt, voorts de leer der verkiezing en verwerping, Gods evenbeeld, den val der eerſte menſchen, de zoogenoemde erfzonde, de dadelijke zonde enz. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In hunnen openbaren eerdienst kwamen de Griekſche Christenen weder meer overëen met de Roomſchen. Dezelve werd, gelijk nog heden geſchiedt, geoefend in de oud Griekſche taal, die van de tegenwoordige Grieken bijkans maar half verſtaan wordt. Hunne godsdienſtige zamenkomſten werden meer bij nacht, dan bij dag gehouden. Hunne kerken waren dus en zijn nog vol van kandelaren en lampen, die zoo wel bij dag, als bij nacht branden. Het altaar ſtaat op eene verhevene plaats aan het oosteinde der kerk; met één woord, alles is geheel ingerigt naar de wijze der Roomſchen, ook in het, met lezen, vermanen en zingen, toebrengen van hulde aan het Opperwezen. Het bedienen der Mis geſchiedde met vele plegtigheden; voor dezelve werd echter aan de geestelijken nooit eenig bijzonder geld betaald. Het gezuurd brood, dat bij het Avondmaal gebruikt wordt, waren ronde, tweemaal gebakkene koeken. De wijn werd den kommunikanten zoo wel toegediend als het brood. Een ſtuk van het brood werd geofferd aan de heilige maagd MARIA, maar het brood nooit aangebeden. De doop werd bediend deels bij indompeling, deels bij Van haren eerdienst.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

besprenging. Het kind werd tot aan den buik ingedompeld, en dan het aangezigt besprengd of begoten. Dadelijk na den doop geschiedde het zoogenoemde *vormsel*. Ook ontving dan het kind het avondmaal. De meeste kerkplegtigheden voorts droegen blijken van diep ingeworteld bijgeloof, dat inzonderheid onderhouden werd door jaarlijksche bedevaarten naar gewijde plaatsen, waar voorheen kerken, kapellen of kloosters gestaan hebben, naar graven, welke de beenderen van Martelaren of andere heiligen in zich bevatteden, of naar donkere groeven en holen, waar voornamelijk de godsdienst zijn vermogen nog deed kennen in teekenen van Gods bijzondere verschijning aan de menschen. De meest vermaarde bedevaart is die naar *Jeruzalem*, om het Paaschfeest te vieren, bij het graf van den Zaligmaker. Menigvuldig waren hunne vastendagen; allen te zamen gerekend maakten zij ten weinigste een half jaar uit. En stipt waren zij in het onderhouden van die dagen; wie moord of doodslag beging, deed, naar het gevoelen der bijgeloovige menigte, minder zonde, dan die op een' vastendag vleesch at. En nog heden denkt men onder de Griekfche Christenen in *Turkyë* zoo.

Van het Monnikenleven enz.

Het Monnikenleven eindelijk was bij de Grieken bijzonder heilig, en had nog veel van het strenge der Oostersche ouden, waarvan men zich in de Westersche kerk van eersten aan grootendeels ontdaan heeft. De Griekfche Monniken werden onderscheiden in Kloostermonniken, in Kluizenaars en Heremieten. De kloosters werden het meest gevon-

den

den op de Prinſeneilanden niet verre van *Konſtanti-* na C. G.
nopel, op de eilanden van den *Archipel*, op het jaar 1552.
eiland *Pathmos*, op de kust van *Natolia*, in of bij tot 1700.
Jeruzalem, maar bijzonder op de bergen *Athos* en *Sinaï*. De Monniken, van welke deze kloosters vol waren, onderſcheidden zich wel door eene ſtrenge levenswijze, maar geenszins door kunde of geleerdheid. Hunne onkunde was zoo groot, dat de meesten lezen noch ſchrijven konden; en dat is nog heden zoo, ſchoon ſommigen zich op de beoefening der wetenſchappen ſedert het begin der achttiende eeuw hebben toegelegd. Voornamelijk mag dit gezegd worden van de Monniken van den berg *Athos*. Ook waren er onder de Grieken in *Turkyë* eenige Nonnenkloosters. De Kluizenaars, die *Anachoreten* genoemd werden, waren menſchen, die het gewoel der wereld ontvlugtten, en toch in geen klooster wonen wilden, maar in een eenzaam ſtaand huis op het land hun verblijf hielden, en ſlechts op feestdagen ter kerke in het klooster kwamen, waaronder zij behoorden. Om hun huis lag een tuin, waar zij de vruchten voor hunne keuken verzamelden. Twee of drie arme godzalige menſchen hielden in zulk eene woning den Kluizenaar, die hen onderſteunde en voedde, gezelſchap. Eindelijk de Heremieten, die ook genoemd werden, Asketen, maakten wel het grootſte getal uit; zij werden gevonden op en aan den berg *Athos*, waar zij met toeſtemming der Kloostervoogden, aan welke zij onderdanig waren, in eenzame hutten of ſpelonken woonden, en weinig of geen land ter bebouwing hadden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Van de Griekſche kerkgemeenſchap in *Turkyë* was ſedert het jaar 1589 geſcheiden de kerkgemeenſchap der Rusſiſche Christenen, ſchoon zij met haar dezelfde godsdienstbelijdenis bleef behouden, welke, gelijk wij gezien hebben, door eene onderlinge overeenſtemming naderhand ten jare 1642 beſtigd is geworden. Ten gemelden jare 1589 werd door den Grootvorst of *Czaar* van *Rusland* FEODOR IRANOWITZ, de Patriarch van *Konſtantinopel* gedwongen, aan het hoofd der Rusſiſche kerkgemeenſchap een' onafhankelijken Patriarch te plaatſen, met den rang van vijfden Patriarch der Griekſche kerk; het geen weldra ten gevolge had, dat na het afſterven des tijdelijken Patriarchs de benoeming van een' anderen gaaf en geheel door den Grootvorst geſchiedde. Aanzienlijk was de waardigheid des Rusſiſchen kerkvoogds. In den Senaat zat hij naast den Grootvorst, en gaf over allerlei gewigtige raadplegingen den zegen. De Patriarch werd dus door het volk geëerbiedigd, als met den Grootvorst deelgenoot van de onafhankelijke regering des rijks. Dit heeft geduurd tot ongeveer het jaar 1645, toen na het overlijden van den Grootvorst MICHAËL FEODOROWITZ in deszelfs plaats optrad FEODOR NIKIHTZ, een zoon van den toenmaligen Patriarch. Dus werd het engſte verband gelegd tusſchen het rijks en kerkbeſtuur; maar het gevolg was, dat van toen aan de latere Patriarchen al hun gezag in 's Vorsten handen gaven, en aan deszelfs eigenmagtigen wil de uitvoering zelfs van de onverſchilligſte ſchikkingen overlieten. Einde-

Historisch verſlag van de Griekſche kerk in het uitgebreid Moskovië.

delijk deed PETER *de groote*, na den dood van den Patriarch HADRIAAN, ten jare 1702, den ſtoutmoedigſten ſtap. Hij behield aan zich de inkomſten zoo wel als de magt van Patriarch. Den titel alleen niet verkiezende te dragen, verklaarde hij zich zelf tot hoofd en beſtuurder der kerke. Dus werd het oppertoezigt in kerkelijke zaken gansch en al overgebragt in handen des Keizers, die den Patriarch vertegenwoordigen zoude, en het hoofd was eener kerkelijke raadsvergadering van twaalf leden, zoo van den wereldlijken als geestelijken ſtand. De Metropolieten, Aartsbisſchoppen en Bisſchoppen echter bleven hunne volkomene waardigheid behouden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Uit dit berigt kan men afleiden, dat er gedurende het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis boeken, geene gebeurtenisſen van eenig belang hebben kunnen plaats grijpen. Het volk bleef in zijne ſlavernij ruuw en onbeſchaafd en onverlicht. De geestelijkheid zelve lag in onkunde en bijgeloof als verzonken. Één' PETER *den grooten* had het volk derhalve noodig, om bij hetzelve zoodanigen naijver te verwekken, waar door het, de overige Europiſche volken volgende, zich op de eerſte trappen der beſchaving verheffen konde. De daartoe in het werk geſtelde pogingen van dien Vorst zijn gelukt, beter dan die van den *Czaar* IWAN WASILJEWITZ, die vier en dertig jaren geregeerd had, tot aan het jaar 1584, en ſchoon wreed van aard, nogtans met zijn rijk en volk de weldadigſte bedoelingen had, maar door in derzelver bevordering de zaak verkeerdelijk aantegrijpen, zich in zijne hoop bedrogen zag. Deze Vervolg.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Vorst lokte eene menigte Duitſche en andere vreemde kunſtenaars en handwerkslieden in zijn rijk; hij legde ten jare 1562 te *Moskow* de eerſte boekdrukkerij aan. Ten einde hij hierin te beter ſlagen mogt, zocht hij de gunst der Roomſche Vorsten te winnen; en die gewonnen hebbende, noodzaakten politieke bekommeringen hem ook, ware het mogelijk, de gunst van den Roomſchen Paus te winnen. En zoo kwam er tusſchen dezen en hem eene onderhandeling tot ſtand over het vereenigen van de Rusſiſche met de Roomſche kerk. Ernſtig was deze onderhandeling. Hadde de Biſchop van *Rome* zijne eiſchen zoo hoog niet gedreven, als deszelfs karakter doorgaans medebragt, maar met meer beleid of list zijn oogmerk trachten te bereiken, alſchoon hij den ſchranderen Jeſuit, ANTONIO POSSEVENO daartoe gebruikte, zoude zich de Rusſiſche kerk misſchien wel in die van *Rome* hebben laten inlijven. Alleen om den ganſchen toeleg te verijdelen, was dit genoeg, dat POSSEVINO er op aandrong, om alle Lutherſchen uit *Rusland* te bannen. Dit was zoo geheel tegen den geest van den Rusſiſchen Vorst, wiens genegenheid voor zijn volk verzeld ging met eene regt christelijke verdraagzaamheid jegens anders denkenden in den godsdienst. Hij zag dus aan de zijde van de Oppergeestelijkheid der Roomſche kerk zulk eene heerschzucht en eene zoo groote drift ter vervolging en verdrukking van alle anders gezinden, dat hij weldra de ganſche kerkelijke onderhandeling met den Paus afbrak. 's Vorsten ondernemingen nogtans, ter herſtelling van de vervallen godsdienst-

za-

zaken in zijn rijk aangewend, hadden echter voor zijnen reeds gemelden opvolger FEODOR IRANOWITZ den weg geopend, om ten aanzien van de onafhankelijkheid der Rusſiſche kerk met een goed gevolg tot ſtand te brengen het gene hier voor (*) door ons verhaald is geworden. Deze onafhankelijkheid der Rusſiſche kerk bragt evenwel in den ſtaat der kerke voor het overige geene verandering. Merkwaardige voorvallen hadden er geene plaats. Gelijk ten aanzien van de algemeen aangenomene godsdienstbelijdenis, zoo ook bleef alles betrekkelijk de geeſtelijkheid, den openbaren godsdienst enz., hetwelk niet of zeer weinig verſchilde van het gene bij de Griekſche Christenen in *Turkyë* door ons is opgemerkt, op den ouden voet (†). Wij kunnen hier dus overgaan tot de geſchiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige Griekſche kerk. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Bladz. 360.

(†) Zie SCHRÖCKHS a. w. V Deel bl. 373-421; en mijne *Geſch. van de Chr. kerk in de achtt. eeuw*, IX. Deel. bl. 1-21.

TWEE-

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige Griekſche kerk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Kort kan het verhaal van deze geſchiedenis zijn. Tot de onregtzinnige Griekſche kerk werden in de eerſte plaatſe betrokken de Nestorianen, herkomſtig van NESTORIUS, een' *Konſtantinopelſchen* Biſchop of Patriarch van de vijfde eeuw, wiens leer, zoo als zij op verſcheidene Kerkvergaderingen te *Seleucia* was gewijzigd geworden, eindelijk bepaald werd deze te zijn, „ dat in den Zaligmaker twee perſonen waren, welker eene *goddelijk* en zelfs het *eeuwig* woord was; welker andere *menſchelijk* en de mensch JEZUS was; dat deze twee perſonen maar één aanzien of voorkomen hadden; dat de vereeniging tusſchen den *Zoon van God* en den *Zoon des menſchen* op het oogenblik der ontvangenis van de maagd voorgevallen was, en ſteeds ſtand hield; dat men dit echter niet moest aanmerken voor eene vereeniging van naturen of perſonen, maar enkel van wil en genegenheid, en dat daarom CHRISTUS wel zeer zorgvuldig moest onderſcheiden worden van God, die in Hem, als in Zijnen Tempel woonde; eindelijk dat men MARIA de moeder van CHRISTUS, en niet de moeder van God behoorde te noemen." Zeer uitgebreid is deze kerkgemeenſchap der Nestorianen; zij is verſpreid door

Berigt van de Nestorianen.

Per-

Perſië, door *Arabië*, door *Indië*, enz. Zij zijn een beſchaafd Christenvolk, wegens hunne vlijt en werkzaamheid, ten voordeele van den Staat, loſwaardig; ook hun karakter en inborst wordt zeer geprezen. Van de Mohammedanen zijn zij uit dien hoofde altijd niet alleen geduld, maar hoog geacht geworden. Hunne Patriarchen dragen den algemeenen naam van ELIAS, naar een' hunner voorgangers van dien naam, die ten jare 1559 de Patriarchale waardigheid aanvaarde. De Patriarch had en heeft nog zijnen zetel te *Elkosch*, gelegen in het voormalige *Moſopotamië*. ELIAS *de eerſte*, door gevoel van zwakheid zijner krachten daartoe genoopt, gaf ongeveer het jaar 1586 aan den Roomſchen Paus, SIXTUS *den vijfden*, zijn verlangen te kennen, naar eene vereeniging tusſchen zijne en de Latijnſche kerk. Hieruit ontſtond eene onderhandeling, die, tusſchen ELIAS *den tweeden* en PAULUS *den vijfden*, ten jare 1607 nog werd voortgezet. Maar de eerzucht der Pauzen en hunne geldgierigheid was te groot, dan dat aan dezelve door de Nestorianen voldaan kon worden. Nogtans werden in latere tijden, ſedert het jaar 1680, vele Nestorianen door Roomſche zendelingen tot de gemeenſchap van derzelver kerk overgehaald, met die vergunning, dat zij het kenmerkelijke van de bovengemelde leer hunner vaderen mogten blijven omhelzen. Dezen vereenigden zich onder eenen bijzonderen Patriarch, die te *Amida*, bij de reizigers thans bekend onder den naam van *Diarbekr*, zijnen zetel had, en zijn als zoodanigen bij de overige Nestorianen zeer gehaat. Het grootſte deel even-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

evenwel der Nestorianen is aan hunne belijdenis getrouw niet alleen gebleven, maar heeft een' afkeer van de Roomsche kerk en derzelver geestelijkheid. Tot lof van deze Nestorianen kan men verklaren, dat hunne godsdienstleer, over het geheel genomen, veel zuiverder is, dan die der overige Griekschc Christenen, die zich regtzinnigen noemen, ten minste zuiverder ten aanzien van bijgeloovige begrippen, waarmede dezelve bij dezen bezoedeld is. In de *Indiën* zijn de Nestorianen bekend onder den naam van ST. THOMAS Christenen, naar zekeren THOMAS, een' *Syriër*, die in de negende eeuw van den Patriarch der gemeenschap was uitgezonden, om de Indianen, bijzonder die van de *Malabaarsche* kust, te bekeeren.

Berigt van de Eutychianen.

Behalve de Nestorianen waren in het *Oosten*, ook sedert de vijfde eeuw, zeer vermaard geweest de Eutychianen, volgelingen van EUTYCHES, Kloosterabt te *Konstantinopel*, welke, in de gemelde eeuw, de leer der regtzinnige kerk tegen die van NESTORIUS met kracht willende verdedigen, geheel en al in een tegen over gelegen uiterste verviel, en niet slechts één' persoon, maar ook éene natuur in CHRISTUS erkende, en daar door dus ook van de regtzinnige kerk afweek. Deze Eutychianen, of, gelijk zij ook, naar de door hen omhelsde leer, genoemd werden, Monophysieten, zijn verdeeld in Jakobieten en Armeniërs, en in Kopten en Abyssiniërs; van welke de beide eersten in *Azië* en de overigen in *Afrika* te huis hooren. Over het geheel genomen hebben zij de leer der Christelijke kerk ook,

ook, gelijk de Nestorianen, zuiverder bewaard, dan de zoogenoemde regtzinnige Grieken. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De Jakobieten werden aangetroffen in *Syrië*, in *Mezopotamië*, *Palestina*, *Cilicië*, *Egypte*, *Armenië* en de naburige landen, en werden gerekend met elkanderen vijftig duizend gezinnen uittemaken, waar van het grootſte gedeelte in armoede leefde, en met handenwerk den kost moest winnen. In ſommige ſteden zijn eenigen van hen door den koophandel rijk, en lieden van fatzoenlijken ſtand geworden. Hun Patriarch had en heeft nog zijne verblijfplaats te *Diarbekr*; aan hem zijn onderworpen, behalve den Primaat, vijf Metropolieten en acht Aartsbisſchoppen. Er was onder deze Jakobieten een groot aantal van kloosters, door Monniken en Nonnen bewoond, wier levenswijze echter niet zeer ſtreng was. Bijgeloovig waren deze Jakobieten, ook omtrent de gewaande overblijffelen van oude Heiligen, van welke de voornaamſte was de Apostel JAKOBUS, naar wien zij zich lieten noemen. Reeds lang genoot deze ſekte het voorregt van den Bijbel in hunne landtaal te lezen. Van de Jakobieten.

De Armeniërs hadden met de Jakobieten geheel geene gemeenſchap, en werden beſtuurd door hunne eigene Patriarchen, die, gelijk hunne overige geestelijken, moesten gekozen worden uit de orde van den heiligen ANTONIUS. Zij waren, als zoodanigen, verdeeld onder drie Patriarchen, van welke één, Opperpatriarch zijnde, den naam droeg van *Katholiek aller Armeniërs*, die zijnen Stoel had in het kloosſter *Edſchmiazin*, op de grenzen van *Turkyë* en Van de Armeniers.

Per-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Perzië. Zeer uitgebreid was en is nog deze ſekte in *Groot*- en *Klein*-*Armenië*, in *Tartarië*, in *Rusland* en elders, maar het talrijkst zijn zij in *Perzië* en in *Aziatisch Turkyë*. Bijzonder hebben zij zich in de voornaamſte koopſteden van *Afrika* en ook van *Europa*, zoo als, onder anderen, te *Londen*, te *Marſeille*, en ook te *Amſterdam* gevestigd. Door het gelukkig drijven van den koophandel waren zij meest wel geſtelde burgers van den ſtaat, waartoe zij behoorden. Hunne levenswijze was uit dien hoofde meer beſchaafd, dan die der Jakobieten. Ook was onder hen meer opgehelderde godsdienstkunde, welke zij met een' ingetogen levenswandel verſierden. Zij waren zeer heuſche, beſcheidene, menschlievende en jegens anders denkenden verdraagzame Christenen. Bijzonder waren en zijn zij nog den Protestanten genegen, aan welke zij trouwens in hunne belijdenis nader komen, dan de overige, zelfs de regtzinnige Grieken. Hunne geloofsbelijdenis was vrij zuiver (*), als gegrond op den Bijbel, waar van onderſcheidene vertalingen op onderſcheidene tijden zijn uitgekomen in het Armenisch. Hunne weinige feestdagen vierden zij met groote plegtigheid. Menigvuldig waren daarentegen hunne vastendagen, die zeer ſtrengelijk onderhouden werden. Met de Roomschgezinden verkozen zij geen-

(*) Men vindt die in J. J. SCHROEDERI, Theol. *Marp. Theſaurus Linguæ Armenicæ* p. 231. en uit denzelven overgenomen in mijne *Geſch. der Chr. kerk in de achtt. eeuw*, XI D. bl. 272-274.

geene gemeenſchap te hebben; nogtans hebben in latere tijden eenigen zich met dezelve vereenigd, die eenen eigen Patriarch hebben, welke zijn verblijf heeft te *Nacſchiwan*. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De Kopten zijn verſpreid niet alleen in *Egypte*, maar ook in *Nubië* en de aangrenzende landen. Te *Kairo* is zoo het ſchijnt de gevestigde gemeente zeer bloeijend en groot; zij bevat er tienmaal meer zielen, dan de aldaar zijnde gemeente der regtzinnige Grieken. De godsdienstleer, welke zij belijden, komt het naast aan die van de Armeniers, maar zij hebben er niet zulke opgeklaarde begrippen van, als dezen; zij zijn in het algemeen diep onkundig, en leven in eenen zeer beklagelijken toeſtand. Hunne godsdienstgebruiken komen ook wel het naast overeen met die der Armeniers. Van de Kopten.

De Abyſſiniers behoorden oulings tot de Kopten; maar de banden der kerkelijke verbindtenis, waar door zij aan dezen verwant waren, zijn van tijd tot tijd verbroken, zoo dat zij eene op zich zelve ſtaande gezindte eindelijk uitmaakten. Hunne geestelijken zijn ontelbaar, die aan het hoofd hebben eenen Patriarch, welke zij *Aboena* noemen. Alle deze geestelijken zijn zoo onkundig, dat zij naauwelijks in ſtaat zijn te lezen. De meestgeoefenden onder hen zijn de Schriftgeleerden, zoo als zij heeten, die zich bezig houden met het affchrijven van den Bijbel. Deze Christenen leiden in *Abyſſinië* een Nomadisch leven, zwervende van de eene plaats naar de andere, en geheel hunne eigene wetten onderhoudende. De Abyſſiniers

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Onder, of liever nevens de Nestorianen op de Malabaarſche kust bevinden zich ook eenige Monophyſieten, die aldaar mede den naam dragen van ST. THOMAS Christenen.

Monothelieten.

Voorts worden in het Oosten aan en op den berg *Libanon* aangetroffen de zoogenoemde Monothelieten, anders ook geheten Maronieten. Van waar zij den naam dragen van Maronieten, is onzeker; doch Monothelieten worden zij genoemd, uit aanmerking van hun gevoelen, „dat in JEZUS CHRISTUS, na de vereeniging dier twee naturen, maar één wil en werking ware." (*)

JOHANNES Christenen.

Eindelijk zij met één woord hier nog melding gemaakt van de dus genoemde JOHANNES Christenen, ook bekend bij den naam van Sabiërs. Deze menſchen waren verſtrooid onder de Maronieten, gaven zich uit voor echte volgelingen van JOHANNES den Dooper, zijnde half Joden, half Christenen. Gelijk over deze JOHANNES Christenen, zoo ook over andere godsdienſtſekten, die naauwelijks Christenen verdienen genoemd te worden, als daar zijn de Jeſidiërs, de Druſen, de Kamſi enz., hebben wij elders onze hiſtoriſche aanmerkingen medegedeeld (†).

(*) Vergelijk mijne *Geſch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, XI D. bl. 290–298.

(†) In onze *Geſch. van de Chr. Kerk der achtt. eeuw*, XI D. bl. 298–346.

Einde van het vijfentwintigſte Deel.

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
TORONTO, ONTARIO, CANADA